

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

cild 85, № 2, 2018

ISSN 2409-8817

ELMİ əsərlər

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

RESEARCH PAPERS

ISSN 2409-8817

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

cild 85, № 2, 2018

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

том 85, № 2, 2018

RESEARCH PAPERS

volume 85, № 2, 2018

BAKİ – 2018

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilir.

Təsisçi: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

“Elmi əsərlər” 1934-cü ildən nəşr olunur.

***“Elmi əsərlər” məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
11 iyul 2002-ci il tarixli 23 №-li əmri ilə qeydə alınmışdır.***

***Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
qərarı ilə tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir***

Baş redaktor: Akif Abbasov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Məsul katib: İlham Cavadov – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti:

Faiq Şahbazlı – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ənvər Abbasov – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəfiq Qəndilov – kimya üzrə fəlsəfə doktoru

Qulu Novruzov – hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Yəhya Kərimov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Əjdər Ağayev – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Oruc Həsənlı – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü

Asəf Zamanov – fizika-riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor

Şəmistan Mikayılov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Fərahim Sadıqov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Vidadi Xəlilov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Hümeyir Əhmədov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Fərrux Rüstəmov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Hikmət Əlizadə – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Ramiz Əliyev – psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İntiqam Cəbrayıllov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Pıralı Əliyev – pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Şahin Tağıyev – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Novruz Musayev – pedaqogika üzrə elmlər doktoru

MÜNDƏRİCAT

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR

Aygün Əzizova	Layihələr metodu və ona dünya pedaqoqlarının baxışları	6
Gülşən Eminova	Pedaqoji münaqişələrin yaranması	9

TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Emilya Hüseynova	Yuxarı sinif şagirdlərində fəal vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşdırılmasında Azərbaycan ailəsinin rolu	13
Səbinə Məmmədova	Ümumtəhsil məktəblərində estetik tərbiyənin formalaşdırılması ilə bağlı problemlər	19
Mətanət Cəbbarlı	Nəzakət humanizmin təzahür forması kimi	22

METODİKA: FƏNLƏRİN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Firidə Mustafayeva	İnteraktiv təlim şagirdlərin düşüncə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin mühüm amili kimi	26
Şahrza Ağayev Cəmilə Qarayeva	Şagird şəxsiyyətinin inkişafında əmək hazırlığının imkanları	29
Rəvanə Cəbrayılova	Ənənəvilikdən interaktivliyə	35
Sevinc Kərimova	Ali pedaqoji təhsilin bakalavr səviyyəsində Azərbaycan dilinin məzmunu və tədrisi	38
İnarə Əliyeva	Şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi	42
Vəsilə Rəzimi	Hüseyn Cavid yaradıcılığının tədrisində şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi imkanları	45
Гульяз Белиджанова	Активизация познавательной деятельности учащихся в процессе обучения	49
Ruhanə Xəmbatova	Feil zamanlarının tədrisində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafı	54
Tərgül Bayramlı	İnteraktiv təlim metodlarını zəruri edən şərtlər	59

RIYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

Firəduñ İbrahimov Vüqar Abdurahmanov	Riyaziyyatın tədrisində şagirdlərin analitik fəaliyyətə cəlb olunması	62
Sevda İsmayılova	Tənlik tərtib etməklə məsələ həllində şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin xüsusiyyətləri	70
Tərlan Abdullayeva	Silindrin səthinin sahəsinin və həcmnin tapılması	74
Türkan Abdullayeva	Dördbucaqlıların sahəsinin hesablanması aid məsələlər həlli	78
Türkan Əskərli	Riyazi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə müxtəlif yanaşmalar	83
Zümrüd Əzizova	Məktəb riyaziyyat kursunda vektorlar cəbri elementlərinin metrik məsələlər həllinə tətbiqi	86
Zalxa Qardaşova Kəmalə Qaybaliyeva	Riyaziyyat və informatika təlimində alqoritmlərin təsvirinin dil vasitələri	89
Kəmalə Abakarova	Vektor anlayışının məktəb riyaziyyat kursunda öyrənilməsinin məqsədəuyğunluğu	93
Gülənar Aliyeva	Üçbucağın oxşarlığına aid məsələlərin həlli metodikası	97
Yaqut Əliyeva	Məktəb riyaziyyat kursunun tədrisində fizika elementlərindən istifadə	100
Elşənə Abdullayeva	İterasiya üsulu və onun tədrisi metodikası	105

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

Nazimə Əliyeva Gültəkin Ərəbova	Ümumtəhsil məktəb biologiyasının həyat bilgisi ilə inteqrasiya imkanları	109
Ülkər Hüseynova	Biologiyanın tədrisinin metodoloji əsasları	114
Gülər Novruzova Güsüm Qurbanova	Ümumtəhsil məktəb biologiyasından ümumiləşdirici dərslərdə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı	117
Günəl Məmmədova Ülkər Bağirova	Ümumtəhsil məktəb biologiyasının problemlə təlim metodu ilə tədrisində yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılması	121
Sona Qulizadə	Biologiyanın tədrisində təcrübələrin aparılması ilə şagirdlərə tədqiqatçılıq bacarıqlarının aşılması	125
Günəl Məmmədova	Ümumtəhsil məktəb biologiya fənn kurikulumunda inteqrasiyanın qoyuluşu	129

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI, TARİX FƏNNİNİN TƏRBIYƏEDİCİ İMKANLARI

Ceyhun Qasimbəyli	Ümumtəhsil məktəblərinin ümumi tarix kurslarının tədrisində fənlərarası əlaqələrdən istifadənin didaktik əhəmiyyəti	133
Xəyalə Ağamədova	VI-IX siniflərin ümumi tarix kursları üzrə təlimin səmərəli təşkili	136
Günay Məmmədova	Tarix təlimində dialoq və onun tətbiqi nümunəsi	140
Leyla Kərimova	V-XI siniflərin Azərbaycan tarixi kurslarında şagirdlərin tarixi şəxsiyyətlərin nümunəsində tərbiyə edilməsinin imkanları vasitələri, metodları və yolları	143
Aytəkin Əhmədova	VI-IX siniflərinin ümumi tarix kurslarında beyin həmləsi metodundan istifadə	147

PSIXOLOGİYA VƏ KORREKSİYA PEDAQOGİKASI

Aidə Nəbiyeva	Məktəbəqədər yaşlı autizmlı uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri	151
Aytən Aslanova	Tələbə gənclərdə mənəvi inkişafın psixoloji xüsusiyyətləri	156
Xəzər Əkbərli	Azərbaycanda yaş və pedaqoji psixologiyanın inkişafına professor Əkbər Bayramovun töhfələri	160
Məleykə Cabarova	Kiçik məktəb yaşlı uşaqların psixoloji inkişafının təhlili	163
Aysel Əmrahova	XX əsr Azərbaycan psixoloji fikir tarixində kiçikyaşlı məktəblilərin əməyə psixoloji hazırlığı probleminin tədqiqi	166

MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜSTƏHSİLİ

Ayaz Həsənov	Ekologiya və təbiəti mühafizənin aktual problemləri	169
---------------------	---	-----

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

İradə Əmirəliyeva	Nizami Gəncəvinin təhsil və tərbiyəyə dair fikirləri.	174
Fidan İsmayılova	Nəsirəddin Tusinin həyatı, fəaliyyəti və dünyagörüşü.	178

ARTİ-nin ELMİ-PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞI ŞÖBƏSİNİN 85 İLLİYİ

Hümeyr Əhmədov	Elmi zirvəyə aparan yol	181
-----------------------	-------------------------	-----

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR

LAYİHƏLƏR METODU VƏ ONA DÜNYA PEDAQOQLARININ BAXIŞLARI

Aygün Əzizova,

Bakı şəhəri 251 nömrəli məktəbin direktoru, Əməkdar müəllim

E mail: idareedici251@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. F.N. İbrahimov,*
ped.ü.fəls.dok. L.N. Nağıyeva

Açar sözlər: *layihə, layihənin tətbiqi, idraki fəaliyyət, pragmatik, problemin həlli*

Ключевые слова: *проект, реализация проекта, познавательная деятельность, прагматичный, решение проблем*

Key words: *project, project implementation, cognitive activity, pragmatic, problem solving*

Hazırda təlimdə layihələr metodu geniş vüsət almışdır. Bu metoddan təkcə informatikanın deyil, digər fənlərin tədrisi zamanı da aktiv şəkildə istifadə edilir. Düzdür, bəzi metodistlər hesab edirlər ki, miqyasına görə böyük məsələlərin həll edildiyi istənilən fənnin tədrisi layihələr metodundan istifadəni tələb edə bilər, amma hesab edirik ki, layihələr metodunu ümumiləşdirmək cəhdləri heç də onun konkret situasiyada tətbiq edilməsini inkar etmir.

İnformatika nisbətən gənc fənn olsa da, onun tədrisində dərhal layihələr metodundan istifadə edilməyə başlanmışdır. Əvvəlcə proqramlaşdırma dillərindən (Basic, Pascal) istifadə edərək layihələr məktəbdə hazırlanmışdır, indi isə bunu az öyrənirlər. Hazırda informatikada layihələr üzrə fəaliyyət tətbiqi proqramlara (təqdimatlar, elektron cədvəllər, verilənlər bazası, hipermetn dili) əsaslanır.

Layihələr metodunun əsasında şagirdlərin nəticəyə yönəlmiş idraki-təlim fəaliyyəti dayanır, nəticə isə şagird üçün nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən problemin həlli zamanı onun göstərdiyi fəaliyyətdir. Layihə fəaliyyətinin xarici nəticəsini görmək, düşünmək, ölçmək və praktikada tətbiq etmək olar. Daxili nəticə isə özündə fəaliyyətin unikal təcrübəsini ehtiva edir və şagirdin bilik və bacarıqlarını, kompetensiya və dəyərlərini birləşdirən nailiyyətidir.

Layihələr metodu ixtisas üzrə özünütərbiyənin formalaşmasında böyük rol oynayır. Bu metod müəllimlə şagirdin əməkdaşlığına, şagirdin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına yönəlmiş və fasiləsiz təhsil prosesində qiymətləndirmə formasıdır,

şagirdlərin peşə bacarıqlarının ilkin formalaşma imkanlarıdır. Əsas istiqamət şagirdin şəxsiyyəti, müstəqilliyi və yaradıcılığıdır. Metodun başlıca üstünlüyü ondadır ki, o bütün rejimləri (fərdi, cüt, qrup şəklində, kollektiv) birləşdirir.

Layihələr metodunun tətbiqi praktik olaraq pedaqoqun rolunun və funksiyalarının dəyişməsinə gətirib çıxarır. Bu zaman müəllim konsultant və partnyor rolunu oynayaraq öz şagirdlərinin idraki fəaliyyətinin təşkilatçısına çevrilir. Layihə üzərində işləmə prosesi zamanı şagirdlərdə yeni bilik və bacarıqlara yiyələnmək həvəsi yaranır. Ayrı-ayrı mövzular və kursun iri blokları üzrə bacarıq və vərdişlərin möhkəmlənməsi prosesi gedir. Məlumdur ki, təlim metodu mürəkkəb, çoxölçülü, çoxkeyfiyyətli bir anlayışdır. Bu nöqtəy-nəzərdən heç bir təlim metodunun daimi mövcudluğundan danışmaq olmaz. Əgər təlim metodu günün tələblərinə cavab verirsə, əslində, heç onu əvəzləməyə də ehtiyac qalmır. Ona görə də layihələr metodu da müasir təhsilin bugünkü tələblərinə cavab verə bildiyi üçün çox önəmlidir. Bununla belə, bu metod daim inkişaf etdirilməli və yaşamaq haqqını qazanmalıdır.

“Layihələr metodu” ilk növbədə didaktik xarakter daşıyır, yəni o müəyyən sahə üzrə nəzəri və praktik biliklərin mənimsənilməsi üçün istifadə olunan priyom və əməliyyatlar sisteminin məcmucudur. Bu, idrak yolu, idrak prosesinin təşkili üsuludur.

Tədqiqatçılardan A.A.Filimonov və V.İ. Qamın fikrincə, layihələr metodu elə təlim metodudur ki, o, istənilən fənnin öyrənilməsində istifadə edilə bilər, həm dərstdə, həm də dərstdənkənar

işlər zamanı tətbiq edilə bilər. Hər bir layihə fəaliyyəti həmişə unikaldır, çünki o, şagirdlərin öz məqsədlərinə nail olmasına hesablanmış və onların təcrübəsindən istifadəni nəzərdə tutur. Layihə fəaliyyəti nəticəsində şagird kompetensiyalarının əksəriyyəti effektiv şəkildə formalaşır.

Problemin həlli ilə layihə metodu arasındakı əlaqəni digər alimlər də vurğulamışlar. Q. B. Qolub və O. V. Çurakova hesab edirlər ki, layihə dedikdə şagirdlər üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edən problemlərin həllinə dair müəllim tərəfindən təşkil edilmiş və şagirdlər tərəfindən müstəqil şəkildə yerinə yetirilən fəaliyyət nəzərdə tutulur. Bu problemin həlli nəticəsində müəyyən təlim məhsulu əldə edilir. Təqribən, oxşar fikir yenə də ifadə edilir: layihələr metodu şagirdlərin problem qoyduğu və həll etdikləri tədris prosesinin təşkili texnologiyasıdır. Bu həm də onların müstəqil fəaliyyətini müşayiət edən texnologiyadır.

Layihələr metodu pedaqogikada heç də yeni deyildir. O XX əsrin əvvəllərində Amerika məktəblərində yaranmışdır. Ötən əsrin 20-30-cu illərdə milli didaktikamızda bu metoddan istifadə edilmişdir. Son illər isə layihələr metodu yenidən dünyanın psixoloq və pedaqoqlarının diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Əvvəlcə onu problemlər metodu adlandırmışlar. Buna görə də onu humanitar fənlərin ideyası ilə əlaqələndirmişlər.

Layihələr metodu detallı şəkildə dünya alimlərindən C. Dyui, U.X. Kilpatrika, E. Kollinqs, P. Vudrinq kimi tədqiqatçıların elmi əsərlərində işıqlandırılmışdır.

Bu metod rus pedaqoqlarının da diqqətindən yayınmamışdır. P.P. Blonski, V.P. Vaxterov, B.V. İqnatev, B. Komarovski, L.E. Levin, S.T. Şatskiy və başqa bu sahədə tədqiqat işləri aparmışlar.

D.Dyui fundamental psixologiyanın ümumi konsepsiyasının əsasını qoyanlardan biridir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində pedaqogika və psixologiyada onun rolunun nədən ibarət olduğuna nəzər salmaq. Tanınmış psixoloq özünün tərbiyə nəzəriyyəsini şəxsiyyətin formalaşmasını qarşısına məqsəd qoyan sistem kimi qurmuşdur. Söhbət o şəxsiyyətdən gedir ki, həmin insan rəqabət mühitinin hökm sürdüyü cəmiyyətdə özünə yer tapmağı bacara bilsin. Düzdür, vaxtilə bu cəmiyyəti sovet siyasətçiləri və pedaqoqları “burjua cəmiyyəti” adlandırmaqla ona damğa vururdular. Sonralar məlum oldu ki,

“burjua” adlanan ictimai quruluş heç də pis deyilmiş. Burada hər kəs öz qabiliyyətini realizə etmək üçün gerçək imkanlar qazanır və yalnız öz qabiliyyəti sayəsində yüksələ bilər. Dyui o zaman Amerika məktəblərini həyatdan ayrı salındığı, abstrakt sxolastik bir təhsil sistemi olduğuna görə kəskin tənqid etmişdir. Belə bir prinsip irəli sürmüşdür: biliklər yalnız şagirdin müstəqil praktik həyatından nəticələr çıxarmaqla əldə edilməlidir.

C.Dyui özünün “Məktəb və uşaq” əsərində şagirdin məktəb vasitəsilə sosial xarakter kəsb etməsinə diqqət çəkmişdir. Professor haqlı olaraq qeyd edir ki, hər bir valideyn öz övladının təlim müvəffəqiyyətləri, fiziki inkişafı və əqli qabiliyyətlərinin inkişafında maraqlıdır. Lakin o bu anlayışı genişləndirmək lazım olduğunu vacib sayır. Aydın məsələdir ki, bu arzuların daşıyıcıları cəmiyyətin həm də digər üzvləridir. Ona görə də valideynin öz uşağı barədə dar fikirləri ideal sayıla bilməz, bu, demokratik cəmiyyətin çiçəklənməsinə deyil, məhvinə gətirib çıxara bilər. Bu mənada o, fərdilik və sosializmi həmrəy hesab edir. Məhz məktəb belə həmrəyliyi həyata keçirən bir müəssisədir.

Müəllif məktəbin nə üçün yeni ictimai birliyə çevrilə bilmədiyinin səbəblərini izah edir və bunu isbatlamaq üçün paralellər aparır. Deyək ki, meydançada, idmanda və digər oyunlarda heç bir məcburiyyət olmadan təşkilatlanma baş verir. Burada məlum iş görülür ki, bu da əməyin bölgüsünü, liderin və sırası üzvlərin müəyyən edilməsini tələb edir, bir sözlə, qarşılıqlı əməkdaşlıq və yarış baş verir. Üzvlərin bu cür bağlılığı məktəb həyatında da tələb olunur. Mövcud məktəbin bəlası da bundadır ki, o, gələcək vətəndaş cəmiyyətinin üzvlərini hazırlamağa çalışır, amma bunu vətəndaş cəmiyyətinin ruhunun hiss edilmədiyi şəraitdə həyata keçirmək istəyir.

C.Dyui hər şeyin pedaqoqun məqsədindən asılı olduğunu vurğulayır: “Əgər siz qarşınıza məqsəd qoyursunuz ki, qırx və ya əlli uşaq onlara verilən dərsləri öyrənsinlər və bunu müəllimə danışa bilsinlər, bu zaman sizin fənniniz bunun nəticəsini təmin etməlidir. Lakin siz son məqsəd olaraq şagirdlərdə ictimai əməkdaşlıq hisslərini inkişaf etdirməyi nəzərdə tutursunuzsa, onda sizin fənniniz bu müstəvidən çıxış edəcək və sizin qarşınıza qoyduğunuz məqsədə uyğun olacaqdır” [2, 2].

Təlimin sosial xarakterli olması ideyasını C. Dyui digər əsərlərində də inkişaf etdirmişdir. O, “Mənim pedaqoji kredom” adlı məqaləsində təhsil prosesinin iki tərəfinin olduğunu qeyd etmişdir. Bu tərəflərdən biri psixi, digəri sosialdır. Bu tərəflərdən birinin digərinə tabe olması və etinasızlığı mümkün deyil. Bununla belə, psixi tərəfi müəllif fundamental hesab edir. Şagirdin şəxsi instinkti və qabiliyyəti bütövlükdə təhsilin ilkin materialıdır. Əgər təhsil alanın cəhdləri onun şəxsi təşəbbüsü hesabına aktivliyi ilə birləşmirsə, onda təhsil, sadəcə, xaricdən edilən təsirdən başqa bir şey deyil.

Daha sonra məqalə müəllifi fikrini ümumiləşdirərək yazır: “Mən hesab edirəm ki, psixi və sosial tərəflər orqanik şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir. Təhsilə heç də kompromis və ya birinin digəri üzərində üstünlüyü kimi baxmaq olmaz. Bizə deyirlər ki, təhsilin psixoloji tərfi formalıdır və onun məhsulu yoxdur, çünki o bizə əqli qabiliyyətlərin inkişafı üçün ideya verir, lakin bu qabiliyyətdən necə istifadə etməyi göstərmir” [3, 2].

C.Dyui oponentlərinin belə bir fikrinə diqqət çəkməyi vacib bilir. Təhsilin sosial tərfi cəmiyyətə adaptasiya olunduğu üçün şəxsiyyətin

azadlığını sosial və siyasi statusa tabe edir. Professorun fikrincə, bu etirazlarda müəyyən həqiqət payı vardır. Bacarıqlar haqqında real təsəvvür əldə etmək üçün yeganə imkan həmin bacarıqların yönəldiyi istiqaməti dərk etmək, onun tətbiqi sahəsi və funksiyasını bilmək lazımdır. Digər tərəfdən, uşağı mövcud şəraitdə yaşamağa öyrətmək üçün lazım olan bütün şərait yaradılmalıdır.

Hesab edirik ki, Amerika aliminin ideyaları bizim apardığımız tədqiqat işi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, layihə təliminin müasir metodikası maraqlar üzərində qurulmuşdur. Müasir təlim metodikasında vaxtilə C. Dyuinin təklif etdikləri istifadə olunur. Bu “eqo-faktor” (“mən faktam”) adlanır, yəni təlim bütövlüklə uşağın şəxsiyyətinə, onun maraqlarına nüfuz edir. Deməli, pedaqog şagirdi elə bir vəziyyətə hazırlamalıdır ki, ikinci praktik və intellektual bacarıqlarının yerinə yetirilməsində müstəqil olduğunun vacibliyini dərk etməlidir. Məhz bu yolla şagird müəyyən nəticələri özü əldə etməlidir. Əgər bütün bunlar baş verirsə, şagird məktəbdə keçilən hər hansı bir fənnin hissəsini tərtib edir. Bu da o deməkdir ki, istifadə olunan qabaqcıl metod layihələr metodudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Каптерев П. Ф. Педагогический процесс. М.: Педагогика, 1974.
2. Компьютерные телекоммуникации школе: Пособие для учителя. М.: Институт средств обучения. РАС, 1995.
3. Похотова Н. Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении. Пособие для учителей и студентов педагогических вузов, 3-2 издание (электронный вариант- C:\Users\Admin\Desktop\dissertasiya).
4. Пахотова Н. Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении_ Пособие для учителей и студентов педагогических вузов. 3-е изд - Документ.html)

A.Əzizova

МЕТОД ПРОЕКТОВ И ВЗГЛЯДЫ МИРОВЫХ ПЕДАГОГОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история проекта, его роль и сущность. Взгляды разных ученых на роль проектов в процессе обучения укрепляются и координируются. Применение проекта является основным инструментом повышения осведомленности и развития интеллектуальной деятельности учащихся.

A. Azizova

METHOD OF PROJECTS AND VIEWS OF WORLD TEACHERS

SUMMARY

The article deals with the history of the project, its role and essence. The views of different scholars on the role of projects in the learning process are reinforced and coordinated. The application of the project is a major tool in raising awareness and developing students' intellectual activity.

Redaksiyaya daxil olub: 05.12.2017

PEDAQOJİ MÜNAQİŞƏLƏRİN YARANMASI

Gülşən Eminova,

fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə dissertant

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: Eminovagulsen@rambler.ru

Rəyçilər: *ped. ü. fəls. dok., dos. Y. Rzayeva,*
ped. ü. fəls. dok. G. Sultanova

Açar sözlər: *müəllim, şagird, münaqişə, proses, münasibət, mövqe*

Ключевые слова: *учитель, ученик, процесс, отношение, конфликт, позиция*

Key words: *a teacher, a pupil, disputes, process, attitude, position*

İnsanların gündəlik qaygıları, təhsil müəssisələrinin kollektivdən tələb etdiyi bir çox öhdəliklər müəssisədə rəhbərliklə müəllimlər, müəllim şagird və valideynlərlə sosial-psixoloji problemlər onlar arasında qarşıdurmaya, münaqişələrin yaranmasına səbəb olur. Təhsil müəssisələrində pedaqoji münaqişələrin yaranması qaçılmazdır. Gündəlik təhsil həyatında direktor-müəllim, müəllim-şagird, müəllim-müəllim, müəllim-valideyn, şagird-şagird, eyni zamanda direktorla müavinlər, müavinlərlə müəllimlər, şagirdlər arasında münaqişələrin yaranması halları ilə tez-tez qarşılaşmalı oluruq. Pedaqoji münaqişələrin belə geniş əhatə dairəsinə malik olması və təhsilin keyfiyyətinə güclü təsir göstərməsi onun tədqiqinin zəruriliyini və aktuallığını göstərir.

Şagirdlərlə ünsiyyətə girərkən müəllimlər çox vaxt psixoloji və pedaqoji qanunlara deyil, daha çox özlərinin yaratdıqları qaydalara əsaslanırlar. Bəzi müəllimlərin gözündə şagirdlərin təsnifatı çox sadədir:

1. Yaxşı oxuyan – intizamlı;
2. Yaxşı oxuyan – intizamsız;
3. Pis oxuyan – intizamlı;
4. Pis oxuyan – intizamsız.

Müəllimlər emosional qiymətlərə arxalanda şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini çox vaxt görmürlər, onların intellektini birtərəfli intizam müstəvisində qiymətləndirirlər, bu mühüm məsələlərə psixoloq gözü ilə baxmırlar. Onların anlamında ideal şagird yaxşı oxuyan və intizamı pozmayan şagirdidir. Yaxşı oxumayan və intizamı pozan isə “pis uşaq” sayılır. Müəllimlər qabiliyyətli hesab etdikləri şagirdlərdən çox şey gözləyirlər, “qabiliyyətsizlərdən” isə əllərini üzürlər. Amerika psixoloqlarının müşahidələrinə görə,

müəllimlər daha qabiliyyətli saydıqları və şübhəsiz ki, sevdikləri şagirdlərə dərstdə həmişə xeyirxahlıq göstərirlər. Halbuki, nisbətən qabiliyyətsiz şagirdi sinifdə, necə deyərlər, “divara söykəyir”, bununla da onun yararsız olduğunu sübut etməyə çalışır. Əgər yaxşı şagird nəyi isə düz demirsə, onlar belə güman edirlər ki, şagird nəyi isə öyrənməyib. Pis şagirdi isə müəllim bu ölçülərlə qiymətləndirmir. Pis şagird yaxşı danışmayan müəllimlər belə hesab edirlər ki, o öyrəndiyi material başa düşmür.

Müəllim münaqişənin yaranmasında adətən, şagirdi təqsirli sayır: onu sinifdə yerli-yersiz danlayır, adi bir hərəkətinə belə irad tutur, onu müxtəlif bəhanələrlə cəzalandırır, direktora, direktor müavinlərinə, sinif rəhbərlərinə, valideynlərə ondan şikayət edir.

Şagird isə yaranmış münaqişəni öz məntiqi ilə qiymətləndirir, müəllimi çox vaxt haqsız sayır. Müxtəlif yollarla, açıq və gizli formada ona müqavimət göstərməyə başlayır. Bəzən isə nədənsə çəkinib zahirən şəraitə uyğunlaşsa da, daxilən müəllimlə barışmır.

Müəllim və şagirdlər arasında münaqişələrin olması şagirdin öyrənməsinə mane olmaqla yanaşı, bütünlükdə onun dərslə marağının azalmasına, zəifləməsinə səbəb olur. Buna görə də müəllim tələbkər və səbirli, prinsipial və çevik, obyektiv və xeyirxah olmalıdır ki, bu növ münaqişələr baş verməsin və pozitiv xarakter daşısin.

Müəllimin bəzi davranışlarının şagirdlərlə münasibətdə problem (münaqişə) yaradacağını bilməsi vacibdir. Bu davranışların bir qisminə nəzər salaq:

1. Əmr etmək. Məsələn, “Mən müəlliməm. Sən şagirdsən. Əgər nəşə öyrənmək istə-

yirsənsə mənim istədiyim kimi düşünəcəksən, danışacaqsan və rəftar edəcəksən”.

2. Xəbərdarlıq etmək, qorxutmaq – Məsələn, bu son olsun, yoxsa mən nə edəcəyimi bilirəm və s. Bu cür davranış şagirdin maraqlarına və bütün ehtiyaclarına hörmətlə yanaşmadığını göstərir və nəticədə mənfi keyfiyyətlərin formalaşmasına şərait yaratmış olur.

3. Qarşı çıxmaq, təqsirləndirmək – Məsələn, sən heç bir şeyi bacaramırsan deyilsən, bu məsələni sən həll edə bilməzsən və s. Bu yersiz qiymətləndirmə çox təhlükəlidir, çünki şagirdə hamıya qarşı belə münasibət göstərmək kimi keyfiyyətlər formalaşmış olur.

4. Ad qoymaq, ələ salmaq – Məsələn, müəllim bütün şagirdlərin gözünün qarşısında şagirdə ləqəb qoyub (həlləqulaq, yekəbaş, qaradodaq, ağılsız və s.) ad seçir, onun xarici görünüşünü ələ salıb təhqir edir. Və artıq bu ad digər şagirdlərin də dilinə düşür. Necə deyirlər şagird məktəbdə məhz həmin adla tanınır.

Görəsən, şagirdlər müəllimlərin onlara obyekt kimi yanaşmasını dərk edirlərmi? Əgər dərk edirlərsə, bu halı subyektiv cəhətdən necə yaşayırlar? Müəllimlər sevdikləri - sözbəxan, intizamlı və yaxşı oxuyan şagirdlərə bir qayda olaraq mehribanlıq göstərilir. Onlar dərstdə “4” və “5” qiymətlər alan, müəllimdən xoş sözlər eşidən, mülayim rəftar görən belə şagirdlər çox vaxt müəllimin əlində alət olduqlarını heç ağıllarına belə gətirmirlər.

Müəllim-şagird münasibətlərinin emosional çalarları onların əsl mahiyyətini asanlıqla pərdələyir. Bəzi şagirdlər, xüsusilə infantil uşaqlar, evdə döyülməyə, danlanmağa öyrəşmiş şagirdlər sadəcə olaraq özlərinə qiymət verə bilmirlər və müəllimin onlara əslində obyekt kimi yanaşdığını dərk etmirlər.

Pedaqoji münasibətlərin geniş əhatə dairəsi insanın həyatında onun aktuallığını və tədqiqatının zəruriliyini göstərir. Pedaqoji münasibətin elmi-nəzəri əsaslarında münasibətin mahiyyəti, anlayışı, təsnifatı, əsas növləri, strukturu, funksiyası, dinamikası, meydana gəlmə səbəblərini izah etmək zəruri hesab edilir. Pedaqoji münasibətin nəzəri surətdə öyrənilməsi onların praktik həlli yollarının araşdırılmasında, həll metodları və mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsində, bu prosesdə istifadə edilən vasitələrin dəqiq və

optimal seçilməsində bir vasitə rolunu oynadığından sosial pedaqogika, sosial-psixologiya, pedaqoji psixologiya elmi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir münasibət müəyyən sosial mühitdə baş verir. Həmin mühit adətən, özünəməxsus quruluşu, dinamikası, normaları, sərvətləri və s. olan müxtəlif sosial qrupları təmsil edilir. Pedaqoji münasibətlərin strukturunu aşağıdakı anlayışlarla xarakterizə etmək olar:

1. Pedaqoji münasibətlərin tərəfləri (iştirakçıları),

2. Pedaqoji münasibətlər iştirakçılarının mümkün hərəkətləri,

3. Pedaqoji münasibətlərin predmeti,

4. Pedaqoji münasibətlərin davam etməsi şəraiti,

5. Pedaqoji münasibətlərin həll yolları,

6. Pedaqoji münasibətlərin nəticələri

Pedaqoji münasibətlərin özünəməxsus inkişaf dinamikası vardı. Onun ilk şərtləri diskomfort şəklində özünü göstərir: qrupun hər hansı bir üzvinin fizioloji səviyyədə olsa da, çox vaxt intuitiv ölçülərlə narahatlıq duyğusu əmələ gətirir. Tədricən onun ətrafdakı adamların hər hansı biri ilə münasibətlərində gərginlik yaranır: neqativ yönümlər və birtərəfli rəylər qaynaqlandıqca, partnyorun sözləri və hərəkətləri təhrif olunmuş şəkildə qavranılır. Öz-özünə anlaşılmazlıq şəraiti əmələ gəlir: mübahisə, deyişmə, sözləşmə, çəkişmə - bu şəraitin sosial-psixoloji xarakteristikası belədir. O, kiminləsə dalışmağa, kiminləsə küsüşməyə başlayır: tərəflərin araları dəyir və onların münasibətində böhran əmələ gəlir: münasibətlər biryolluq və ya müvəqqəti kəsilir.

Hər bir sosial təzahür kimi pedaqoji münasibət zaman çərçivəsində cərəyan edən proses kimi nəzərdən keçirilə bilər. Pedaqoji münasibət müəyyən dövrlərə və mərhələlərə malikdir, onun gedişində münasibət yaranır, inkişaf edir və başa çatır. Adətən, pedaqoji münasibətlərdə dörd inkişaf mərhələsi fərqləndirilir:

1. Obyektiv münasibət şəraitinin yaranması;

2. Obyektiv münasibət şəraitinin dərk olunması;

3. Münasibətli davranışa keçid;

4. Münasibətin obyektiv həll olunması.

Münasibəti dərk etmək və həllinə kömək etmək üçün onun bütün ünsürlərini – münasibət

Pedaqoji münaqişələrin yaranması

obyektini, tərəflərin mövqeyini, motivlərini, iştirakçıları və onların maraqlarını, münaqişə şəraitini, ziddiyyətlərin xarakterini və s. aydınlaşdırmaq lazımdır. Münaqişələrin təhlilində onların baş vermə şəraitinə, xarakterinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Pedaqoji münaqişələri də digər münaqişələr kimi müxtəlif əsasda təsnif etmək olar. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Pedaqoji münaqişələrin predmeti əsasında: Pedaqoji münaqişələrin predmeti dedikdə, onun yaranması səbəbi nəzərdə tutulur, yəni, münaqişə iştirakçıları arasında yaranan problemin səbəbinin aşkarlanması və həlli müxtəlif yanaşma və uyğunsuzluq mövcuddur.

2. Pedaqoji münaqişə iştirakçılarının sayına görə:

- 2.1. İki insan arasında yaranan münaqişə
- 2.2. Bir neçə insanın iştirak etdiyi münaqişə
- 2.3. Qrup halında olan münaqişə

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatlarda pedaqoji münaqişələrin 3 qrupunu ayırd edirlər:

1. Motivasiyalı münaqişələri. O, müəllim və şagird arasında təlimin zəif motivləşməsi səbəbindən əmələ gəlir. Bu zaman şagirdlər ya oxumaq istəmir, ya məcburiyyət qarşısında maraqsız şəkildə oxuyurlar.

Bu münaqişələr böyüyərək son nəticədə müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı anlaşılmaqlığa, ziddiyyətlərə, hətta ciddi qarşıdurmaya gətirib çıxarır.

Motivasiya münaqişələri müəllim və şagirdlərin bir-birindən uzaqlaşması, əks mövqelərdə olması nəticəsində meydana çıxır.

2. Məktəb təlimindəki çatışmazlıqlarla

əlaqədar olan münaqişələr məktəbdə təlim prosesi zaman şagirdin keçdiyi münaqişəli dövrlərə əsasən bir neçə mərhələdə özünü göstərir.

I dövr – I sinif, məktəbə adaptasiya;

II dövr – V sinif, orta məktəbə keçid, yeni həyat obrazına adaptasiya;

III dövr – IX sinif: “Sonra nə etməli?”

IV dövr – məktəbi bitirmə (“Sonrakı həyatda hazırammı, yoxsa yox?”).

3. Qarşılıqlı təsir münaqişələri. Bu münaqişələr münaqişəyə girənlərin şəxsi xüsusiyyətləri üzündən baş verir. Şagirdlər arasında 2-3 liqaların və onların öz birinciliyi uğrunda qruplaşmalarını əks etdirən liderlik münaqişələri də vardır. Buraya qız qrupları ilə oğlan qrupları arasında, 3-4 şagirdlə bütün sinif arasındakı münaqişələrdə aid edilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə müəllim-şagird münaqişələri daha geniş vüsət almışdır. Onların aradan qaldırılması müəllimin pedaqoji ustalığından çox asılıdır.

Mövzunun aktuallığı. Pedaqoji münaqişələrin geniş əhatə dairəsi insanın həyatında onun aktuallığını və tədqiqatının zəruriliyini göstərir.

Mövzunun elmi yeniliyi. Pedaqoji münaqişənin elmi-nəzəri əsaslarında münaqişənin mahiyyəti, anlayışı, təsnifatı, əsas növləri, strukturu, funksiyası, dinamikası, meydanagəlmə səbəblərini izah etmək zəruri hesab edilir.

Mövzunun praktik əhəmiyyəti. Müəllim və şagirdlər arasında münaqişələrin olması şagirdin öyrənməsinə mane olmaqla yanaşı, bütünlükdə onun dərəcə marağının azalmasına, zəifləməsinə səbəb olur. Buna görə də müəllim tələbkər və səbirli, prinsipial və çevik, obyektiv və xeyirxah olmalıdır ki, bu növ münaqişələr baş verməsin və pozitiv xarakter daşısin.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasimova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı, 2012.
2. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı, 2010.
3. Həməzəyev M.Ə., Əmiraslanova S.F. Ünsiyyət psixologiyası. Bakı, 2007.
4. Bayramova Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.
5. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual problemləri. Bakı, 2003.

Г. Эминова

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются научно-теоретические основы педагогических конфликтов, их сущность, понятие, классификация, основные типы, структура, функции, динамика, а также причины возникновения конфликта. Автором отмечается, что разногласия между учителем и учеником

является причиной уменьшения интереса учащихся к занятиям. Следовательно, современный учитель, в целях предотвращения конфликтов должен быть требовательным и терпеливым, принципиальным, гибким, объективным и справедливым.

G. Eminova

EMERGENCE OF THE PEDAGOGICAL DISPUTES

SUMMARY

In theory, theoretical basis is theoretical basis of pedagogical conflicts, their features, classification, basic types, structures, functions, dynamics, as well as conflicts of consciousness. The author does not deny that the difference between the teacher and the educator depends on the difference in the degree of interest. The new, modernist teacher who has to deal with conflicts of all ages is demanding and prudent, principled, gibkim, objective and justified.

Redaksiyaya daxil olub: 08.12.2017

TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

YUXARI SİNİF ŞAĞİRDlərİNDƏ FƏAL VƏTƏNDAŞLIQ MÖVQEYİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA AZƏRBAYCAN AİLƏSİNİN ROLU

Emilya Hüseynova,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

elmlər doktoru hazırlığı üzrə dissertant

ARTİ

E-mail: emilya.huseynova95@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*

ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Açar sözlər: *yuxarı sinif şagirdi, vətəndaşlıq mövqeyi, fəal vətəndaşlıq mövqeyi, fəal vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşdırılması, Azərbaycan ailəsi, ailə tərbiyəsi, ailənin potensial tərbiyə imkanı*

Ключевые слова: *старшеклассник, гражданская позиция, активная, гражданская позиция, формирование активной гражданской позиции, Азербайджанская семья, потенциал воспитательного возможности семьи*

Key words: *senior pupil, civil position, active, civic position, formation of an active civic position, Azerbaijani family, the potential of the educational opportunity of the family*

Pedaqoq və psixoloqların düzgün qənaətinə görə, ata-analar ilk tərbiyəçilərdir. Oğlan və qızların tərbiyə və təhsilində ailə mühüm rol oynayır. Bu, bir həqiqətdir ki, onlar vətəndaşlıq dərslərini məhz ailədə alırlar. A.S. Makarenkonun belə bir fikri var: “Siz həmişə valideyn olduğunuzu yadda saxlamalı və bilməlisiniz ki, oğlunuzu, yaxud qızınızı yalnız öz sevinciniz üçün tərbiyə etməirsiniz. Sizin ailənizdə və sizin rəhbərliyiniz altında gələcək vətəndaş, gələcək xadim və gələcək mübariz böyüyür. Siz pis adam tərbiyə etsəniz bunu bəlasını yalnız özünüz deyil, bir çox adamlar və bütün ölkə çəkəcəkdir...Cəmiyyətə pis, yaxud ziyanlı adamlar vermək sizin üçün böyük ayıb olmalıdır” (1, 346-347).

Həmin sözlərdə dərin həqiqət vardır. Lakin bəzi valideynlər bu həqiqəti aydın təsəvvür etmir, tərbiyə işində nöqsanlara yol verirlər.

Yaxşı vətəndaş yetişdirmək üçün tərbiyə işinə uşaqların erkən yaşlarından başlamaq lazımdır. Bu, hansı yaş ola bilər? A.S. Makarenko yazırdı: “İnsanı tərbiyə etməyin müvəffəqiyyəti kiçik yaşda – beş yaşnadək müəyyən olunur. insanın gələcəkdə necə olması əsasən onu beş yaşına kimi necə tərbiyə etmiş olduğumuzdan asılıdır. Siz beş yaşnadək lazım olduğu kimi

tərbiyə etməsəniz sonra yenidən tərbiyələndirmək lazım gələcəkdir” (1, 313).

Göründüyü kimi, tərbiyəşünas pedaqoq A.S. Makarenko uşaqların tərbiyəsinin əsaslarının beş yaşnadək qoyulduğu fikrini irəli sürür. Pedaqoji fikir tarixi ilə tanışlıq göstərir ki, Antik yunan filosofu Aristotel uşaqların həyatını yeddi-yeddi olmaqla 3 dövrə bölmüş, 0-7 yaş dövrünü bitki dövrü adlandırmışdır. Bu nə deməkdir. Bitkiyə qayğı ilə yanaşmaq və ona qulluq etmək lazım gəlidiyi kimi uşaqlar da qayğı ilə əhatə olunmalı, onların tərbiyəsinə fikir verilməlidir.

Bizcə, Aristotel bu qənaətdədir ki, uşaqların tərbiyəsinin əsasları yaşına qədər (0-7 yaş) qoyulur. 0-6 yaş dövrünü “Ana məktəbi” adlandıran çex pedaqoqu Yan Amos Komenski bu dövrün 6 yaşnadək davam etdiyini irəli sürür.

Bizim qənaətimizcə isə, bu iş daha erkən başlamalı, daha sonra möhkəmləndirmə, inkişaf etdirmə, təkmilləşdirmə, formalaşdırma üzrə fəaliyyət diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

Bu baxımdan Azərbaycan mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusinin fikirləri daha önəmlidir. Diqqət yetirək: “Uşaq süddən ayrıldıqdan sonra hələ əxlaq korlanmağa vaxt tapmamış onu tərbiyə etməyə, nizam intizama öyrətməyə başlamaq lazımdır” (2, 156).

Biz o iddiada deyilik ki, Nəsirəddin Tusinin dediyi kimi, “uşaq süddən ayrıldıqdan sonra hələ əxlaq korlanmağa vaxt tapmamış” onda vətəndaşlıq mövqeyi tərbiyələndirməyə başlamalıyıq. Sadəcə fikrimiz belədir ki, aparılmış məqsədyönlü, sistemli və fasiləsiz tərbiyəvi işlər, aşılana vətənpərvərlik hisslərinin köməyi ilə uşaqlarda – oğlan və qızların vətəndaşlıq tərbiyəsi ilə məşğul olmaq lazımdır.

Bu və ya digər uşağın, o cümlədən yuxarı sinif şagirdinin bir şəxsiyyət kimi təşəkkül tapması ailədən başlayır. Bu proses o zaman uğurlu gedir ki, valideynlər öz şəxsiyyətlərini qorusunlar. Ər-arvadın qarşılıqlı münasibətlərinin kamilliyi kişi ilə qadının ümumi ruhuna, mənəvi təkmilləşməsinə kömək göstərir. Bu və ya digər ailədə, bir çox ailələrdə həyat və yaşamaq çətinləşəndə cəmiyyət də bundan ziyan çəkir.

Tarixi mərhələlərin özünəxas mənəvi-əxlaqi dəyərlər sistemi vardır. Müxtəlif dövrlərdə cəmiyyət üzvlərinin borc və vicdan, vətənpərvərlik, milli şərəf və ləyaqət, xeyir və şər, vətəndaşlıq mövqeyi və s. barədə təsəvvürləri müxtəlif olmuşdur. Həmin anlayışların təşəkkülünə ümumbəşəri mənəvi təcrübə də öz təsirini göstərmişdir və hazırkı vaxtda da təsir edir.

Hər bir valideyn anlamalıdır ki, doğulan hər bir uşaq cəmiyyətin və şəxsən xalqın qızıl fondudur. Oğlan, yaxud qız anadan olarkən ictimai mənafə yaranır. Ata-analar övladlarının təlim-tərbiyəsinə məsuliyyətlə yanaşmalıdırlar. Cəmiyyət valideynlərindən mənəvi davranışın bütün atributlarını tələb edir.

Tədqiqatda söhbət ailədən gedir. Ailə dedikdə nə başa düşülməlidir? Ailəyə verilən təriflər müxtəlifdir. Mövcud ədəbiyyatda Mənbələrdə göstərilir ki, “Ailə sosiologiya baxımından evlənmək ya da qohumluq xətti ilə gələn bir həyat birliyi. Ailə sözü Qərbdə əsasən ana-ata və uşaqlar anlayışını verir. Şərq xalqlarında ailə daha çox eyni evdə yaşayan, ya da eyni nəsilədən gələn insanların cəminə deyilir.

Ailənin psixoloji iqlimi güclü tərbiyəedici imkanlara malikdir. Xoşbəxt ailənin üzvləri olan uşaq və yeniyetmələr, ilk gənclik dövrünü yaşayan uşaqlar qayğı ilə əhatə olunur və eyni zamanda ailənin adət və ənənələrinə hörmətlə yanaşırlar. Həzrəti Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s) ailə tərbiyəsinə yüksək qiymət verir. Onun kəlamlarının birində xitabən deyilir: “Uşaqlarınıza ikram

edin və onları ən gözəl şəkildə tərbiyə edin”. Ailədə sağlam pedaqoji-psixoloji atmosfer hökm sürdükdə oğlanlar da, qızlar da uşaqlar mənəvi və psixoloji cəhətdən sağlam böyüyürlər. Böyüklərin sahədə əhval-ruhiyyəsi yüksək olduqda uşaqlar üçün də xoş olur, onlar inamlı böyüyür, arxalarındakı dayaqdan güc alırlar.

Ailənin psixoloji atmosferinin təməli səmimi və qeyri-səmimi münasibətlərlə bağlıdır. Prof. Ə.Ə. Əlizadəni qənaətinə, “Ailə üçün gözlənilməz olan hər hansı bir hadisə və ya şərait onun psixoloji iqliminə öz-özlüyündə deyil, məhz ər-arvad, yaxud valideynlər-uşaqlar arasındakı münasibətlər vasitəsi ilə təsir göstərir. Ailənin psixoloji iqliminin nüvəsi məhz ailə münasibətləri ilə bağlıdır. Ərlə arvad arasındakı münasibətlər möhkəm olanda hətta təsadüfən baş verən xoşagəlməz hadisə ailəni əslində sarsıda bilmir, ata-ana dərdi birlikdə çəkir. Ailə üçün ən çətin anlarda bir-birlərinə həyan olurlar. Ailə münasibətləri zəif olanda isə, heç kəsin gözləmədiyi halda bu və ya digər xoşagəlməz hadisə ər-arvadı nəinki yaxınlaşdırır, əksinə, bir-birindən daha da uzaqlaşdırır. Onlar bir-birlərini günahlandırmağa, təqsiri bir-birinin üstünə atmağa başlayırlar. Söz-söhbət, qanıqaralıq günlərlə davam edir” (3, 155).

Ata və ana arasında münasibətlər, ailədaxili münasibətlər düzgün qurulduğu təqdirdə ailədə sağlam özüllü, psixoloji durum meydana gəlir. Ona görə deyə bilərik ki, ailənin psixoloji mühiti ata ilə ana, uşaqla uşaq arasındakı münasibətlərin necə qurulmasından çox asılıdır. Ailədaxili münasibətlərə kölgə düşdükdə, ailə ixtilafı yarandıqda bütün ailə mühiti korlanır. Ailə münasibəti pisləşdikdə uşaqlarda emosiya və hisslər korlanır. Oğlanların və qızların davranışı pozulur, onlar əsəbi və kəmhövsələ olur, ətrafdakılarla kobud rəftar edirlər.

Ər-arvad, ata-ana münasibəti şəffaf, xoş ovqat, səmimiyyət əsas şərtidir olmalıdır.

Hər bir ailə dialektik qanunlarla nizama salınır. Sağlam ailə iqlimi uzun vaxt ərzində ailənin ümumi ruhuna özünün müsbət təsirini göstərir.

Ata, ana, bacı, qardaş ailədaxili qarşılıqlı münasibətlərdə mühüm yer tutur. Uşaqlar böyüdükcə onların psixikasının inkişafında ata başlıca rola malik olur. Prof. A.N. Abbasov yazır: “Nümunəvi və məsuliyyətli valideynlər öz övladlarının həyatın fərəhli yollarına çıxmaları və

inamlı addımlamaları üçün onların tərbiyəsinə ciddi yanaşır, onlara düzgün davranış təcrübəsi, rəftar və ünsiyyət mədəniyyəti aşılayır, onlarda dəqiqlik, doğruluq, böyüyə hörmət, yaxşılıq və xeyirxahlıq, yoldaşlıq və dostluq, qayğıkeşlik, prinsipiallıq, obyektivlik, ədalət və sadəlik kimi keyfiyyətlərin inkişaf etməsi qayğısına qalır. Onların bu əziyyəti səmərəsiz qalmır, öz müsbət nəticəsini verir” (4, 302).

Sözü bütövlük, ciddilik, fəal vətəndaş mövqeyinə yiyələnmə, yaxşı, pis, xeyirxah, vətənpərvərlik, gözəl, çirkin mərd, namərd və s. kimi təsəvvürlər, söz yox ki, ata nümunəsində uşaqlara təlqin edilir.

Validəyn məhəbbəti böyüyən nəsilə erkən formalaşdıqda yaxşı səmərə verir. Uşaqların əksəriyyəti həssas və qayğıkeş olurlar. Analarına münasibətdə daha kövrəkdirlər. Ananın bir səmimi və xoş sözü, qayğıkeş baxışları, mehriban davranışı ailənin ümumi atmosferini, mənəvi və psixoloji iqlimini tərəvətləndirir. Ananın əhvalı yaxşı olanda övladların psixi sağlamlığı da yüksəlir. Ailə münasibətləri düzgün qurulan ailələrdə ər-arvad, ata-ana, valideyn-uşaq, uşaq-uşaq münasibətləri qarşılıqlı hörmət və məhəbbət, səmimiyyətə, qarşılıqlı anlama, bir-birlərinin sevincinə və kədərinə şərik olma, bir-birinin uğurları üçün imkan və şərait yaratma və qarşılıqlı kömək ön plana keçir. Bu kimi ailələrdə uşaq və yeniyetmələr, yuxarı sinif şagirdləri xoşbəxt uşaqlıq həyatı keçirir, gələcəyə inamla baxırlar.

Əksinə, analarını həmişə gözü yaşlı, atalarını isə qayğısız görən uşaqların həyatı ağırlaşır. Uşaq və yeniyetmələrin təlim və tərbiyəsi özbaşına buraxılır. Onların özlərinə inamı az, təhsil problemləri isə son dərəcə çox olur. Atasız böyüyən yeniyetmələr dərslərdən yayınır, sinifdə dərslərin gedişinə maneçilik törədir, siqaret çəkir, kənar təsirlər altına tez düşürlər, öz yaşdırları, özlərindən balaca və böyük uşaqlarla ünsiyyət qurmaqda çətinliklə üzləşirlər. Düzgün inkişaf etməsi üçün uşaq valideyn məhəbbətinə ehtiyacı duyur. Hər bir şəxs, o cümlədən yuxarı sinif şagirdi bacarıq və qabiliyyətlərinin, ləyaqətli cəhətlərinin, uğurlarının ədalətli şəkildə qiymətləndirilməsində maraqlıdır.

Uğursuz ailələr tənəzzülə uğrayır, uşaqlar ata qayğısından məhrum olurlar.

Böyüyən nəslin təlimi də, tərbiyəsi də dövlətin, ailənin və cəmiyyətin diqqətindədir.

Tədqiqat və müşahidələrdən görünür ki, o ailələrdə ki üzvlər arasındakı psixoloji ünsiyyət möhkəm olduqda uşaqlar şəxsiyyət kimi daha tez yetişirlər. Ailə müvafiq mənəvi-psixoloji mühiti özündə yaşadır. Uşaqdan bu, insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri qura bilmək baxımından yaxşı bir nümunədir. .

Yuxarı sinif şagirdinin ailədə əxz etdiyi dəyərlər, müsbət cəhətlər onu bütün həyatı boyu müşayiət edir. Vətənpərvərlik, yaxşılıq və xeyirxahlıq, pislik, yamanlıq və bədxahlıq haqqında, maddi və mənəvi sərvətlərə hörmətli münasibət haqqında təsəvvürlər ailədə meydana gəlir. Ailədə ona əziz və yaxın olan insanların köməyi ilə uşaq başqa şəxslərə hörmət və qayğı ilə yanaşmağı, vətəni sevməyi, məsuliyyət və borc hissəsinə yiyələnməyi dostluq və yoldaşlıq etməyi, ədaləti, həssas, nəzakətli, mərifətli, səmimi olmağı öyrənir, onda vətəndaşlıq tərbiyə olunur.

Uşaqlar öz ata-analarının, ailənin digər yaşlı üzvlərinin köməyi ilə, eyni zamanda özünütəhsillə Azərbaycan dövləti və hökumətinin, həmçinin Heydər Əliyev Fondunun ailənin möhkəmləndirilməsi sahəsində, ailə və uşaqlara göstərilən qayğı ilə bağlı zəruri məlumat əldə edirlər. Öyrənirlər ki, hələ vaxtı ilə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 14 yanvar 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Öz fəaliyyəti dövründə bu istiqamətdə uğurlu fəaliyyət göstərmiş, ailənin mövcud problemlərinin həlli istiqamətində Komitə məqsədyönlü işlər görmüşdür. aparılmışdır. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 6 fevral 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi təşkil edilmişdir. Komitə respublikamızda ailə, qadın və uşaq problemləri üzrə işdə dövlət siyasətini və tənzimlənməsini təmin edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı sayılır.

Yuxarı sinif şagirdlərinin ailə, uşaqların tərbiyəsi və s. haqqında qanunlarımızda və qanunvericilik aktlarında, Ailə Məcəlləsində öz ifadəsini tapmış maddələrlə tanış edilmələri məqsədəuyğundur. Nəticədə onlara məlum olar ki, ölkəmizin qanunlarında və qanunvericilik aktlarında ailə, ailə hüququ, ər-arvadın hüquq və vəzifələri, valideynlərin uşaqlarla bağlı vəzifələri xüsusi vurğulanır. Gənc nəslin təhsili, təlim və tərbiyəsi, özünütərbiyəsi, özünütəhsili, sağ-

lam həyat tərzini keçirmələrinin zəruriliyi kimi mühüm vəzifələr kimi irəli sürülür.

Konstitusiyamızın “Ailə və dövlət” adlanan 17-ci maddəsində oxuyuruq: I. Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir.

II. Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir.

VI. Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarət edir (5, 7).

Göründüyü kimi, Azərbaycan ailəsi nəzərdədir, ailənin də, ər-arvadın da, uşaqların da hüquqları dövlət tərəfindən mühafizə edilir və onlara qayğı ilə yanaşılır. Uşaqların tərbiyəsi ata-anaların ümdə vəzifəsi və borcu sayılır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 34-cü maddəsində deyilir:

“III. Nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Analıq, atalıq, uşaqlıq qanunla mühafizə edilir. Dövlət çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərir.

IV. Ər ilə arvadın hüquqları bərabərdir. Uşaqlara qayğı göstərmək, onları tərbiyə etmək valideynlərin həm hüququ, həm də borcudur.

V. Valideynlərə hörmət etmək, onların qayğısına qalmaq uşaqların borcudur. 18 yaşına çatmış əmək qabiliyyətli uşaqlar əmək qabiliyyəti olmayan valideynlərini saxlamağa borcludurlar (5, c. 11).

Qanunlarımızda ailənin könüllülük əsasında yaradıldığı elan olunur. bununla bərabər, uşaqlara görə ailənin məsuliyyəti yada salınır. Yuxarı sinif şagirdləri “Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi” ilə tanış olmaqla aşağıdakı məlumatlara yiyələnirlər: “6.1. Vətəndaşlar ailə hüquqlarını, habelə həmin hüquqların müdafiəsini, bu Məcəllədə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, müstəqil həyata keçirirlər. 6.2. Ailənin bir üzvü öz hüquqlarını həyata keçirərkən və vəzifələrini yerinə yetirərkən ailənin başqa üzvlərinin və digər vətəndaşların hüquqlarını, azadlıqlarını və qanuni mənafelərini pozmamalıdır” (6).

Həqiqi valideyn nüfuzu uşaq və yeniyetmələrin, X-XI sinif şagirdlərinin düzgün tərbiyəsinin şərti hesab oluna bilər. Uşaqların, o cümlədən yeniyetmələrin ailə tərbiyəsində uğurlar qazanmaq üçün ilk növbədə ata-analar və onları əvəz edən şəxslər nümunə göstərməli, öz valideynlik borclarını məsuliyyət və ləyaqətlə yerinə yetirməlidirlər.

Rəftar, davranış və hərəkətləri, ünsiyyət tərzləri, nitqləri, ailə üzvlərinə və başqa insanlara münasibətləri valideynlər barədə müəyyən təsəvvür yaradır, onlara hörmət və nüfuz gətirir. Bunun əksi baş verdikdə isə, ata-anaların hörmət və nüfuzu aşağı düşür.

Ailə tərbiyəsinin düzgün qurulması, uşaq və yeniyetmələr, o cümlədən yuxarı sinif şagirdləri arasında aparılan söhbətlər, izahat işləri həm onların tərbiyəsini yaxşılaşdırır, eyni zamanda təhsilənləri və tərbiyəolunanları müstəqil həyata hazırlayır, onlara fəal vətəndaşlıq mövqeyi aşılayır.

Qeyd etdiyimiz kimi, vətəndaşlıq hisslərinin, vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşdırılması üzrə iş nisbətən uşaqların erkən yaşlarından başlamaq lazımdır. Məktəbəqədər yaş dövründə, təbii ki, uşaqlara mürəkkəb anlayışlar aşılanmır. Onları anlaq səviyyələri nəzərə alınır. “Azərbaycan”, “Vətən”, “Təbiət”, “Azərbaycan ordusu” və s. barədə, hətta ana, ata, baba, nənəyə aid şeirlərin köməyi ilə müvafiq anlayışlar və təsəvvürlər aşılanır.

Məktəbəqədər yaşlıları Azərbaycan bayrağı ilə tanış etmək lazımdır: “Bu bizim ölkənin bayrağıdır. Başqa ölkələrdə də bu bayrağı görəndə bilirlər ki, Azərbaycanın bayrağıdır. Bu bayraqda üç rəng var. Mavi qırmızı və yaşıl. Onların mənaları var. Azərbaycan bayrağını sevməliyik. Siz oyuncaqlarla oynamağı xoşlayırsınız. Amma bayrağımızla oyuncaq kimi istifadə etmək olmaz. Böyüklər də, məktəblilər də Onu öpür, ən yaxşı yerə qoyur, ona hörmət və məhəbbətlə yanaşırlar”.

Tədrisən böyük məktəbəqədər yaş dövründə, uşaqlar ibtidai siniflərdə oxuyarkən valideynlər Azərbaycan bayrağı haqqında verdikləri məlumatları genişləndirirlər. Rənglərin mənaları aydınlaşdırılır.

Dövlət bayrağımız üç rəngli parçadan (bərabər enli üç üfüqi zolaqdan -yuxarı zolaq mavi, orta zolaq qırmızı, aşağı zolaq yaşıl rəngdədir - ibarətdir. Qırmızı zolağın ortasında bayrağın hər iki üzündə ağ rəngli aypara ilə səkkizguşəli ulduz təsvir olunub. Mavi rəng – türkçülüyü, qırmızı rəng – müasirlik və demokratiyanı, yaşıl rəng - islamçılığı bildirir.

Kiçik, orta və böyük məktəb yaşları dövrlərində uşaqlarda fəal vətəndaşlıq mövqeyinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlətimizin rəmzlərinə dair məlumatların uşaqlara daha ətraflı çatdırılması istiqamətində ailədə

aparılan işlər genişləndirilir. Uşaqlar, o cümlədən böyük məktəb yaşlılar öyrənirlər ki, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulanda milli hökumət onun başlıca atributu hesab edilən bayraq haqqında qərarı verdi. Həmin bayraq Osmanlı imperatorluğunun XVIII əsrin sonundan XIX əsrin 50-ci illərinədək mövcud olan, üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsvirli qırmızı rəngli dövlət bayrağından ibarət idi.

Daha sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli bayrağının dəyişməsinə məqsəduyğun hesab etdi. Qərara gəldi ki, bayraqda üç ideya əsas tutulmalıdır: türkçülük, islamçılıq və müasirlik.

7 dekabr 1918-ci ildə Şərqdə və Türk-İslam dünyasında ilk demokratik, dünyəvi dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı zamanı milli dövlət bayrağı Parlament binası üzərində dalğalanmışdır.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi, hakimiyyətə bolşeviklər gəldi. Bakıda Sovet hakimiyyəti quruldu və respublikamız Azərbaycan SSR elan edildi. Azərbaycan əvvəlcə Rusiyaya, sonra SSRİ adlanan imperiyaya qatıldı. Azərbaycan SSR-nin 1952-1991-ci illərdəki bayrağı iki rəngdən ibarət idi: yuxarıda enli qırmızı zolaq, aşağıda ensiz göy rəng. Yuxarıda qırmızı zolağın üzərində sol küncdə əvvəlcə beşguşəli ulduz, ondan aşağıda sarı rəngdə oraq və çəkcik təsvir olundu.

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mövcud olan bayraqdan milli hərəkatın kütləvi tədbirlərində istifadə edirdilər. Bayraq 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri, Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən sessiyada Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul və təsdiq olundu. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti "Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı haqqında" Qanun qəbul edərək onu Dövlət bayrağı elan etdi (5 fevral 1991).

Azərbaycan Respublikası 1991-ci il oktyabrın 18-də "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiyaya Aktı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi onun dövlət rəmzlərini, o cümlədən Dövlət bayrağını bərpa etdi.

Ailədə ilk növbədə digər dövlət rəmzlərimiz barədə də yuxarı sinif şagirdlərində zəruri təsəvvürlər formalaşdırılır. Bu sahədə məktəbdə də, həm təlim prosesində, həm də sinifdən xaric tədbirlərin gedişində şagirdlərə məlumatlar verildiyindən valideynlər tərəfindən bu istiqamətdə aparılan işlər nisbətən asanlıqla həyata keçirilir. X-XI sinif şagirdləri artıq bilirlər ki, milli bayraqla yanaşı dövlət himnimiz və dövlət gerbimiz də dövlət rəmzləri sayılır. Həmin rəmzlərə hörmət və məhəbbətlə yanaşmaq onların müqəddəs borc və vəzifələridir. Xarici ölkədə bir erməni tərəfindən dövlət bayrağımız təhqir edildiyindən Ramil Səfərov onu qətlə yetirmişdi. Bu hərəkətinə görə həmin ölkədə həbs olunmuş, ölkəmizin səylərinə baxmayaraq uzun müddət həbs həyatı keçirmişdir. Nəhayət, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin qətiyyəti nəticəsində o, həbsdən azad olunaraq Vətənə qayıtmışdır.

Dövlət Gerbi Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi rəmzi hesab edilir. Azərbaycanın dövlət gerbi palıd budaqlarından və sünbüllərdən ibarət qövsün üzərində qərar tutan şərq qalxanının təsvirini özündə birləşdirir. Qalxanın üzərində respublikamızın Dövlət bayrağının rəngləri fonunda səkkizguşəli ulduz, ulduzun mərkəzində alov şəklində "Allah" yazısının təsviri var.

Dövlət gerbimizin rəngli təsvirində ulduz ağ, alov qırmızı, palıd budaqları narıncı, sünbüllər sarı rənglidir. Həm qalxanın və ulduzun sağaqları, həm də qalxanın düymələri və palıd qozaları qızılıdır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni ilə tanışlıq sahəsində də ata-analar, ailənin digər yaşlı üzvləri uşaqlar, yuxarı sinif şagirdləri arasında məqsədyönlü işlər görməlidirlər və görürlər. Onların diqqətinə aşağıdakı məsələlər çatdırılır. Milli himninin hazırlanması haqqında qərar hələ 1920-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası tərəfindən verilmişdir. 1992-ci il mayın 27-də parlament "Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında" Qanun qəbul etdi. Qanuna uyğun şəkildə, 1919-cu ildə bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və şair Əhməd Cavadın müəllifləri olduqları "Azərbaycan marşı" dövlətimizin himni kimi təsdiq edildi.

Digər yaşlı uşaqlar kimi X-XI sinif şagirdləri də dövlət himnimizin musiqisi və sözləri ilə

tanış olur, öyrənirlər ki, "himn" yunan dilində "təntənəli nəğmə" mənasını verir. Himn siyasi təbliğatda qüdrətli vasitə olub mütəşəkkillik və səfərbərlik roluna malikdir. Himn, adətən bayramlarda, siyasi nümayişlər, rəsmi dövlət qəbul-ları, hərbi paradlarda səslənir və iştirakçılar tərəfindən ifa olunur.

İstər ailələrdə, istərsə də məktəbdə təhsil alanlarda, o cümlədən yuxarı sinif şagirdlərində Azərbaycan qanunlarına, qanunvericiliyini hörmət hissləri aşılır, onlarda qanunun, birgəyaşayış qaydalarının tələblərini yerinə yetirmək tələbatı formalaşdırılır. Xüsusən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə yaxından tanış olmaları, öz hüquqlarını və vəzifələrini bilmələri təmin olunur. Şagirdlər öyrənirlər ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlətimizin

Əsas Qanunudur. Konstitusiyada hüquqlar elan olunur və onlardan istifadənin mümkünlüyünə təminat verilir.

Beləliklə, ailədə bu yollarla uşaqlarda, o cümlədən yuxarı sinif şagirdlərində fəal vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşdırılması üçün zəmin yaradılır.

Problemnin aktuallığı. Yuxarı sinif şagirdlərində fəal vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşdırılmasında Azərbaycan ailəsinin rolu böyükdür. Bu sahədə tədqiqatın aparılması öz aktuallığı ilə seçilir.

Problemnin yeniliyi. Yuxarı sinif şagirdlərində fəal vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşdırılmasında Azərbaycan ailəsinin rolu diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Yuxarı sinif şagirdlərində fəal vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşdırılmasında valideynlərə öz köməyini göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. A.S. Makarenko. Seçilmiş pədaqoji əsərləri. Bakı, 1950.
2. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Elm, 1979.
3. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N.. Ailə: Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinifləri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1989.
4. Abbasov A.N. Pədaqogika: Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2013.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009.
6. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2006.

Э.Р. Гусейнова

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СЕМЬИ В ФОРМИРОВАНИИ АКТИВНОЙ ГРАЖДАНСКОЙ ПОЗИЦИИ У СТАРШЕКЛАССНИКОВ

РЕЗЮМЕ

В статье освещается роль азербайджанской семьи в формировании активной гражданской позиции у старшеклассников. Автор исследует воспитательные возможности семьи, и отмечается, что родители являются первыми воспитателями в семье и несут большую ответственность за формирование активной гражданской позиции у старшеклассников. В статье подчеркивается, что важно ознакомление учащихся с Государственным Флагом Азербайджанской Республики, Государственным Гербом, Государственным Гимном и Конституцией Азербайджанской Республики.

E.R. Huseynova

THE ROLE OF THE AZERBAIJANI FAMILY IN FORMING ACTIVE CIVILIAN POSITION IN THE OLD SCHOOLS

SUMMARY

The article focuses on the role of the Azerbaijani family in the formation of an active civic position in high school students. The author explores the educational possibilities of the family, and notes that parents are the first educators in the family and have a great responsibility for the formation of an active civic position among high school students. The article emphasizes that it is important to familiarize students with the State Flag of the Republic of Azerbaijan, the State Emblem, the State Anthem and the Constitution of the Republic of Azerbaijan.

Redaksiyaya daxil olub: 16.01.2018

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ ESTETİK TƏRBIYƏNİN FORMALAŞDIRILMASI İLƏ BAĞLI PROBLEMLƏR

Səbinə Məmmədova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: biology.everything@mail.ru

Rəyçilər: *biol.ü.fəls.dok., dos. İ.M. Kazımov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. H.M. Hacıyeva

Açar sözlər: *biologiyanın tədrisi, estetik tərbiyə, integrasiya*

Ключевые слова: *преподавание биологии, эстетическое воспитание, интеграция*

Key words: *teaching of biology, aesthetic education, integration*

Dünya şöhrətli ədib M. Qorki demişdir ki, bu günün estetikası, sabahın etikasıdır. Bu sözlər estetikanın vacibliyini bir daha sübut edir. Lakin hazırki dövrdə estetik tərbiyənin şagirdlərdə formalaşdırılması ilə bağlı müəyyən problemlər mövcuddur. İlk olaraq onu demək lazımdır ki, estetik tərbiyə yuxarı siniflərə nisbətən aşağı siniflərdə daha çox aşılır. Yuxarı siniflərdə estetik tərbiyənin şagirdlərdə formalaşdırılması prosesi zəifləyir. Lakin estetik tərbiyə davamlı olaraq formalaşdırılmalı olan tərbiyə növüdür. Hər yaşda estetik zövqün forma-laşması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilə bilər.

Başqa bir problem kimi, deyə bilərik ki, estetik tərbiyənin təsviri incəsənət, musiqi, texnologiya, ədəbiyyat kimi fənlərin tədrisi zamanı formalaşdırılmasına əhəmiyyət verilir. Lakin biologiya, coğrafiya, tarix və digər fənlərin tədrisi zamanı da bunu həyata keçirmək mümkündür. Biologiya fənninin tədrisi zamanı təsviri incəsənət, ədəbiyyat, musiqi, texnologiya fənləri ilə integrasiyanın yaradılması da məqsədəuyğun hesab edilir.

Estetik tərbiyənin formalaşdırılması ilə bağlı digər bir problem, bu tərbiyə növünün əksər hallarda dərsləndənə tədbirlər vasitəsilə formalaşdırılması halıdır. Tədris prosesində isə estetik tərbiyənin aşılması olduqca zəifdir. Buna görə də tədris prosesi zamanı estetik tərbiyənin formalaşdırılması üçün qısamüddətli kinofilmlərin və mövzu ilə bağlı videoların izlədilməsi, rəsmlə bağlı rəngarəng tapşırıqların verilməsi, aşağı siniflərdə rollu oyunlar metodundan istifadənin artırılması, mövzuların izahı zamanı şeir, təmsil, hekayə kimi bədii vasitələrdən

istifadə olunması, iş vərəqlərinin hazırlanması zamanı rəngarənglik, simmetriya, sistematiklik kimi xassələrin nəzərə alınması hallarına diqqət yetirilməlidir. Bu vasitələrlə tədris prosesində də estetik zövqü formalaşdırmaq mümkündür.

Estetik tərbiyə birbaşa olaraq əqli, fiziki, əxlaqi, ekoloji tərbiyə ilə əlaqədardır. Estetik tərbiyənin əsas vasitələri olan ədəbiyyat və incəsənət insanın zehni inkişafına səbəb olmaqla yanaşı, insanlarda əxlaqi hisslərin təkmilləşməsində iştirak edir [5, 209].

Estetik tərbiyənin formalaşdırılması zamanı biologiya fənninin musiqi fənni ilə fənlərarası integrasiyası vacib rol oynayır.

Qədim dövr filosoflarından olan Platon musiqinin əhəmiyyətini bu sözlərlə izah etmişdir: “Musiqi əxlaqi qanundur, o, bütün dünyanı ilhama gətirir, qəlbə qanad verir, insan üçün zəruri olan kədər və şadlığa səbəb olur” [1, 397].

Tədris prosesi zamanı rollu oyunların təşkilində nəğmələrdən də istifadə oluna bilər. Bu şagirdlər üçün maraqlı olmaqla yanaşı, əyləncəli və öyrədici olacaqdır. Bu zaman məlumatlar şagirdlərin yaddaşında daha yaxşı iz salacaqdır. [3, 61].

Bildiyimiz kimi, musiqinin sakitləşdirici funksiyası mövcuddur. Hazırki dövrün başlıca problemlərindən biri də şagirdlərin stress altında olmasıdır. Bunun qarşısını almaq üçün tədris prosesində qruplarla iş zamanı müəllim musiqi qoşaraq şagirdlərin istirahətini təmin etmiş olar.

Azərbaycanın musiqi tarixində əvəzsiz xidmətləri və professionallığı ilə yaddaşlarda qalmış maestro Niyazinin bu fikirləri də qeyd edilmişdir: “Müəllimlərimiz istər tədris prose-

sində, istərsə də dərsdənkənar tədbirlər zamanı musiqinin açdığı gözəllik aləmi ilə şagirdləri daha yaxından tanış etməlidirlər. Musiqiyə sərhəd yoxdur. Yaxşı musiqi insanda xoş duyğular, həyat eşqi yaradır” [6, 34].

Orta ümumtəhsil məktəblərinin VI-VII siniflərində tədris prosesi zamanı rəngarəng iş vərəqlərinin hazırlanması da vacibdir. Rənglər vasitəsilə şagirdlərin mövzuya olan marağını artırmaq mümkündür. Dərsdən əlavə də ev tapşırığı kimi müəyyən rəsmlərin çəkilməsini tapşırmaq şagirdlərin həm yaradıcılıqlarının, həm də həmin obyektin hər detalının yüksək səviyyədə yadda saxlama qabiliyyətinin inkişafına gətirib çıxaracaqdır.

Başqa bir tərəfdən dərsdənkənar tədbirlərin həyata keçirilməsində olan problemlər də diqqəti cəlb edir. Əksər məktəblər uşaq yaradıcılıq mərkəzləri, uşaq birlikləri ilə əməkdaşlıq etmədiyindən şagirdlər bu tip fəaliyyət mərkəzlərindən xəbərsiz ola bilirlər.

Halbuki, Azərbaycan Uşaq Birliyinin işinin məzmununda estetik tərbiyə əhəmiyyətli rola malikdir. Fəaliyyət proqramından birinin adı məhz “Dünyanı gözəllik xilas edəcək”dir. Uşaq kollektivi ilə aparılan işlərin kifayət qədər emosional, maraqlı və cəlbədicisi olması üçün çalışılır. Şagirdlərin estetik təsəvvürlərini genişləndirmək, bədii yaradıcılığını inkişaf etdirmək, həqiqi gözəlliyi dərk etməyi öyrətmək estetik tərbiyə barəsində görülən işlərin əsasını təşkil edir [2, 420].

Dərsdənkənar tədbirlərin əhəmiyyəti ilə yanaşı, həmin tədbirlər zamanı bədii-estetik tərbiyənin formalaşması üçün lazımı tələbatların da yerinə yetirilməsi vacibdir. Dərsdənkənar tədbirlərin həyata keçirilməsinə verilən tələbatlar aşağıdakılardır:

1. Dərsdənkənar tədbirlərin hər birinin iş formasının ideallığına, estetik-emosional əsaslarla aparılmasına çalışmaq, məzmun, forma və material rəngarəngliyinə xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır.

2. Dərsdənkənar tədbirlər şagirdlərin öz fəaliyyətinin inkişafına səbəb olmalıdır. Onlarda

estetik hissləri oyadıb, hərəkətə gətirən məşğələlərin və tədbirlərin ideya-mənəvi təsir istiqamətinə xüsusi nəzər yetirilməlidir.

3. Estetik mədəniyyətin yüksəldilməsinə səbəb olan dərsdənkənar tədbirlər “bayramdan-bayrama” deyil, müntəzəm surətdə həyata keçirilməlidir [4, 48].

Jan Jak Russonun belə bir fikri diqqəti cəlb edir: “İnsanda müdriklik hansı vasitələrlə zənginləşib, təkmilləşirsə, zövq də eyni vasitələrlə zənginləşib, təkmilləşir. Zövq ağıl üçün, mühakimə üçün bir növ mikroskop rolunu oynayır” [1, 402].

Estetik zövq, estetik ideal, estetik qiymətləndirmə, estetik həzz, estetik hiss, estetik münasibət, estetik qavrama kimi anlayışların şagirdlərdə formalaşdırılması prosesi ən əsas o cəhətdən əhəmiyyətlidir ki, şagirdlərdə bütün bu anlayışların yaradılması ilə estetik tərbiyə formalaşmış olur. [7] Estetik tərbiyəni formalaşdırmaq isə şagirdlərin mövzunu, anlayışları, terminləri yaddasaxlama qabiliyyətinin inkişafına səbəb olur. Bu isə o deməkdir ki, estetik zövqə malik olan şagirddə həm dünyagörüşü inkişaf etmiş, həm də məlumatları yadda saxlama qabiliyyəti daha da yüksək səviyyəyə çatmış olacaqdır. Onun üçün də bütün fənlər, həmçinin, bütün siniflər üzrə estetik tərbiyənin formalaşdırılmasına diqqət yetirmək lazımdır və onun aşılmasına biganə yanaşmaq doğru deyil.

Problemin aktuallığı. Biologiyanın tədrisində estetik tərbiyənin formalaşdırılmasındakı problemlərin həll olunması əhəmiyyətli hesab edilir.

Problemin yeniliyi. Orta ümumtəhsil məktəblərində estetik tərbiyənin formalaşdırılmasının imkan və yolları öyrənilmiş, bu sahədə olan müəyyən problemlər aşkar edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalənin pedaqoqlar, doktorant və dissertantlar, magistrantlar, biologiyanın tədrisi haqda tədqiqat aparan şəxslər, xüsusilə də, orta məktəb müəllimləri üçün faydalı olacağı düşünülür. Düşünürəm ki, onlar biologiyanın tədrisində estetik tərbiyənin formalaşdırılması imkanlarına başqa bir prizmadan yanaşmağa cəhd göstərəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika. Bakı: Nasir, 2007.
2. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika (yeni kurs). Bakı: Nurlan, 2007.
3. Əhmədova E.T. Sinifdən xaric iş prosesində şagirdlərin estetik tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi. "Xəbərlər" jurnalı, 2010.
4. Məmmədova M. Biologiya dərslərində fənlərarası inteqrasiyanın tətbiqi // Kurrikulum, 2017, № 1
5. Kazımov N.M., Həşimovun Ə.Ş. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1996.
6. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006.
7. Xəlilov V.C. Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərində estetik tərbiyənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi: ... dis. Bakı, 1994.

С. Мамедова

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В СРЕДНИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

РЕЗЮМЕ

В статье раскрыты пути и способы формирования эстетического воспитания в преподавании биологии, а также проблемы в этой области. Формирование эстетического образования также положительно влияет на способность учеников понять и осмыслить тему. Поэтому вопросы эстетического воспитания в учебном процессе и внешкольное образование можно рассматривать как важный вопрос для настоящего.

S. Mammadova

PROBLEMS WITH THE FORMATION OF AESTHETIC EDUCATION IN SECONDARY GENERAL EDUCATION SCHOOLS

SUMMARY

The article about in teaching of biology aesthetic education forming opportunity and ways, also this places problems. Formation of aesthetic education also positively influences the ability of the students to remember their theme. Therefore, the issues of the aesthetic education in the teaching process and out-of-school education as an important issue can be considered for the present.

Redaksiyaya daxil olub: 15.12.2017

NƏZAKƏT HUMANİZMİN TƏZAHÜR FORMASI KİMİ

Mətanət Cabbarlı,

fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorant

Odclar Yurdu Universiteti

E-mail: matanatjabbarli@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.ü. elm.dok.,prof.* Ə.T. Baxşəliyev,
dos. Q.V. Rəhimova

Açar sözlər: *nəzakət, dəqiqlik, sadəlik, səmimilik, qayğıkeşlik, ailə mədəniyyəti, süfrə mədəniyyəti, səmimiyyət, kollektiv, fərd, şəxsiyyət, şüur, humanizm*

Ключевые слова: *учтивость, точность, простота, искренность, забота, семейная культура, культура стола, искренность, коллектив, личность, сознание, гуманизм*

Keywords: *courtesy, accuracy, simplicity, sincerity, caring, family culture, table culture, sincerity, collective, personality, personality, consciousness, humanism*

Mühüm humanist dəyərlərdən biri də nəzakətdir. İnsanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində nəzakətin özünəməxsus yeri var. Nəzakətli insan öz davranışları ilə insan şəxsiyyətinə, onun şərəf və ləyaqətinə hörmət və ehtiram etdiyini, bir insan kimi onun şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirdiyini, ona qarşı diqqətli və həssas olduğunu bir daha təsdiq etmiş olur. Xeyirxahlığı, səmimiyyəti, ünsiyyəti, qayğıkeşliyi və s. özündə ehtiva edən nəzakətlik demək olar ki, insan şəxsiyyətinin inkişafının nüvəsini təşkil edir. Nəzakətli adam (gənc) səmimi, ədalətli, insaflı, vicdanlı olur. Nəzakətli gənclər həmişə özünün səmimiyyəti ilə seçilir və həmyaşıdlarının, yaşlıların və valideynlərinin hörmətini qazanır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində sadə xalq kütlələri sadəlikdən yaradılan mədəni davranış normaları (nəzakətlik, dəqiqlik, təmizlik, səliqəlilik, səxavət, vicdan, ədalət, xeyirxahlıq, insan, həya, mehribançılıq, şərəf, ləyaqət və s.) müasir gənclərin mənəvi zənginliyinin xarici və daxili ifadəsində nəzakət ümumbəşəri xarakter daşıyır. Nəzakət insanın daxili mədəniyyətinin göstəricisidir. Ən yaxşı nəzakət başqasının şəxsiyyətinə hörmətdir.

Nəzakət körpəlikdən başlayıb ömrün axırınadək formalaşdırılmalıdır. Çünki nəzakət bütün yaşlar üçün bəzəkdir. Geyim, yaxşı paltar insana zahiri yaraşlıq verirsə, xoş rəftar, nəzakət də insana daxili yaraşlıq, mənəvi gözəllik verir. Biz bu mənada nəzakəti mühüm əxlaqi fəzilət və sərvət hesab edirik. Əgər daxili mədəniyyət

olmazsa xarici mədəniyyət və ya xarici gözəllik ciddi bir əhəmiyyət kəsb edə bilməz. Lakin xarici mədəniyyətə də biganə yanaşmaq, ona laqeyd münasibət bəsləmək olmaz. Əgər daxili mədəniyyət məzmununda, xarici mədəniyyət formadır. Məzmunun özünəməxsus forması olmalıdır. Forma məzmunu uyğun gəlməlidir. İstehsalatda namusla çalışan mənəviyyatca fəzilətli fəhlə və ya istedadlı şair əgər həmişə səliqəsiz geyinərsə və adi davranış qaydalarını müntəzəm pozarsa, şübhəsiz bu onların daxili mədəniyyətinə də xələl gətirər. İnsan öz əməyi ilə, xalqa, vətənə təmənnasız xidməti ilə, fəzilətli əxlaqi keyfiyyətləri və mənəvi sifətləri ilə, öz səmimiliyi, ləyaqətliliyi, cəsarət və mərdliyi ilə gözəldir. Lakin bu daxili gözəlliyə geyimdən başlamış cəmiyyətdə özünü aparmaq bacarığına qədər geniş sahəni əhatə edən xarici gözəllik də uyğun olmalıdır.

Nəzakət və mədəni rəftar qaydaları çoxdur. Nəzakətli rəftar və davranışın əsasında belə bir prinsip durmalıdır: elə yaşa, elə hərəkət et ki, öz daxili və xarici varlığına adamların xoşuna gələcək, sənin rəftar və davranışın, sözün heç kəsi incitməsin, heç kəsin qəlbinə toxunmasın və heç kəsi azacıq da olsa narahat etməsin. “İnsanlarla elə davran ki, dostların sənə düşmən olmasın, əksinə düşmənlərin sənənlə dost olsun” (Pifaqor). Yalnız belə olduqda sənənlə görüşmək, birgə işləmək adamlara xoş olar və özün də rahat, şərəfli və ləyaqətli həyat keçirə bilərsən.

Nəzakətli və mədəni rəftar qaydaları içərisində böyüklərə və qadınlara hörmət müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bütün dövrlərdə və bütün ictimai quruluşlarda, rəsmi əxlaq kodekslərində böyüklərə, qadınlara hörmət və ehtiram fəzilət, onlara qarşı laqeydlilik və hörmətsizlik isə qəbahət hesab edilmişdir. Bu təbiidir. Çünki, hər bir yeni nəsil öz həyat və yaşayışı üçün birinci növbədə özündən əvvəlki nəsle borcludur. Bu günkü qocalar və yaşlılar öz əməkləri, öz bilik və təcrübələri ilə indiki gəncləri tərbiyə etmiş, böyütmüş və onları həyata hazırlamışlar. Bizim ölkəmizdə qocalar və yaşlılar böyük qayğı və diqqətlə əhatə olunmuşlar. Qədirbilən xalqımız adamlara xoşbəxt qocalığı təmin etmək üçün heç şeyi əsirgəmir. Bizim qoca və yaşlı nəslimiz hər cür hörmət və ehtirama layiqdir. Onlar bu hörmət və ehtiramını öz gərgin əməkləri, böyük döyüş xidmətləri ilə qazanmışlar. Ağır inqilablar dövründə, vətəndaş müharibəsi və Böyük Vətən müharibəsi illərində, xalq təsərrüfatının bərpası dövründə bizim bu günkü qoca olan babalarımız, nənələrimiz, ata və analarımız olmanın əzab və məhrumiyyətlərə mərdliklə sinə gələrək misilsiz döyüş rəşadəti və əmək igidlikləri göstərmişlər. Biz bu gün xoşbəxt həyatımız üçün birinci növbədə onlara borcluyuq.

Gənclərimizin əksəriyyəti böyük bir minnətdarlıqla qocaların bu xidmətini qeyd edir və onlara dərin nəzakət və hörmət göstərirlər. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bununla yanaşı qocaların və yaşlıların bu xidmətlərini anlamayan, onlarla nəzakətsiz rəftar edən, qocalara və yaşlılara hörmət etməyən gənclərə də rast gəlirik. Biz belə hallara qarşı amansız mübarizə aparmalıyıq. Qocalara və yaşlılara hörmət etməyən nankor gənclər ümumi ictimai rəyin gücü ilə ciddi surətdə məzəmmət olunub töhmətləndirilməlidir. Unutmaq olmaz ki, qocalara və yaşlılara hörmət hər bir gəncin tərbiyəlilik dərəcəsini göstərən amillərdən biridir.

Nəzakətlik gənclər arasındakı yoldaşlıq ünsiyyətdə, salamlaşmaqda, münasibətdə və dostluq münasibətlərində ifadə olunmalıdır. Buna görə də nəzakətlik ancaq yaşlılara, əlil, xəstə, qadın və uşaqlara hörmət edib qayğıkeşlik göstərməkdə deyil, insanın öz yoldaş və dostlarına da hədsiz qayğı göstərməsində, onlarla diqqətli və həssas olmasında ifadə olunur. “Üzr istəyirəm”, “Bağışla”, “Çox sağ olun”, “Minnətdaram”, “Əziyyət ver-

dim”, “Xudahafız”, “Xeyirə qarşı”, “Ömrü uzun olan”, “Yaxşı günün olsun”, “Təbəssüm üzündən əskik olmasın” kimi ifadələr nəzakətli ifadə tərzləridir. “Əşi”, “hə”, “Türkün məsəli”, “Deyim ki”, “Məsəlçün” kimi danışq tərzləri isə nəzakətsizlikdir.

Nəzakətlik qadına, qızlara böyük hörmət göstərən, onlara böyük qayğı ilə yanaşmaqda da ifadə olunur. Çünki kişilər fiziki cəhətdən adətən qadınlardan qüvvətli, ağır, əziyyətə daha dözümlü olurlar. Analar bundan əlavə gənc nəslin tərbiyəçiləridir. Ailənin ən məsul, ən çətin vəzifəsi - bütün ailə üzvlərinin qayğısına qalmaq qadınların üzərinə düşür.

İnsanın mədəni davranışının əsas əlamətlərindən biri nəzakətlikdir. Nəzakətlik mədəni davranışın ayrılmaz hissəsi olub başqa adamlara hörmət göstərməkdə, qayğılı münasibət bəsləməkdə ifadə olunur. Nəzakətlik qadına, qızlara böyük hörmət göstərən, onlara böyük qayğı ilə yanaşmaqda da ifadə olunur. Çünki kişilər adətən fiziki cəhətdən qadınlardan qüvvətli, əziyyətə daha dözümlü olurlar. Analar bundan əlavə gənc nəslin tərbiyəçiləridir. Ailənin ən məsul, ən çətin vəzifəsi bütün ailə üzvlərinin qayğısına qalmaq adının üzərinə düşür. İnsanların davranışında nəzakətliyin kök salması bizim yaşayışımızı asanlaşdırır, şəxsi məişətdə və ictimai həyatda bizi ən kiçik incikliklərdən belə azad edir. Doğrudan da hamı bir-birilə nəzakətlə dolansa, bir-birlərinə qayğıkeşlik göstərən, başqalarının suallarına diqqətlə cavab versə, məmnuniyyətlə bir-birlərinə hörmət və kömək etsə, xəstələri və qocaları çətinliklərdən qurtarmağa çalışsa, yaşayış asan və gözəl olardı.

Nəzakətli insanlar arasındakı yoldaşlıq və dostluq münasibətində ifadə olunmalıdır. Gənclərdə küçədə, süfrədə, geyimdə, danışqda, adamlarla rəftarda, gəzintidə, kinoda, teatrda, qonaqlıqda, valideynlərlə, həmyaşıdları ilə, dostları ilə və ünsiyyətdə nəzakətli olmalıdırlar. Buna görə də nəzakətlik ancaq yaşlılara, əlil, xəstə, qadın və uşaqlara hörmət edib qayğıkeşlik göstərməkdə deyil, insanın öz yoldaş və dostlarına da hədsiz qayğı göstərməsində, onlarla diqqətli və həssas olmasında ifadə olunur. Başqa adamlara hörmət etmək, onlarla nəzakətlə davranmaqda əsas şərtlərdən biri, işdə və sözdə dəqiq olmaqdır. Dəqiqlik insanın nəzakətliyini, onun başqa adamlara

qədir qoyduğunu göstərən əxlaqi sosial-psixoloji keyfiyyətlərdəndir.

Nəzakətli adam hər evdə və hamı ilə nəzakətli olmalıdır. Lakin, bəzi hallarda nəzakətliliyi dar mənada başa düşənlər də olur. Bəzən gənclər nəzakətliliyi qorxaqlıq və yaltaqlıqla qarışdırırlar. Başqalarına hörmət edən, onlara həssaslıq göstərən adamlara bəzən yaltaq, digər hallarda isə qorxaq adam kimi qiymət verirlər. Həqiqətən bəzi yaltaq və qorxaq adamlar ancaq yaltaqlıq və qorxaqlıq üzündən hörmət edir, özünü nəzakətli göstərirlər. Əgər insane başqasının vəzifəsindən, geyimindən, tutduğu mənəbdən, ona tabe olub-olmamasından asılı olmayaraq hər evdə və hər zaman ona hörmət edib qayğıkeşlik göstərsə, bu əsl nəzakətlikdir. Əgər adam yalnız asılı olduğu, işi düşdüyü adamlara hörmət edir və yalnız müəyyən şəraitdə hörmət edirsə, bu yaltaqlıq və qorxaqlıqla əlaqədar olan nəzakətlikdir.

Nəzakətli adam başqalarına böyük hörmət, qayğı göstərməklə bərabər, öz “mən”ni, ləyaqətini alçalırmamalı, nəzakətliliyi yaltaqlıqla, qorxaqlıqla qarışdırmamalıdır.

Azərbaycan xalq şairi S. Vurğun yaltaq təbiətli belə adamları nəzakətsizlikdə günahlandıraraq yazır.

*Özündən güclüyə dörd qat бүкүлән,
Özündən gücsüzün üzünə gülән,
Nə tərbiyə qanan, nə qədir bilән.
Yaltaq təbiətli bu iyrəncilər də,
Bir sıra qocalar, bəzən gənclər də,
Öz adil hökmünü verdikcə bəzən,
Bir tufeyli kimi çıxır cərgədən.*

Süni nəzakətli olmaq tez-tez “bağışla”, “səni çox istəyirəm”, “sənə ürəyimi verirəm”, “qurban olum”, “başına dönüm” sözlərini işlədən adamlar çox öz həqiqi “kim”liyini gizləyir, başqa bir qiyafədə çıxış edirlər.

Şərq mütəfəkkirlərindən olan Cəlaləddin Rumi də ikiüzlü, yaltaq, qorxaq, vəzifə hərisli cildini tez-tez dəyişdirən adamlara çox haqlı olaraq belə demişdir: “Ya olduğun kimi görün, yada göründüyün kimi ol”. Mədəni, nəzakətli, mənən saf olan adam dostluqda, yoldaşlıq da möhkəm olmalı, onun xoş günündə də, pis günündə də yanında olmalıdır. gənclərimiz yadda saxlamalıdır ki, yenidən tanış olduğu “dostunu” evə, ailəsinə

etməməlidir. Ona tez-tez zəng etmək, uzun uzadı vaxtını almaq nəzakətsizlikdir.

Nəzakətlik insandan öz hərəkət və rəftarını idarə edə bilməyi də tələb edir. Başqalarının işlədiyi otaqda, istirahət etdiyi yerdə ucadan danışmaq, gülmək, mahnı oxumaq, səs salmaq nəzakətsizlik əlamətidir. Çünki, bu bizim başqa adamlara hörmət etmədiyimizi göstərir-habelə, iclas və müəhazirə vaxtı, teatrda, kinoda, kitabxanada başqalarının rahatlığını pozmaq da nəzakətsizlik əlaməti sayılır. Nəzakətsizlik yalnız hərəkətdə deyil, insanın danışığında, nitqində də təzahür edir. İnsanlar bir-birilə nitq vasitəsilə ünsiyyət saxlayır, fikirlərini, hisslərini bir-birlərinə danışmaq vasitəsilə çatdırır və bir-birlərinə münasibətlərini, bir çox hallarda, nitqlə ifadə edirlər. Sadə, nəzakətlə deyilmiş ifadə insanın mədəni davranışının zəruri şərtidir. Müasir tələbə gənclərin önəm verdiyi mədəni davranışlardan bir neçəsini göstərmək olar.

Mədəni davranış qaydaları əmək qaydalarına əməl etməkdə də özünü göstərir. Əmək zamanı gözlənilməli olan qaydalar heç də süni olaraq düşünülmüş boş bir şey olmayıb, uzun müddətli təcrübədə insanların müəyyən etdiyi səhiyyə qaydalarının məcmusudur. Buna görə də hər bir mədəni davranışa sahib olan gənc bu qaydalara əməl etməlidir. Digər tərəfdən bu qaydalara əməl etmiş gənc ictimaiyyət arasında sıxılmaz, öz hərəkətləri ilə başqalarının diqqətini özünə cəlb edə biləcəyindən qorxub xəcalət çəkmir.

Ümumi mədənilik birinci növbədə biliklərə sahib olmaq, bəşəriyyətin əldə etdiyi biliklərə yiyələnməklə əlaqədardır. Gənclərin mədəni davranışa yiyələnmələri üçün birinci növbədə ümumi mədəniyyətə, yüksək biliyə yiyələnməlidirlər. Lakin bilikli olmaq heç də tam mədəni olmaq demək deyildir. Orta və ali təhsilli olmaq mədənilik üçün mühüm şərtdirsə də, yeganə şərt deyildir. Hətta təhsilli adamlar içərisində də əmək mədəniyyətinə malik olmayan, hərəkət və nitqində nəzakətsizlik göstərən lovğa və qanmaz şəxslərə təsadüf edilir. Deməli, mənəvi mədənilik kəsb etmək üçün təhsil almaq hələ kifayət deyildir.

Yüksək əxlaqi sifətlərə və mədəniyyətə malik olan gəncləri bütün öz qarşılarındakı böyük məqsədi aydın görür və bu məqsədin həyata keçirilməsi uğrunda inadla mübarizə etməlidirlər.

Deyirlər bir dəfə Yunanıstanın böyük filosofu, dünyanın “əxlaq peyğəmbəri” adlandırılan Sokratdan: “İnsanda ən çox nəyi qiymətləndirirsən?” sualına filosof tərəddüd etmədən cavab verir: “İnsaniyyəti”, “Bəs insaniyyət dedikdə nə başa düşürsən?” sualına isə mütəfəkkir “insana layiq keyfiyyətləri”-deyə cavab verir.

Həmçinin keçən əsrdə İngiltərədə ictimai islahatlar uğrunda mübarizə aparan məşhur Çarlz Dikensə buna bənzər sual verilir. “Siz bu qədər çalışıb nə islahatı keçirmək istəyirsiniz?” Yazıçı cavab verir ki, “İnsaniyyət və xeyirxahlıq islahatı”.

Araşdırmalar göstərir ki, tələbə gənclərdə özünü göstərən əxlaq, davranışlar, rəftar və hərəkətlərin etnopsixoloji, biogenetik amillərlə bağlı olsa da ictimai mühit həlledici amil kimi özünü göstərir. Müasir gənclərdə mədəni davranış və adətlərin formalaşmasına təsir edən etnososial, psixososial amilləri təxminən olsa da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Ailə, bağca, təhsil müəssisələri.
2. Özünün eyni cinsdən olmağını tanıması və özünüdərk.
3. Valideynlərin nümunəsi.

4. Məntiqi düşüncənin bərqərar olması və hadisələrə tənqidi münasibətin yaranması.

5. Həmyaşıdların və ümumiyyətlə insanların hərəkət və davranışlarındakı müsbət hallara rəğbət hissi.

6. Asosial davranışların sonunda səmimi peşmançılıq.

7. İnsanda gəncliyə xas olan mədəni davranışları və adətləri əməli olaraq ifadə etməsi.

8. Özünü özün kimi (Ya olduğun kimi görün, ya da göründüyün kimi ol) apara bilmək cəhdi.

9. Ata-ananın, qohumların, bacı və qardaşların onu sevdicinə inanması.

Problemnin elmi yeniliyi. Məqalədə insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində nəzakətin özünəməxsus yeri olması göstərilir. Nəzakətli insan öz davranışları ilə insan şəxsiyyətinə, onun şərəf və ləyaqətinə hörmət və ehtiram etdiyini, bir insan kimi onun şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirdiyini, ona qarşı diqqətli və həssas olduğunu bir daha təsdiq etmiş olur. haqqında məlumatlar verilmişdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən təklif və nəticələr psixoloq, müəlim, tərbiyəçi və valideynlərə uşaqların humanizm tərbiyəsində praktik köməklik göstərə alına bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ş.S. Gənclərin mədəni davranışı. Bakı, 1956.
2. Bayramov Ə.S. Etnik Psixologiya məsələləri. Bakı, 1996.
3. Qədirov Ə.Ə. Mədəni davranış və onun tərbiyəsi. Bakı, 1970.
4. Quliyev S. M. Gəncliyin davranış və nəzakət tərbiyəsi. Bakı, 1997.

М.И. Джаббарли

УЧТИВОСТЬ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ГУМАНИЗМА

РЕЗЮМЕ

Концепция учтивости широко охватывает все правила культурного поведения. Эти правила не определяются никаким письменным законом и являются правилами, которые были установлены на протяжении веков и в течение тысяч лет. Милосердное поведение требует, чтобы эти правила были практически и косвенно соблюдены везде и в любых обстоятельствах. Все формы учтивости, включая одежду и уход, уважение к пожилым и любезное отношение к женщинам.

M.I. Jabbarli

COURTESY AS A MANIFESTATION OF HUMANISM

SUMMARY

The concept of courtesy extensively covers all the rules of cultural behavior. These rules are not determined by any written law and are rules that have been established for centuries and for thousands of years. Merciful behavior requires that these rules be observed practically and indirectly everywhere and under any circumstances. All forms of courtesy, including clothing and care, greeting with adults and women. Often they refer to courtesy with foreign culture.

Redaksiyaya daxil olub: 12.12.2017

METODİKA: FƏNLƏRİN TƏDRİSİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

İTERAKTİV TƏLİM ŞAĞİRDƏLƏRİN DÜŞÜNCƏ QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN MÜHÜM AMİLİ KİMİ

Firidə Mustafayeva,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Şamaxı filialının kafedra müdiri

E-mail: firide_mustafayeva.57@mail.ru

Rəyçilər: dos. Ə.M. Kərimov,
dos.Ə.Ə. Mustafayev

Açar sözlər: *təfəkkür, interaktiv metod, qabiliyyət, bacarıq, sinergetika*

Ключевые слова: *мышления, интерактивные методы, способность, умение, инергетика*

Key words: *creative skills, interactive methods, active learning method, sinergetika*

İllər ötdükcə insanın yaradıcılığında hər şey real biliklərlə dərinləşir, elmlər bir-birinə inteqrasiya edirlər .Biz indi Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya olunuruq . Dünya təhsil sistemi isə təbiətə inteqrasiya olunur .Biz tədrisdə bəzi problemlərə (nəyi öyrənməliyik, nə üçün öyrənməliyik, necə öyrənməliyik) qlobal dünyanın gözü ilə baxaraq, həm də respublikamızın problemləri baxımından yanaşmalıyıq.

Sinergetika təbiətin yaradıcılığı ilə məşğul olan elmdir. Kibernetika - ağılın yaranması problemləri ilə məşğul olduğu kimi, sinergetika materiyanın yaranması problemi ilə məşğuldur. Məlum olduğu kimi sinergetika yeni bir anlayış kimi yunan sözü olub, hərfi mənası kollektiv hərəkət deməkdir. Bu gün məktəblərimizdə geniş tətbiq edilən fəal və interaktiv təlim metodları məhz sinergetik yanaşmanın məhsuludur.

Fəal və interaktiv təlim metodlarına sinergetik yanaşma şagird təfəkkürünün inkişafında, onların əqli qabiliyyətlərinin inkişafında mühüm amillərdən hesab edilir. Bu gün yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçid prosesində fəal və interaktiv təlim metodları sinergetik yanaşmanın məhsulu olaraq əsas yer tutmaqdadır.

Görkəmli psixoloq, prof. Ə.Ə. Əlizadə yetişən gənc nəslin təfəkkür qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə, düşüncə bacarığının formalaşdırılmasına əsərlərində xüsusi yer vermişdir. O yazırdı: "Cəmiyyət inkişaf etdikcə təhsil siyasətində yeni cəhətlər meydana çıxır, pedaqoji nəzəriyyədə əvvəllər bərqərar olmuş stereotiplər tədricən köhnəlir, onların köhnəldiyi dərk olu-

nanda yeni pedaqoji təfəkkür formalaşmağa başlayır" (1, 15) .

Bu cəhətdən son dövrlərdə geniş tətbiq edilən interaktiv təlim metodları şagirdlərin təfəkkür qabiliyyətinin inkişafı və düşüncə bacarığının formalaşması üçün əlverişli şərait və imkanlar yaradır.

Hazırda "İnteraktiv təlim", "İnteraktiv metodlar", fəal təlim ifadələrinə pedaqoji prosesdə tez- tez rast gəlirik. Yeni anlayış kimi meydana çıxan "İnteraktiv pedaqogika" ifadəsini ilk dəfə 1975-ci ildə alman tədqiqatçısı Hans Frits işlətməmişdir. Alimin tədqiqatlarında interaktiv prosesin məqsədi bu proses iştirakçıların davranış modelini dəyişdirmək və yaxşılaşdırmaqdır. Belə ki, interaktivlik, müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı təsir - əməkdaşlıq qabiliyyəti kimi izah edilir. İnter – ingilis sözü (Enter) olub üç mənə ifadə edir: "Daxilə təsir", "Qarşılıqlı fəaliyyət", "Dialog" mənasını verir. Hər üç mənə təlim prosesinin fəallaşdırılmasına, yaradıcı və səmərəli olmasına, daha öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici olmasına əlverişli imkan və şərait yaradır.

Fəal və interaktiv təlim metodları kollektiv fəaliyyət olaraq dinləyici şəxsiyyətinin fəallaşması, onun idrak prosesinə fəal qoşulması vəsi-tələtidir ki, bu da şagirdlərdə özünə, öz qüvvəsinə, yaranan problemləri həll edə bilməyinə inam hissi yaradır, yaradıcı fəaliyyətə istiqamətlənir.

Böyük alman pedaqoqu A. Disterveq deyirdi: "Bacardıqca uşaqlara az öyrətməli, amma daha çox düşünməyi öyrətməli. Uşaqların başını biliklərlə doldurmayın. Sobanı da ağzınadək

odunla doldursan o yanmaz, tüstüləyər. Amma, az odun qoysan və onu sistemli qoysan soba alovlanıb yanar. Uşaqlara fikirləri deyil, daha çox fikirləşməyi öyrətmək lazımdır" (2, 128).

Bəli, uşaqlara düşüncəyi öyrətmək – onlar üçün yaradıcılığa açılan bir qapıdır.

Ona görə də pedaqoji prosesdə əsas işlərdən biri şagirdlərin düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, kollektiv fəaliyyət göstərməkdir.

Beynin də fəal, işlək vəziyyətdə olması, öyrənmə prosesini təmin edən də düşünməkdir. Suallar vermək və cavabı tapmaqdır. Düşüncə bacarığı yaradıcılığın ilkin şərtidir. Düşüncədən şagirdləri yaradıcılığa cəlb etmək olmaz. Yaradıcı düşüncə dialoqlarda, elmi müzakirə və mübahisələrdə özünü daha çox göstərir. Vaxtilə böyük yunan filosofu Sokrat bilik qazanmağın yeganə yolunun "sual-cavab" olduğunu söyləmişdir. Bu baxımdan fəal və interaktiv təlim metodunun əsas xüsusiyyətlərindən biri sual-cavab metodundan geniş istifadə etməkdir.

Metodlara sinergetik yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, pedaqoji prosesdə kollektiv fəaliyyət göstərir, təlim şagirdlərin yaddaşının tək-cə yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də onların təfəkkürünün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdislərinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlmişdir. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı kollektivcəsinə, birlikdə öyrənirlər.

İnteraktiv təlim prosesində şagirdin mövqeyi – "kəşf edən", "tədqiqatçı", "araşdırıcı" mövqeyidir; o, gücü çatdığı məsələlər və problemlərlə üzləşərkən, bunları müstəqil tədqiqat prosesində həll edir. Şagirdlər təlim prosesində passiv dinləyici deyil, fəal düşünən, danışan, fikir söyləyən, münasibət bildirən, bir subyekt, təlim prosesinin tam hüquqlu iştirakçısı, tədqiqatçısı kimi çıxış edir və bilikləri fəal axtarış, kəşflər prosesində mənimsəyirlər.

Bu gün müasir təlim texnologiyaları, fəal təlim metodları, interaktiv təlim metodları siner-

getikanın məhsulu kimi tələb edir ki, məktəbimiz dünya standartlarına uyğun qurulsun, təhsilimiz dünya təhsilinə inteqrasiya olunsun, qloballaşan dünyamızda elmin və texnikanın ən yeni, son nailiyyətləri yetişən gənc nəslimizin istifadəsində olsun, şagirdlərimizin düşüncə qabiliyyəti yüksəlsin. Düşünən insan - bilən insandır demişlər.

Yəni təhsildə, təlim prosesində irəli sürülən hər hansı bir yenilik, hər hansı bir ideya pedaqoji, psixoloji biliklərin nəticəsindən, yeni pedaqoji düşüncə və təfəkkürdən və bütövlükdə onlara sinergetik yanaşmadan irəli gəlməlidir. Bu baxımdan da interaktiv təlim metodları və ya sadəcə olaraq interaktiv təlim həm ölkəmizin, həm də xarici ölkələrin yeni pedaqoji fikrinin məhsulu, nəticəsi olaraq sinergetik interaktiv təlim metodları meydana gəlmişdir.

Fəal və interaktiv təlim metodları ənənəvi təlimdən fərqli olaraq şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir. Fəal və interaktiv təlim metodları şagird - müəllim ünsiyyət və münasibətindən başqa həm də şagird-şagird ünsiyyət və münasibətidir. Bu prosesdə dialoqlar, müzakirələr, işgüzar əməkdaşlıq yaranır ki, bu da şagirdlərin fəallığının artmasına, düşüncə qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Sinergetika yeni elmi bilik sahəsi kimi çox sürətlə inkişaf edir və qısa müddətdə özünü müasir cəmiyyətin intellektual həyatının ayrılmaz parametrlərindən olduğunu təsdiq etmişdir. Son 15-20 il ərzində bu sahədə alınan Nobel mükafatları onun böyük uğurlarından xəbər verir.

Problemin aktuallığı. Cəmiyyətdə intellektual səviyyəsi yüksək olan insanların sayı artdıqca, onun inkişaf tərzində də müsbət inkişafa doğru irəliləyir. İntellektual inkişaf böyüməkdə olan nəslin dərk etmə qabiliyyətinin bütün sahələrdə təzahür etməsidir. Bu gün qloballaşan və elmi-texniki sıçrayışın ən yüksək mərhələsini yaşayan dünyada şagirdlərin cəmiyyətin tələblərinə uyğun yetişdirilməsi öz aktuallığını hər gün göstərir.

Problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, interaktiv təlimin şagirdlərin düşüncə qabiliyyətlərinə təsiri araşdırılmışdır. Şagirdlərin təfəkkürünün fəallaşdırılması üçün inkişafetdirici mühitin əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təhsildə sinergetik yanaşma müasir standartlara cavab verməklə yanaşı şagirdlərin düşüncə bacarığını inkişaf etdirir və fəallığını artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə. Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.
2. Дистервег А. Руководство к образованию немецких учителей. Избранные педагогические сочинения. М.: Учпедгиз, 1956.

Ф.М. Мустафаева

СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К АКТИВНЫМ И ИНТЕРАКТИВНЫМ МЕТОДАМ ОБУЧЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Как известно, синергетика - это греческое слово, буквальное значение, коллективный акт. Сегодня активные и интерактивные методы обучения, широко используемые в наших школах, являются продуктом синергетического подхода.

Синергетический подход к активным и интерактивным методам обучения считается важным фактором в развитии студенческого мышления и повышении его умственных способностей. Сегодня активные и интерактивные методы обучения в процессе перехода от школы памяти к школе мысли являются ключом к синергетическому подходу.

F.M. Mustafayeva

SYNERGETIC APPROACH TO ACTIVE AND INTERACTIVE TEACHING METHODS

RESUME

Synergy is a Greek word, that literally means "a collective act". Nowadays, active and interactive teaching methods, widely used in our schools, are a product of a synergistic approach.

A synergetic approach to active and interactive teaching methods is considered an important factor in the development of student thinking and increasing his mental abilities. Today, active and interactive teaching methods in the transition from the school of memory to the school of thought are the key to a synergistic approach.

Redaksiyaya daxil olub: 14.13.2017

ŞAGIRD ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA ƏMƏK HAZIRLIĞININ İMKANLARI

Şahrza Ağayev,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU
E-mail:shahrza-a@mail.ru

Cəmilə Qarayeva,
BDU-nun Qazax filialının baş müəllimi

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.,dos. M.S. Kazımov,*
ped.ü.fəls.dok. L.N. Nağıyeva

Açar sözlər: *şəxsiyyət, əmək hazırlığı, informasiya cəmiyyəti, peşəseçmə, antropologiya, ziddiyyət, standartlar*

Ключевые слова: *личность, трудовая подготовка, информационное общество, выбор специальности, противоречие, стандарты*

Keywords: *personality, labor training, information society, choice of specialty, contradiction, standards*

Qloballaşma şəraitində cəmiyyətin inkişaf istiqaməti dəyişmiş, istehsal münasibətləri yeniləşmişdir. İnsan-cəmiyyət, cəmiyyət-bəşəriyyət, insan-insan ünsiyyətləri başqa müstəviyə keçirilmişdir. Belə olan təqdirdə insan fəaliyyətinin əsasını təşkil edən tərbiyənin bütövlükdə mahiyyətini özündə ehtiva edən əmək tərbiyəsi sisteminin yaradılmasına zəruri ehtiyac aktualıq kəsb edir.

Fərdin və cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün insanın məqsədyönlü, maddi (fiziki əmək) və qeyri-maddi (əqli əmək) fəaliyyəti olan əmək iqtisadi kateqoriya kimi istehsalat faktorlarından biri sayılır. Əmək hadisədirsə, əmək hazırlığı isə insanın mənəvi kamilliyini, maddi tələbatlarını təmin etməyə yönələn və onu ömrü boyu izləyən, səmərəli fəaliyyətə təhrik edən bilik və bacarıqlardır. Əmək tərbiyəsi hər bir insan üçün zəruri olan özünütərbiyə, yenidəntərbiyə, tərbiyənin məqsəd və vəzifələrinin, əməyə psixoloji, praktik və peşəseçmə hazırlığının, ümumilikdə şüurlu fəaliyyətin nəticəsinə düzgün münasibətin formalaşmasını təmin edir.

Əmək vasitəsi ilə insan özü ilə təbiət arasında münasibətləri tənzimləyir və şəxsiyyətyönlü edir. Əmək prosesində təbiəti dəyişməklə insan özünü də dəyişir, yeni imkanlarını üzə çıxardır.

Marksizm nəzəriyyəsinə görə, əmək insanın dünyaya bağlılığın ilk amilidir. Əmək hazırlığı prosesində insana məxsus digər fəaliyyət-

lər (təlim, oyun, ünsiyyət) arasında dil vasitəsi ilə əlaqələr yaranır.

Şagird şəxsiyyətinin inkişafında əmək hazırlığının imkanlarının öyrənilməsi bütün dövrlərdə aktualıq kəsb etmişdir. Sosial-iqtisadi şəraitdə informasiya cəmiyyətində yaşadığımız bir vaxtda məsələnin nəzəri və praktik cəhətdən tədqiqi məntiqi səciyyə daşıyır. Mövzunun mahiyyətində şagirdin şəxsi keyfiyyətə olan tələbatı ilə əmək hazırlığının imkanları arasında olan ziddiyyətin aradan qaldırılması üçün hərəkətverici qüvvənin yaranması dayanır. Prosesin optimal həllinə nail olmaq üçün insan, şəxsiyyət və əmək hazırlığı anlayışları ilə bağlı olan dəyişikliklərin qarşılıqlı əlaqələrini şərtləndirməyi vacib sayırıq.

İnsan nə deməkdir? Bu suala fəlsəfə, antropologiya, psixologiya və sosiologiya kimi bir çox elmlər həmişə cavab verməyə çalışsalar da mütləq həqiqəti açə bilməmişdir.

İlk növbədə insan bioloji varlıqdır. O, bioloji təsnifata görə «Homo Sapiens» (ağıllı insan) növünə daxildir. Bioloji növ kimi xüsusi bədən quruluşuna, müəyyən anatomik-fizioloji imkanlara malikdir. Həmin imkanlar bu növün şəxsiyyətə çevrilməsini reallaşdırır. Demək insan öz təbiəti etibarilə bioloji olduğu halda, mahiyyət etibarilə sosialdır. İnsanı fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, o, özünün subyektiv aləmində gedən prosesləri dərk edir.

İnsanı bioloji varlıq olaraq psixoloji keyfiyyətlərini fərd, sosial varlıq kimi psixoloji keyfiyyətlərini isə şəxsiyyətində ifadə edilir.

Fərd insan nəslinin özünəməxsus ümumi, spesifik cəhətləri özündə birləşdirən ayrıca nümayəndəsi olub özünü göstərir. Fərd - özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri olan, heç kəsə oxşamayan təbii varlıqdır. Fərd özündə bioloji, sosial və psixi tərəfləri ehtiva edir. İnsan fərd kimi doğulur, cəmiyyətdə müəyyən sosial keyfiyyətlər kəsb edir və əmək hazırlığı ilə bağlı fəaliyyəti nəticəsində şəxsiyyətə çevrilir. İnsanlar gözlərinin rənginə, səslərinin tembrinə, barmaq izlərinə və şəxsiyyətlərinin xarakteristikasına görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Şəxsiyyət anlayışının mürəkkəbliliyi bir sıra amillərlə bağlıdır:

-İnsan şəxsiyyəti maddi və toxunula bilən, şəraitin, imkanların təsiri altında formalaşır.

-İnsan şəxsiyyəti bir sıra amillərin təsirinə məruz qalsa da yalnız onlardan asılı şərh olunmur.

-İnsan davranışının səbəb-nəticə əlaqələrinin şəxsiyyətin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi barədə çoxlu nəzəriyyə və konsepsiya mövcud olsa da, bunların «şəxsiyyət» anlayışını şərh etməsi ziddiyyətlidir.

-Şəxsiyyət yalnız o zaman insanın əsası kimi şərh oluna bilər ki, antropologiya haqqında biliklər onun öz təbiətini anlamaq səviyyəsinə yüksəlmiş olsun.

“Şəxsiyyət” sözü Azərbaycan, rus və ingilis dillərində maraqlı və faktiki olaraq eyni etimologiyaya malikdir. Azərbaycan dilində «şəxsiyyət» sözü öz əsasını ərəb sözü olan “şəxs” sözündən götürmüş və hər hansı bir konkret şəxsi, simanı bildirir. Rus dilində “şəxsiyyət” (личность) sözü də “liüo”, «liçina» (üz, sifət) sözləri ilə bağlıdır. İngilis dilində «şəxsiyyət» mənasını ifadə edən «*personality*» sözü öz əsasını iki latın sözündən – «per» və «sona» sözlərindən götürmüşdür («vasitəsilə danışır» mənasını ifadə edir). Qədim Yunanıstanda və Rim imperiyasında bu söz teatr tamaşasında aktyorun «maskası» şəklində özünü büruzə vermişdir. Adətən, səhnə hərəkətindən asılı olaraq «maska» dəyişilir, aktyor rola daxil olur. Lakin, yalnız xeyli vaxt keçdikdən sonra «persona» sözü hazırki dövrdə daşdığı mənə yükünü daşımağa başlamış, «*personality*» – «şəxsiyyət» mənasında işlənməyə başlanmışdır.

Sadə təhlildən aydın olur ki, insanın şəxsiyyəti müəyyən mənada onun siması, sifətidir. İnsan özünün xətləri, formaları, çevrəsi və digər xüsusiyyətləri əsasında başqasından fərqlənir. Təsədüfi deyildir ki, şəxsiyyəti eyniləşdirməklə bağlı bütün sənədlərdə insan sifətinin (üzünün) şəkli olması tələb edilir. İnsan şəxsiyyəti onun «ruhunun» və bütün psixi təzahürünün «sifətidir».

Demək, şəxsiyyət fərdin özünü cəmiyyətlə eyniləşdirməsinə imkan verən davamlı fiziki və psixi xarakteristikasının cəmindən ibarət olub onun ömür boyu öyrənməyə, təlim-tərbiyəyə, əmək hazırlığına ehtiyacı vardır. Burada təlimin təhsilverici funksiyası yəni bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması təmin olunur.

Bilik – elmin təbiət, cəmiyyət və təfəkkürə aid fakt, məlumat, anlayış, qanun, qayda, nəzəriyyələrin anlanmasına, hafizədə saxlanması və yenidən təsviri olub, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına yönəldilir.

Bacarıq - biliklərə əsaslanaraq hər hansı əməliyyatları yerinə yetirmək qabiliyyəti ilə şərtlənərək, əqli və praktik fəaliyyət uzlaşdırılaraq aydın dərk olunmuş məqsədə doğru yönəldilir.

Vərdiş şüurlu fəaliyyətin avtomatlaşdırılmış komponenti kimi, dəfələrlə təkrar etməklə bilik və bacarıqlar dəqiq yerinə yetirilir.

Tədris prosesində şagirdlərin əmək hazırlığının nəzəri və praktik problemlərinin həlli qazanmış olduqları biliyin bacarıqda ifadə etmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirməklə, onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına və cəmiyyətdə layiqli vətəndaş olmasına təminat verir. Bu aktual məsələ kimi sosial-iqtisadi əhəmiyyət daşıyaraq elmi-nəzəri və pedaqoji-psixoloji cəhətdən tədqiqinə həmişə zərurət olmuşdur. Problemin ilkin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil tədqiqi məktəbə hazırlıq dövrü daxil olmaqla, ibtidai təhsildən başlayır.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin əmək hazırlığının nəzəri və praktik problemləri dedikdə ilk növbədə pedaqoji əsaslarla tədris prosesində qazanılan biliyin əməli tətbiqinə kömək edən və ona mane olan amillərin müəyyənəşdirilməsi, optimal çıxış yollarının tapılması başa düşülür. Şagird biliyə yiyələnəndə onun bacarıq və vərdişləri formalaşır. Bacarıq və vərdiş fəaliyyətdə olan bilik deməkdir. Praktik əhəmiyyət kəsb etməyən bilik faydasız olub tərbiyə prosesində

əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edən daxili və xarici ziddiyyətlərlə özünü göstərir.

Xarici ziddiyyətlər cəmiyyətin tələbləri ilə şəxsiyyətin imkanları və tərbiyə səviyyəsi arasındakı ziddiyyətlərlə bağlıdır. Şagird cəmiyyətin (məktəbin, ailənin) tələblərini ödəmək üçün öz imkanlarını (biliyini, bacarığını, psixi qüvvələrini) işə salır. Nəticədə müəyyən müddətdən sonra cəmiyyətin tələblərinə uyğun hərəkət etməyi öyrənir, yeni keyfiyyətlərə yiyələnir.

Əsas daxili ziddiyyət şagirdin tələbatları ilə onları ödəmək imkanı arasındakı uyğunsuzluqdur. Şagird əmək hazırlığı prosesində öz tələbatını ödəmək üçün yeni yollar axtarır. Müvafiq vasitələrə, üsullara, əməliyyatlara (texnologiyalara), biliyə və bacarığa yiyələnir. Beləliklə, öz tələbatını ödəyərək, tələbatla imkan arasında ziddiyyət aradan qalxır. Lakin təmin olunmuş tələbat zəminində bu proses davamlı şəkildə alır. Yeni tələbatlar və ziddiyyətlər yaranır. Əmək hazırlığı zamanı şagirdin fiziki və əqli fəaliyyəti onun tədrisən həyatı, ünsiyyətdə olanları, özünü dərk edir, yeni-yeni təsəvvürlərə yiyələnir. Onun motivləri, əxlaqi keyfiyyətləri, mənlilik şüuru inkişaf edir, şəxsiyyət kimi formalaşır.

Ümumtəhsil məktəblərində kurikulumun (təhsil proqramı) tətbiqində bilik və fəaliyyətin standartları əsasında mənimsədilməsi və dəyərləndirilməsi şagird şəxsiyyətinin əmək hazırlığı baxımından keyfiyyət göstəricilərinin sistemli olaraq izləməyə imkan verir.

IV sinif: "Texnologiya" fənni üzrə aşağıdakı alt standartlar əsasında fikrimizi əsaslandırırıq.

-Email texnologiyaları və vasitələri ilə bağlı kiçik təqdimatlar edir (1.1.1.).

-Məişət texnikalarından istifadə bacarıqları nümayiş etdirir (2.1.3.).

-Bitkilərin ətraf aləmdə rolu və əhəmiyyəti haqqında kiçik təqdimatlar edir (3.1.2.).

-Hazırlanacaq məmulatın texniki rəsmlərini və eskizlərini oxuyur (4.1.2.).

25 şagirddən ibarət olan sinifdə təqdim olunan standartlara uyğun təlim materiallarına müvafiq (bilik və fəaliyyət baxımından) idrak fəallığı təxminən eyni olduğu müəyyənləşdi. Qiymətləndirmədə 7 nəfər təsəvvürlərini çətinliklə izah edir (zəif), 10 nəfər təsəvvürlərini müəllimin köməyi ilə çatdırır (orta), 8 nəfər təsəvvürlərini sərbəst şərh edir (yüksək).

Qeyd olunan yanaşmanı ibtidai siniflərdə tədris olunan bütün fənlərə aid etmək olar. Burada idrak fəaliyyətinin keyfiyyəti başlıca amildir. İdrak obyektiv aləmin, onun qanunauyğunluqlarının və qanunun şagird (insan) beynində müəyyən məqsədə yönələn fəal inkişafıdır. İdrakın mənbəyi insanı əhatə edən xarici aləmdir. O insana təsir göstərir və onda müvafiq duyğular, təsəvvürlər, anlayışlar yaradır. L.S. Viqotski və onun əməkdaşları təlimlə əlaqədar baş verən əqli inkişafın iki səviyyəsini və zonasını müəyyən etmişlər. Bir səviyyəni inkişafın fəal, aktual zonası adlandırmışlar. Bu zonaya malik olan şagird gündəlik dərsləri, verilmiş təlim tapşırıqlarını müstəqil surətdə yerinə yetirir, özü başqasının köməyi olmadan dərslə müvafiq materiallardan istifadə edir.

Əqli inkişafın ikinci səviyyəsində isə uşaq bir növ yaşlıların, müəllimin köməyi ilə daha yüksək nailiyyət əldə edə bilər. Viqotski yazır: bu onun yaxın inkişafını göstərir. Pedaqoji əmək elmi əsaslarla qurulmalıdır. Pedaqoji fəaliyyət əmək prosesidir. Pedaqoji prosesin obyekti inkişafda olan şəxsiyyətdir, şagird kollektividir. Pedaqoji əməyin obyektinə mürəkkəblilik, sistemlilik, özünü-nütənzimləmə xasdır. Şagirdlərin formalaşması pedaqoji əməyin predmetini təşkil edir. Pedaqoji prosesdə pedaqoji əməyin məhsulu yaradılır.

Əmək hazırlığının nəzəri və praktik cəhətdən vahidliyinin şagirdlərin təlim fəaliyyətində tərbiyə olunması onlarda qazanmış olduqları nəticələrə düzgün münasibət formalaşdırır, psixoloji cəhətdən əməyə və şüurlu şəkildə peşəyə istiqamətləndirir.

İntellektuallığın yüksəlməsi tələbatı qloballaşan dünyada yaşadığımız əsrin mühüm ehtiyac duyduğu problemdir. Bu baxımdan kiçik yaşlı məktəblilərin əmək hazırlığının nəzəri və praktik cəhətdən həllinə təminat verən təhsil proqramı (kurikulum) çərçivəsində «Texnologiya» fənnin məzmun xətlərinin (email texnologiyaları, texnika elementləri, məişət mədəniyyəti, qrafika) standartları üzrə nəzəri və praktik bilik qazanmaları dövlət tələbi olub, onun pedaqoji əsaslarının real modelinin qurulmasına ehtiyac vardır. Bu məqsədlə aşağıdakı tələblərin həyata keçirilməsinə zərurət vardır:

-Öyrənmə texnologiyası ilə bağlı nəyi və hansı həcmdə öyrətmək (təlimin məzmunu-kurikulum);

-öyrənəni necə öyrədirik (təlimin üsulları, pedaqoji prosesin təşkili və təlim texnologiyaları);

-öyrənəni hansı şəraitdə öyrədirik (öyrədicə mühit, tədris prosesinin təşkili və təlim-tərbiyə prosesinə təsir edən amillər);

-öyrənmə prosesinin durumu, onun nəticəsinin göstəriciləri və proqnoz (pedaqoji prosesin bütün komponentləri barədə məlumatlar-monitorinq və qiymətləndirmə).

Təlim fəaliyyəti şagirdin sosial-iqtisadi prosesdə zəruri olan bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi ilə yanaşı, eyni zamanda onun özünün psixi proseslərini idarə etmək, həll ediləcək məsələlərlə əlaqədar işləri və əməliyyatları, vərdiş və təcrübəni qazanmaq, təşkil etmək və istiqamətləndirmək kimi keyfiyyətləri təşəkkül etdirir. Bununla da təlim şagirdi əməyə hazırlayır.

İbtidai sinif şagirdlərinin əmək hazırlığının nəzəri və praktik problemlərinin həlli pedaqoji-psixoloji əsaslarının tədris prosesində düzgün tətbiqi ilə şərtlənərək, onların əqli və fiziki inkişafını formalaşdırır, yeni sosial-iqtisadi şəraitdə müstəqil həyata, yaradıcı düşüncə və aktiv fəaliyyət nəticəsində müxtəlif situasiyalara asanlıqla uyğunlaşmalarını reallaşdırır, qabiliyyətlərini həyata keçirir və fəaliyyətlərini təşkil edir, şəxsiyyət kimi ahəngdarlığını təmin edir. Qeyd olunan metodoloji tələblər şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında əmək hazırlığının pedaqoji əsaslarını və ümumilikdə mahiyyətini əks etdirir.

Əmək hazırlığı təlim prosesində şagirdlərin tərbiyəvi təsir şəraitində psixi fəaliyyətlərinin qanunauyğunluqlarını, onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına imkan yaradan təsirlərin mexanizmləri də öyrənilir.

Əmək təliminə psixoloji hazırlıq şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərin düzgün formalaşmasına imkan verən əsas şərt tərbiyə prosesində zehni və praktik işlərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən fəaliyyət növlərinin təşkil edilməsidir. Məsələn, fəaliyyətin rəsm, gil işi, applikasiya, parça üzərində iş kimi növlərində, şagird öz fəaliyyətini, onun gedişini, əldə etdiyi nəticəni təhlil etmək, özünə qiymət vermək bacarığını mənimsəyir.

Mirvarid Dilbazinin "Əməkdir mənim adım" şerində verilən bədii nümunə mövzu ilə bağlı deyilənlərin məntiqi təsdiqi kimi dəyərləndirilməlidir. Müəllif bir mənalı olaraq oxucunu

öz şəxsində yalnız əməklə yüksəldiyini, əməyin ona xoşbəxtlik və səadət gətirdiyini, əməksiz yaşaya bilmədiyini göstərir:

*İnci mirvari deyil,
Əməkdir mənim adım.
Həyatımda bir gün də
Əməksiz yaşamadım.
Odur ancaq ən yaxın,
Əziz doğma sandığım,
Ağır zamanlarımda
Hər vaxt arxalandığım.
Evimin, ailəmin
Odur bəxtiyarlığım.
Əməkdir mənim adım.*

Pedaqoji proses baxımından K.D. Uşinikin "Tərbiyə insanı xoşbəxt etmək istəyirsə, onu əməyə hazırlamalıdır" fikri şəxsiyyətyönlü-yü özündə əks etdirir.

Əmək hazırlığı prosesində tərbiyə şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına yönəldilmiş xüsusi fəaliyyət sahəsi olub daxili və xarici amillərin təsiri altında baş verir.

Əmək hazırlığı ilə şərtlənən şagird şəxsiyyətinin və onun formalaşmasına təsir edən amillərin öyrənilməsi tərbiyə prosesinin idarə edilməsinin mühüm cəhətlərindəndir.

Görkəmli psixoloq S.L. Rubişteyn göstərir ki, "Uşaqları tərbiyə edə - edə və öyrədə - öyrədə öyrənmək lazımdır ki, onları öyrənə - öyrənə şəxsiyyət kimi formalaşdıraraq və öyrədək". Müəllim və tərbiyəçi hər hansı əmək hazırlığı ilə əlaqədar tərbiyəvi tədbir həyata keçirilməzdən əvvəl öyrənilən şagirdin xüsusiyyətlərini müəyyən etməli, işini ona müvafiq olaraq reallaşdırmalıdır. Yəni tələb və imkan arasında uyğunluq müəyyənləşdirilməli, ziddiyyət aradan qaldırılmalıdır.

Fərdi psixologiyanın yaradıcısı olmuş Alfred Adler şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən üç mühüm münasibəti məhz əmək hazırlığı prosesində reallaşmış olur:

-Özünün gücsüzlüyünü hiss etmək;
-təkmilləşməyə, üstünlük əldə etməyə cəhd;
-birgəlik hissi və ya sosial hiss.

Müasir psixologiyada belə bir cəhət əsas götürülür ki, şəxsiyyət öz fəallığını ətraf aləmlə qarşılıqlı təsir prosesində fəaliyyətdə özünü göstərir. Şəxsiyyətin formalaşmasının mənbəyini onun tələbatı təşkil edir. Bu baxımdan öyrənə-

nin həmişə əmək hazırlığına böyük tələbatı vardır. Təhsil müəssisələrində həyata keçirilən fənlərin hər biri öyrənmənin əmək hazırlığı üçün müəyyən vasitə olub tələbləri təmin etməyə imkan yaradır, ziddiyyətləri aradan qaldırır.

Təlim tərbiyənin müvəffəqiyyətli həlli, yeniyetmə şəxsiyyətin formalaşması, onların yeni iqtisadi, siyasi, sosial münasibətlər sistemində daxil olması müəllimin peşə ustalığından, mənəvi mövqeyindən, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllimin peşə səviyyəsi, səriştəsi və qabiliyyətləri müstəsna əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, pedaqoji təsir metodlarından (inam, təqlid etmə, təmrinlər və öyrətmə, təlim, stimullaşdırma, yoxlama və qiymətləndirmə) integrativ olaraq faydalanmaq məqsədəuyğundur.

"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyilir: "Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək" təhsilin əsas məqsədidir.

Prof. A.N. Abbasov əmək tərbiyəsinin vəzifələrini müəllifi olduğu "Pedaqogika" dərsliyində aşağıdakı kimi dəqiqləşdirmişdir:

-Əməyə psixoloji və praktik hazırlıq.

-Əmək adamlarına hörmət hissləri tərbiyələndirmək.

Şagird şəxsiyyətinin inkişafında əmək hazırlığının imkanları qeyri xətti olub kompleks səciyyə daşıyır." Əl beş barmaqdı, hərəsi bir boyda" Azərbaycan atalar sözlünə istinadən deyə bilərik ki, şagird şəxsiyyətinin inkişafında əmək hazırlığının geniş imkanları var, ancaq hər kəsin idrak qabiliyyətinə görə.

Problemə aktuallığı. İnformasiya cəmiyyətində yaşadığımız bir vaxtda insan kapitalı anlayışı öz mahiyyətinə görə global səciyyə daşıyır. Bu baxımdan böyüməkdə olan yeni nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasında əmək hazırlığının imkanlarından faydalanmaq vacibdir.

Problemə yeniliyi. Mövzu ilə əlaqədar məsələnin mahiyyətinə müasir kontekstdən yanaşılmışdır. Şəxsiyyətin formalaşmasının əmək hazırlığından asılılığının tələb və imkanlarına elmi şərh verilmişdir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Pedaqoji prosesdə şagird şəxsiyyətinin inkişaf dinamikasının təlim nəticələrinə görə sistemli öyrənilməsində istifadə ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2009.
2. Z.İ. Qaralov. Tərbiyə. 3 cildə. 1-ci cild. Bakı: Pedaqogika, 2003.
2. A.N. Abbasov. Pedaqogika. Bakı: Mütərcim, 2013.
3. H.M. Əhmədov. Pedaqogika. Bakı: ABU, 2006.
4. Ş. Ağayev. İbtidai sinif şagirdlərinin əməyə hazırlanması. Bakı: "MM-S", 2015.
5. Ş. Ağayev, S. Rzayeva. Məktəbəqədər kurikulum: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: "MM-S", 2017.

III. Агаев, С. Гараева

ВОЗМОЖНОСТИ ТРУДОВОЙ ПОДГОТОВКИ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ УЧЕНИКА

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется о важности использования трудовой подготовки в развитии личности ученика. Автор подчеркивает необходимость трудового воспитания в самовоспитании, перевоспитании каждого человека, рассматриваются цель и задачи воспитания. Освещаются вопросы психологической подготовки к труду, практической подготовке, выбору специальности, формированию правильного отношения. Сложность понятия личности связано с рядом факторов. При внедрении курикулов (образовательных программ) в общеобразовательных школах усвоение и оценивание личности ученика на основе стандартов знаний и деятельности с точки зрения трудовой подготовки позволяет системно отслеживать показатели качества.

Sh. Agayev, S. Garaeva

OPPORTUNITIES FOR LABOR TRAINING IN THE DEVELOPMENT OF THE PUPIL PERSON

SUMMARY

The article tells about the importance of using labor training in the development of the student's personality. The author emphasizes the necessity of labor education in the self-education, re-education of each person, the goal and tasks of upbringing are considered. Questions of psychological preparation for work, practical training, choice of a specialty, formation of the right attitude are consecrated. The complexity of the concept of personality is associated with a number of factors. When introducing curricula (educational programs) in general education schools, the assimilation and evaluation of the student's personality based on knowledge and activity standards from the point of view of labor training makes it possible to systematically monitor quality indicators.

Redaksiyaya daxil olub: 09.01.2018

ƏNƏNƏVİLİKDƏN İNTERAKTİVLİYƏ

Rəvanə Cəbrayılzadə,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Cəlilabad filialının müəllimi

E-mail: ravana697@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. R.L. Hüseynzadə,*
ped.ü.fəls.dok., dos.T.S. Paşayev

Açar sözlər: *ənənəvi, dərs, interaktiv, təhsil, müəllim, mühazirə, şagird*

Ключевые слова: *традиционный, урок, интерактивный, образование, учитель, лекция, ученик*

Key Words: *traditional, lesson, interactive, education, teacher, lecture, pupil*

Dünyanın təhsil meridianında özünün rol və əhəmiyyətinə görə daha çox maraq doğuran dərs həmişə öz zamanında müasir olmuşdur. Məktəblə məşğul olan insanlar dərsi yaşadıkları dövrün tələblərinə söykənərək dəyərləndirmiş, onun qiymətini vermişlər. Beləliklə, dərsin müasirlik atributu onun vacib əlamətlərindən biri kimi həmişə əhəmiyyət daşımışdır. Bu mənada bir pedaqoji anlayış kimi “dərs”, “təhsil” anlayışı ilə birgə yaranaraq bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Pedaqoqlar, psixoloqlar öz mülahizələrində dərsi müxtəlif tərəflərdən təhlil edərək düşüncə prizmalarından keçirmiş, onu daha dolğun, həm də praktik müəllimlərin anlam səviyyəsinə uyğun ifadə etməyə çalışmışlar. Bütün bunlarla yanaşı, dərs özünün pedaqoji-psixoloji keyfiyyətləri ilə zamanların düşüncə müstəvisində müzakirə obyektinə çevrilmişdir. [1, səh. 8]

Ənənəvi olaraq uzun müddət ölkəmizdə müəllimin rolu biliklərin öyrənmələrə ötürülməsi kimi başa düşülüb. O müəllim yaxşı müəllim adlandırılıb ki, şagirdlərinə daha çox məlumat aşılısın. İndi isə müəllim daha çox bələdçi rolunu oynayır, şagirdləri müxtəlif mənbələrdən müstəqil şəkildə biliklər əldə etməyə istiqamətləndirir. Başqa sözlə, onlara öyrənməyi öyrədir. Belə şəraitdə isə şagird şəxsiyyəti inkişaf edir, onun hər bir hadisəyə öz baxışı və yanaşması olur, qərar verməkdə çətinlik çəkmir. [2]

Hər bir zamanın dərsi özlüyündə o dövr üçün müasir olub. Belə ki, müasirlik bir atribut kimi şərti olaraq işlədilir və ondan dövrü olaraq danışmaq daha məntiqə uyğun bir hal kimi dəyərləndirilir. Dərsin təşkilat forması olması, demək olar ki, bütün zamanlarda özünün aparıcı

xüsusiyyət çəkisini saxlayıb. Dərsin təlimin təşkilat forması olması barədə pedaqoji müddəa kimi istifadə olunmaqda davam edir. Çox güman ki, bu fikir məqbul sayılaraq bir müddət öz əhəmiyyətini saxlayacaqdır. [3]

Dərs mühüm pedaqoji anlayışlardan biri kimi özünün tipoloji xüsusiyyətlərə malik keyfiyyətini bu gün də saxlayır. Lakin konkret dərs tiplərinin hazırkı şəkildə qalması, ondan istifadə edilməsi, yaxud da gələcəkdə onlara müraciət olunması barədə qəti fikir söyləmək çətinidir. Bunun üçün müvafiq araşdırmalar aparmaq və konkret fikrə gəlmək ən səmərəli və inandırıcı yanaşma tərzii ola bilər. Lakin bir həqiqət vardır ki, müasir dərs özünün maraqlılıq atributunu təlim prosesində müəyyən ziddiyyətlərin yaranması zamanı qazanır. Bu da özlüyündə problemin yaradılması və onun həlli üçün zəmin hazırlayır. Eləcə də summativ qiymətləndirmə dərslərinin olması da yeni dərsin tiplərindən biri kimi dəyərləndirilməlidir. [4]

Ənənəvi mühazirə onilliklər ərzində auditoriyanı idarə edə bilirdi, lakin tədris vasitəsilə yeni üslublar gəlir. Daha yeni və daha yenilikçi tədris metodları ənənəvi dərsdən və passiv öyrənmə modelindən uzaqlaşır, fəal öyrənməyə daha çox diqqəti cəlb edir. Burada tələbələr bir-biri ilə açıq şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olurlar və müzakirələrə qatılırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, ibtidai məktəblərdə birgə öyrənmə yolu, uşaqların bir masa ətrafında oturub problemi həll etmələri, aktiv öyrənmələr üçün fayda verir. Ancaq təhsil irəlilədikcə şagirdlər çətinliklə qarşılaşa bilərlər. Deməli, tələbə daha çox düşünmə qabiliyyəti və problemləri həll etmə bacarıqlarını

inkişaf etdirdiyindən, onlara tətbiq olunan tədris metodları zaman keçdikcə passivləşə bilər ki, bu da onlarda geriliyə səbəb olar.

Ənənəvi mühazirə bir müəllimə yönəlmiş şagirdlərlə dolu bir auditoriyanın stereotipik görünüşünü əks etdirir. Burada müəllim dərstdə yeganə fəal iştirakçıdır. Tələbələr daha çox passiv mövqe tuturlar və mövzu ilə bağlı qeydlər aparırlar. Hətta, tələbələr əməkdaşlıq və ya qarşılıqlı əlaqə imkanı olmadan səhnədə mərkəzi fiqura baxdıqca, mühazirə teatrının memarı tələbələri öyrənməyə sövq edir. Ancaq ənənəvi mühazirələrin faydalarını, xüsusilə, yenilikçi üsullara doğru hərəkət edərkən daha çox nəzərə almaq vacibdir. Ənənəvi mühazirə mövzunu coşğuyla təqdim edən bir müəllim tərəfindən verildiyi təqdirdə son dərəcə təsirli ola bilər. Müəllimlər daha sürətli, yenilikçi vizual və rəqəmsal üsullardan istifadə etdikləri vaxta, bəlkə də mövzunu daha dərinliklə izah edə bilərlər. Ənənəvi mühazirələr daha çox dinləməklə öyrənənlərin diqqətini cəlb edir, eyni zamanda yaxşı qurulmuş bir mühazirə auditoriyanın ehtiyaclarını ödəyə bilər. Şübhə yoxdur ki, müasir mühazirə hər zaman dəyişikliklərə məruz qalır. Buna görə də vaxt keçdikcə tələbələri yeni məlumatlarla silahlandırmaq və motivasiya etmək üçün daha yeni üsullar tətbiq etmək çox vacibdir. Aydındır ki, fəal təhsil, bərabər hüquqlu dəstək və əməkdaşlıq uğurlu mühazirənin mühüm komponentləridir. [5] Bunu da unutmamaq lazımdır ki, ənənəvi mühazirə tələbələrə internetdə təqdim edilməyən üsulun mütəxəssisin özünün fərdi araşdırmalarla əldə etdiyi dərin və keyfiyyətli məlumatları öyrənmə imkanı yaradır. Ənənəvi didaktik mühazirələr tələbə ilə qarşılıqlı əlaqələri məhdudlaşdırırdı, lakin mühazirələrdə tələbələrin daha çox qarşılıqlı əlaqələrini təmin etmək üçün edilən son cəhdlər daha yüksək düşünmə qabiliyyətləri və inkişaf etmiş motivasiyaya gətirib çıxardı. Ənənəvi mühazirə ən asan təlim forması olsa da, tədqiqatlar göstərir ki, tələbələr ən az məlumatı bu prosesdə alırlar.

Müasir təhsilin əsas strategiyası tələbənin müstəqil fəaliyyətinə, idarəetmə qabiliyyətinin inkişafına, tələbələrin təşəbbüskarlıq fəaliyyətinə və müstəqil təcrübə (praktik) təlimlərinə yönəldilməlidir. Bu gün peşə maraqlarını artıran interaktiv təlim metodlarından istifadə, hər han-

sı peşəyə marağın məqsədyönlü istiqamətləndirilməsini, təlim materialının səmərəli mənimsənilməsini, davranış nümunələri formasını, yüksək motivasiya və özünüifadə azadlığını təmin edir. Bu da gələcək mütəxəssislərin kompleks fəaliyyətinə öz töhfəsini verəcəkdir. [6]

İnteraktiv təlim tələbələrin əzmkarlıqla çalışmasına və daha çox materialı yadda saxlamasına kömək edən praktik yanaşmadır. İnteraktiv təlim müxtəlif texnoloji vasitələrlə tələbələrə problemlərin həlli və tənqidi düşünmə bacarıqlarını artırmağa kömək edir.

Təhsil davamlı olaraq dəyişir. Tələbələr artıq stol ətrafında oturmamalı və mühazirə qeydlərini yazmamalıdırlar. Buna görə də dərslər daha cəlbədicə və interaktiv olmalıdır.

İnteraktiv təlim təhsilə praktik, real yanaşmadır. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, interaktiv təlim tələbələri mövzuyla aktiv mübarizəyə cəlb edir. Auditoriyanı tələbə və müəllimlər birgə fəaliyyət meydanına çevirir. Bu zaman müzakirələrdə mövzular verilir, tələbələr və müəllimlər məlumat əldə etmək prosesində tərəfdaş olurlar.

İnteraktiv təlim bir çox formada təzahür edir. Tələbələr, tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və problemləri həll etmək üçün hərtərəfli öyrənmə anlayışına inteqrasiya etməyi bacarırlar. [7]

100-dən çox təlim strategiyasının məcmusu olan "İnteraktiv metodlar"ın müəllifi Kevin Yii müəllimlərə yeni bir üsulu sınaqdan qorxmamağı məsləhət bilirdi. O deyirdi: "Eksperiment aparmaqdan qorxmayın". Əlavə olaraq qeyd edir ki, "Əgər bir metod yoxlanılıbsa və nəticəsi yoxdursa, bundan narahat olmaq yox, sadəcə tələbələr qarşısında bunu demək lazımdır: "Xeyr, bu təcrübə istədiyimiz nəticəni vermədi – davam edək".

Onun tərəfindən bu üsulların texnologiya ilə əlaqəli olan və olmayan 10 nümunəsi verilmişdir. Yii göstərirdi: "Bu üsullar çox zaman "əyləncə" kimi qəbul edilir, lakin ənənəvi mühazirələrdən daha çox effektiv olurlar." [8]

İnteraktiv seminarlar, iştirakçılar arasında ünsiyyət və əməkdaşlığı təşviq edən komanda yaratma fəaliyyətləridir. Bu cür seminarlar güclü inkişafa kömək edir. İnteraktiv seminarlar çox vaxt gündəmə gələn və gündəlikdən uzaq olan mühiti təmin edən, xüsusi təlimlərin bir

hissəsidir. Bu zaman fərdlər özlərini ifadə edə və bir-birindən fərqli şəkildə öyrənirlər. Müvafiq planlaşdırma ilə təhsilə cəlb edilən hər kəs üçün interaktiv seminar yaratmaq olar. [9]

Müasir dərslərin müxtəlif parametrləri (məhkəməlik, idrakı bacarıqların inkişafı, sosiallaşma, dərslərin məqsədinin bir və ya bir neçə olması, dərslərdə konkret vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi, dərslərdə qiymətləndirmə fəaliyyətinin təşkili, müxtəlif dərslər tiplərinin planlaşdırılması və s.) ilə bağlı tədqiqatların aparılmasına, müəllimlərin keçirilməsinə ehtiyac vardır. Əgər həmin araşdırmalar aparılarsa, bu gün müasir dərsləri fəno-

menal bir təhsil hadisəsi kimi daha da irəlilətmək mümkün olar. [10]

Problemə aktuallığı: Ənənəvi təlimdən interaktiv təlimə keçidin zərurəti nədən yaranır? Bu prosesin öyrənmələrin tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasına təsiri.

Problemə praktik əhəmiyyəti: İnteraktiv təlimin təhsilin məzmununu müsbət istiqamətdə necə dəyişdiyini əks etdirir.

Problemə elmi yeniliyi: İnteraktiv təlimin mühazirə və seminar dərslərində öyrənmələrin formalaşmasına, inkişafına və təhsilinə verə biləcəyi böyük səmərə barədə təsəvvür yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ənvər Abbasov, Müasir dərslər fenomeni. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2014, 10 yanvar
2. <http://www.muallim.edu.az/www.old/arkiv/2012/50/49.htm>
3. <http://www.tehsilproblemleri.com/?p=3122>
4. <http://www.muallim.edu.az/www.old/arkiv/2014/01/35.htm>
5. <http://www.bbcactive.com/BBCActiveIdeasandResources/Innovativeteachingmethodsvsthetraditionnaluni.aspx>
6. <https://doi.org/10.1016/j.pscr.2014.08.01>
7. <http://study.com/academy/lesson/what-is-interactive-learning-overview-tools.html>
8. <https://www.eschoolnews.com/2011/06/06/ten-ideas-for-interactive-teaching/2/>
9. <https://bizfluent.com/how-7726480-create-interactive-seminars.html>
10. <http://www.tehsilproblemleri.com/?p=3122>

Р. Джабраилзаде

ОТ ТРАДИЦИОННОСТИ К ИНТЕРАКТИВНОСТИ

РЕЗЮМЕ

Традиционно роль учителя в нашей стране давно понимается как передача знаний учащимся. Хороший учитель, должен хорошо изучить своих учеников. В современный период учитель также играет роль руководителя и направляет учеников на получение знаний от разных источников. Иными словами, он учит их учиться. В таких обстоятельствах личность ученика развивается, у него формируется свой образ мышления и свой подход к каждому событию, и он учится принимать решения.

R. Jabrailzade

FROM TRADITION TO INTERACTIVITY

SUMMARY

Traditionally, the role of a teacher in our country has long been understood as the transfer of knowledge to students. A good teacher, should study his students well. In the modern period, the teacher also plays the role of leader and directs students to obtain knowledge from different sources. In other words, he teaches them to learn. In such circumstances, the personality of the student develops, he develops his own way of thinking and his approach to each event, and he learns to make decisions.

Redaksiyaya daxil olub: 12.12.2017

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİLİN BAKALAVR SƏVİYYƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN MƏZMUNU VƏ TƏDRİSİ

Sevinc Kərimova,

ADPU-nun Pedaqoji təhsilin problemləri
elmi-tədqiqat laboratoriyasının kiçik elmi işçisi
E-mail: s evinc-kerimova@bk.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. S.S. Həmidov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. Y.T. Rzayeva

Açar sözlər: *keyfiyyət, təlim, tərbiyə, təhsil, pedaqoji proses, təhsilin məzmunu*

Key words: *quality, training, manners, education, pedagogical process, content of education*

Ключевые слова: *качество, обучение, воспитание, образование, педагогический процесс, содержание образования*

Təlim prosesi öyrətmə fəaliyyətinin bütün ünsürlərini özündə əks etdirir. Təlim prosesinin ünsürlərinə təlimin məqsədi, motivləri, məzmunu, vasitə və metodları, təşkili formaları, təlimin nəticələri daxildir. Təlim modelləri passiv, aktiv və interaktiv olmaqla üç əsas qrupa ayrılır:

Passiv təlim-təlim prosesində müəllim dərsin aparıcı siması və idarəedicisi, şagirdlər isə onun göstərişlərinə sözsüz əməl edən passiv dinləyicilərdir. Mühazirə-dərs bu metodun ən yayılmış formasıdır. Passiv təlim və ya ekstra aktiv təlim modelinin əsas xüsusiyyəti öyrənənlərin deyil, öyrədici mühitin fəallığının üstün olmasından ibarətdir.

Aktiv təlim və ya fəal təlim-təlim prosesində müəllimlə yanaşı şagirdlər də dərsin fəal iştirakçılarıdır. Passiv təlimdən fərqli olaraq burada müəllim və şagirdlər bərabər hüquqlara sahibdirlər. Passiv təlim avtokrat əlaqəyə əsaslandığı halda, aktiv təlim metodu demokratik münasibətlər əsasında qurulur.

İnteraktiv təlim - idrak və kommunikativ fəaliyyətin elə bir formasıdır ki, tədris olunan mövzunun mənimsənilməsinə proses iştirakçıları hər biri aktiv iştirak edir. Bu prosesdə yalnız müəllimlə şagirdlər deyil, həm də şagirdlər öz aralarında söhbət və dialoq rejimində fəaliyyət göstərilir. İnteraktiv metodlar öyrənənlərin əldə ediləcək bilikləri birlikdə axtarır tapmalarına yardımını nəzərdə tutduğundan təlim prosesində müəllim təşkiləddici, əlaqələndirici, istiqamətverici və məsləhətverici, şagirdlər isə təcürbəçi, tədqiqatçı və yaradıcı subyektlər kimi fəaliyyət

göstərilir. Ali məktəbdə tədris prosesi bir qayda olaraq auditoriya və auditoriyadan kənar formalarında (mühazirə, məşğələ (laboratoriya), seminar, məsləhət, sərbəst iş, təcrübə və s.) – frontal, qrup, yarımqrup, fərdi iş formaları şəklində icra olunur. Təlimin təşkili ənənəvi və innovasiya texnologiyaları (şifahi şərh, müsahibə, interaktiv təlim, müstəqil iş, diskussiya, dəyrimi masa, illüstrasiya, tədqiqatçılıq, laboratoriya və praktik iş və digər metodlar) vasitəsilə həyata keçirilir.

Təhsil qanununda tədrisin formasını, metodlarını və vasitələrini seçmək təhsilverənlərin hüququ daxilində tənzimlənir. Pedaqoqların tədris formasının seçimi sərbəst olaraq dəyərləndirilir. Eyni zamanda normal əmək, elmi-pedaqoji iş və təhsil şəraiti, müasir standartlara cavab verən texnologiyalarla təmin olunmaq, yeni ixtisas almaq, staj keçmək, ixtisasını artırmaq, ixtisas və elmi dərəcəsini yüksəltmək, şərəf və ləyaqətinə hörmətlə yanaşılmasını tələb etmək hüququna malikdirlər.

Metodiki, pedaqoji, psixoloji, ən öndə ixtisas üzrə yüksək akademik-nəzəri biliklərə qabil olmalı, bu bilik və qabiliyyətlərin gələcək pedaqoji kadrlara ötürülməsini mükəmməl formada təşkil etməlidirlər.

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək, təhsil proqramlarının mənimsənilməsinə təmin etmək, pedaqoji etika və əxlaq normalarına riayət etmək, təhsil alanların şərəf və ləyaqətinə hörmət etmək – bunlar pedaqoji işçi statusuna malik hər bir şəxsin (təhsilverənlərin) yerinə yetirməli olduqları

vəzifələrdir. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrinə də dövlətin təhsil siyasətinin əsas prinsipləri, - humanistlik, demokratiklik, bərabərlik, milli və dünyəvilik, keyfiyyətlik, səmərəlilik, fasiləsizlik, liberallaşma, varislik, integrasiya – daima gözlənilməli, tədris prosesi boyu bu prinsiplərə əməl olunmalıdır.

Təhsildə keyfiyyətin göstəricisi pedaqoji prosesin təşkili səviyyəsidir. Təhsilin məzmunu, təlimin quruluşu, tərbiyənin xarakteri elə təyin edilməlidir ki, milli maraqlarımıza uyğun gəlsin, dövlətin təhsil qarşısında qoyduğu tələbləri ödəsin, həmçinin orta ümumtəhsilini başa vurmuş məzunların beynəlxalq təhsil sisteminin keyfiyyət göstəricilərinə cavab verə bilməsini təmin etsin. Pedaqoji proses elə təşkil edilməlidir ki, sonunda doğrudan da övladlarımız maraqları olan fəaliyyət sahəsi üzrə həqiqi biliyə, yaradıcı təfəkkürə malik olsunlar. Seçdiyi fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq tarixi, fəlsəfi, ictimai biliklərə sahiblənsinlər ki, beynəlxalq rəqabətə cavab verə bilsinlər. Bu cür təhsili verə bilmək üçün ilk öncə təhsilverənlərin, - ali pedaqoji kadrların hazırlıq prosesi diqqətə alınmalıdır.

Ali pedaqoji kadrların hazırlanması çox ciddi, əhəmiyyətli, vacib prosesdir. Həmçinin olduqca mübahisəli və aktual sahədir. Burada yalnız təhsil alan tələbələrin deyil, eyni zamanda təhsil verən elmi-pedaqoji kadrların da hazırlıq göstəricisi yüksək olmalıdır.

Bu gün ali pedaqoji təhsilin bakalavr səviyyəsində istifadə olunan Tədris plan və proqramları 2014-cü ildə yenidən işlənib hazırlanmışdır. Bu tədris plan və proqramları “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununa, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə təsdiq olunmuş “Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı”, “Bakalavriat təhsilinin məzmunu və təşkili Qaydaları”nın tələblərinə və “*Ali təhsilin bakalavriat səviyyəsi üzrə ixtisasların Təsnifatı*”na uyğun hazırlanmış Bakalavriat səviyyəsinin İbtidai sinif müəllimliyi ixtisası üzrə Təhsil Proqramının əsasında tərtib edilmişdir.

Təhsil Proqramı tabeliyindən, mülkiyyət növündən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən və həmin ixtisas üzrə bakalavr hazırlığını həyata keçirən bütün ali təhsil müəssisələri üçün məcburidir.

İlk öncə Təhsil Proqramında bakalavr səviyyəsində məzunların qazanmalı olduqları ixtisas-peşə bacarıqları və vərdisləri haqqında ümumi standartlara əsasən bakalavrlar ixtisası üzrə iş sahələrində peşə fəaliyyətinə, eləcə də ixtisas üzrə magistraturada təhsil almağa hazır olmalı, mülkiyyət formasından və tabeliyindən asılı olmayaraq peşəsinə və ixtisas dərəcəsinə uyğun gələn istənilən istehsal sahələri, təşkilatlar, idarələr, müəssisələr, birliklər və s. işləyə bilməli, mövcud qaydalara riayət olunmaqla müxtəlif təhsil müəssisələrində (ali məktəbdə elmi, elmi-pedaqoji fəaliyyət sahələri istisna olmaqla) çalışa bilməlidir [1].

Eyni zamanda Təhsil Proqramını ixtisas üzrə mənimsəyən məzun ölkə daxili və beynəlxalq arenada işləmək, hüquqi biliklərə və etik normalara malik olmaq, sağlam həyat tərzini gözləmək, yeni ideyalar irəli sürmək və əsaslandırmaq, mədəniyyətlərarası dialoqa hazır olmaq, tənqid və özünütənqidə dözümlülük göstərmək, problemlə şəraitlərdə təşəbbüskarlıq göstərməyi və məsuliyyəti öz üzərinə götürmək, xarici dildə sadə mətnləri oxuyub tərcümə etmək və fikrini ifadə etmək, İKT-dən istifadə etməyi bacarmaq, öz inkişafına, peşəkarlığının artırılmasına çalışmaq, fikrini düzgün və yığcam ifadə etmək bacarığına yiyələnəlməlidir.

Bakalavr səviyyəsi üçün hazırlanmış təsdiq edilmiş təhsil proqramında ibtidai sinif müəllimliyi ixtisası üzrə peşə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri – pedaqoji, istehsalat-pedaqoji, təşkilati-inzibatçılıq və s. olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Pedaqoji fəaliyyət üzrə bakalavrlar orta ixtisas liseylərində, kolleclərdə, orta məktəblərdə müəllim vəzifəsində pedaqoji fəaliyyət göstərməyi; şagirdlərin elmi araşdırma işlərinə rəhbərlik edə bilməyi; şagirdlərlə maarifləndirici işlərin aparılması üsullarına yiyələnməyi bacarmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Milli Kurikulumu çərçivə sənədində müəyyən edilmişdir ki, ümumtəhsil məktəblərində Ana dilinin tədrisi vasitəsilə İbtidai təhsil pilləsində əlifbanın öyrənilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxət qaydalarının, düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının tədricən zənginləşdirilməsi, ənzəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması, Azərbaycan

xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması təmin olunmalıdır. İbtidai siniflər üçün Təhsil proqramında (Kurikulumda) aparıcı fənn kimi Ana dilinin tədrisi milli maraqlar və dövlətçilik baxımından önəm daşıyır, onun tədrisi milli təfəkkürün formalaşmasında mühüm vasitə kimi yüksək dəyərləndirilməsi onun öyrədilməsi prosesinin nə qədər əhəmiyyət daşıdığını bir daha sübut edir.

Şagirdlərdə (I-IV siniflərdə) bu vərdiş və bacarıqların aşılması vəzifəsi ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə düşdüyü üçün Ali pedaqoji kadr hazırlığı prosesində ibtidai sinif müəllimi ixtisası üzrə Ana dilinin təlimi üzrə əldə ediləcək bilik və bacarıqların məzmunu və onun tədrisi mühüm rol oynayır. Bakalavriat səviyyəsinin ibtidai sinif müəllimliyi ixtisası üzrə Təhsil Proqramında Ana dilinin tədrisində fənnin məzmununa aşağıda göstərilən tələb və şərtlər qoyulmuşdur:

-İbtidai sinif müəllimliyi ixtisasına yiyələnmiş tələbələr Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik və qrammatik normalarını, orfoepiya və orfoqrafiyanın əsas prinsiplərini bilməli, Müasir Azərbaycan ədəbi dilində düzgün danışmağı və yazmağı bacarmalı, Ana dili dərslərində istifadə olunan metod, priyom, yol və vasitələrinə, şagirdlərdə nitq inkişafı üzrə müvafiq vərdişlər aşılması yollarına yiyələnməlidir.

-Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi, leksikologiyası, morfologiyası, sintaksisi barədə dərin biliyə, düzgün oxu və yazı qaydaları ilə bağlı vərdişlərə sahib olmalıdır.

-Ana dili dərslərində istifadə olunan başlıca metodlardan, o cümlədən interaktiv metodlardan, sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin təşkili metodikasından ustalıqla istifadə yollarını öyrənməlidir.

Pedaqoji kadr hazırlığı prosesində Azərbaycan dilini, onun tədrisi metodikasını tələbələrə daha geniş şəkildə öyrətmək lazımdır. Gələcəyin ali təhsilli ibtidai sinif müəllimləri olacaq kadrlara Azərbaycan dilinin zənginliyini – fonetik tərkibini, leksikoloji və frazeoloji xəzinəsini, mürəkkəb qrammatik quruluşunu dar çərçivə daxilində tədris etmək mümkün deyil.

“Ana dili” tədrisi prosesində tələbələrə Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu, qrammatik sistemi, lüğət tərkibi, ədəbi dilin üslubları və s. haqqında ümumi biliklər verilir. Bu biliklər tələ-

bələrə mühazirə və seminar şəklində çatdırılır. Azərbaycan dilinin quruluşu çox şaxəli və mürəkkəb olduğu üçün “Ana dilinin tədrisi metodikası” fənni də geniş şəkildə tədris olunmalıdır.

İxtisas-peşə fənləri bölümünə salınmış “Nitq mədəniyyəti” “Uşaq ədəbiyyatı” fənləri, həmçinin “Hüsnxət”, “Orfoqrafiya və orfoepiya təliminin metodik əsasları” “Ana dilinin tədrisində yeni təlim texnologiyalarından istifadə”, “Nitq inkişafı üzrə işin metodikası” seçmə fənləri gələcək sinif müəllimlərinin fəaliyyəti boyu ehtiyac duyacaqları bilik və bacarıqları aşılamaq bilər. Bu fənlərin hər biri sinif müəllimlərinin fəaliyyəti prosesində ehtiyac duyduğu peşə bacarıqlarını formalaşdırır. İbtidai siniflərdə dərs deyən sinif müəllimləri üçün olduqca vacib, peşəkarlığını xarakterizə edən və göstərən xüsusi bacarıq – gözəl, rəvan, səlis yazı yazmaq və danışmaq qabiliyyətidir. Digər ixtisas müəllimlərindən fərqli olaraq bu qabiliyyət sinif müəlliminin bütün peşə fəaliyyəti boyu fasiləsiz olaraq istifadə etdiyi və tədrisi ilə birbaşa məşğul olduğu peşə bacarığıdır. Sinif müəllimi ən vacib iki xüsusi qabiliyyəti - yazmağı və oxumağı öyrədir. Bərbad xətti və ifadəsiz danışığı olan müəllim bu bacarığı necə aşılamaq bilər? Düşünürük ki, İbtidai sinif müəllimliyi ixtisas hazırlığı prosesində düzgün xətt, səlis yazı texnikasını aşılamaq “Hüsnxət” fənni sinif müəllimliyi hazırlığı prosesində tələbələrə mütləq şəkildə əhatəli və dərin öyrədilməlidir.

Mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq qeyd etmək istəyirik ki, İbtidai təhsil pilləsində “Ana dili”nin təlimi fonunda əlifbanın öyrənilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxət qaydalarının, düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimlənilməsi, lüğət ehtiyatının tədricən zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması təmin olunduğu üçün ali təhsilin bakalavr pilləsində gələcək müəllimlərə bu fənn üzrə veriləcək bütün biliklər daha mükəmməl və əhatəli olmalıdır.

Nəticə olaraq ali pedaqoji təhsilin məzmun keyfiyyətinin səriştəli, peşəkar, ixtisasına tam yiyələnmiş müəllim kadrların hazırlığı keyfiyyətinə birbaşa təsir etdiyini və Ali pedaqoji təhsilin daha çox peşəyənlü, ixtisas xarakterli olması üçün tədris planında ixtisas-peşə hazırlığı ilə bağlı fənlərə üstünlük verilməsini əhəmiyyətli sayırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı. Bakalavriat səviyyəsinin ixtisas üzrə təhsil proqramı. 2014.
2. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: Təhsil, 2008.
3. Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 23 aprel tarixli 75 nömrəli qərarı
4. F. Rüstəmov, T. Dadaşova. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: Nurlan: 2007.
5. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. "Xalq qəzeti". 2013, 25 oktyabr
6. Mehrabov A. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012.
7. Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri / Nəşrə haz.: prof. A.N. Abbasov. Bakı: Mütərcim, 2011.

С. Керимова

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К УПРАВЛЕНИЮ КАЧЕСТВОМ В ВЫСШЕМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

РЕЗЮМЕ

Педагогический процесс в высших учебных заведениях, работающих в области образования, профессиональной подготовки и создания и управления образованием, а также качество содержания образования оказывает непосредственное влияние на качество подготовки профессорско-преподавательского состава университета.

S. Kerimova

THE MODERN APPROACHES TO QUALITY MANAGEMENT IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION

SUMMARY

In higher education, the activity field of pedagogical processes, which includes education, training, teaching and controlling of manners and also content quality of education directly affect the preparation of teachers.

Redaksiyaya daxil olub: 12.12.2017

ŞAGİRDŁƏRİN YARADICI TƏFƏKKÜRÜNÜN VƏ TƏDQİQATÇILIQ QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

İnarə Əliyeva,

Bakı şəhəri Xətai rayonu 27 nömrəli məktəbin

ibtidai sinif müəllimi

turanaliyeva95@gmail.com

Rəyçilər: dos. Q.V. Rəhimova

psixol.ü. fəls. dok. M.Ə. Məmmədova

Açar sözlər: *yaradıcı, təfəkkür, tədqiqatçı, qabiliyyət, inkişaf*

Ключевые слова: *творческий, мышление, исследователь, способность, развитие*

Key words: *creative, mentality, investigator, ability, development*

*Xalq həmişə öz ziyalıları ilə,
öz mənaəviyyəti, öz elmi ilə tanınar.*

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Problemin aktuallığı. Xalqın, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi vətəndaşların intellektual və yaradıcı təfəkkür imkanlarından səmərəli istifadəsindən asılı olaraq, onun düzgün təşkili ilə sıx bağlıdır. Gənc nəslin yaradıcı təfəkkürün, tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişafı və istedadlı uşaqların vaxtında aşkar edilməsindən, onların inkişafına düzgün istiqamət verilməsindən və əlverişli şəraitin yaradılmasından da asılıdır (3). Bu sahə üzrə aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərdə xüsusi istedadla malik uşaqların aşkara çıxarılması və digər uşaqlarda da yaradıcı təfəkkürün və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişafı üzrə təlim-tərbiyə işinin təşkili mürəkkəb və çoxaspektli pedaqoji-psixoloji yanaşma tələb edən bir məsələdir. Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərin qarşısında öyrənənlərə təhsil vermə vəzifəsi durur ki, onlar dəyişən şəraitə cəld uyğunlaşa bilsin, qarşıya çıxan problemləri tez bir zaman içində həll etsin və cəmiyyət üçün yararlı vətəndaş kimi formalaşsınlar. Belə təhsili yalnız yaradıcı təfəkkürün və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə təmin etmək olar. Şübhəsiz ki, bu yanaşma bütün təhsil alanlara aid olsa da, istedadlı uşaqlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki ilk növbədə məhz onlar gələcək peşəkar elitanın sıralarını formalaşdırmalıdırlar (4).

Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, mürəkkəb intellektual məsələlərin həlli zamanı yaradıcı

təfəkkür üsullarından və tədqiqatçılıq qabiliyyətindən səmərəli istifadə etmək olar. Məsələn, biz bir məsələni həll edərkən əyani obrazlardan, adi məsələlərin həlli zamanı isə adi üsullardan istifadə edirik. Belə situasiya daha çox ümumtəhsil orta məktəblərdə riyaziyyat, cəbr, fizika kimi dərslərdə müşahidə olunur. Belə dərslərdə müəllim şagirddən məsələnin nəticəsindən çox onun müstəqil olaraq məsələnin həlli yollarını axtarmaq qabiliyyətini formalaşdırır və eyni zamanda şagirdin müstəqil olaraq həyat prosesində problemli şəraitdə qazandığı intellektual bacarıqdan səmərəli istifadəsini aşılratdırır. Nəticədə şagirdə praktik təfəkkür bacarığı formalaşır (2).

Lakin elə hallar olur ki, yüksək inkişaf etmiş təfəkkürə malik olan insan bir-birinə bənzəməyən və müxtəlif həll üsulları tələb edən məsələləri həll etmək istəyində olur. Bu zaman insan öz yaradıcı təfəkkürünün potensialından səmərəli istifadə edir.

Məsələn, K.E.Siolkovskinin kosmik uçuşlar haqqında heç bir obyektiv informasiyası olmadığı halda, yer kürəsinin cəzətmə qüvvəsinə yuvarlanmamaq şərti ilə raketin fəzada uçuş sürətini təyin etmişdir, və yaxud, məlumdur ki, itlər qida gördükdə ağızları ağız suyu ilə bulaşır. Amma ilk dəfə olaraq İ.P. Pavlov öz yaradıcı təfəkkürü və tədqiqatçılıq qabiliyyəti vasitəsi ilə bu hadisəni araşdıraraq insan fiziologiyası elminə şərti reflekslər barədə nəzəriyyəni gətirmiş-

dir. Bir çox adamlar əşyaların yüksəklikdən yerə düşmə hallarının şahidi olublar. Amma tək İsaak Nyuton öz yaradıcı təfəkkürü və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin əsasında bu problemdə yer kürəsinin cəzbəmə qanunu kəşf etmişdir.

Yaradıcı təfəkkür və tədqiqatçılıq qabiliyyəti kimi xüsusiyyətlər çox zaman məhz istedadlı uşaqlarda olması zərurətdir. Hazırda ümumtəhsil məktəblərin qarşısında öyrənənlərə elə təhsil vermə vəzifəsi durur ki, onlar dəyişən şəraitə cəld uyğunlaşa bilsin, qarşıya çıxan problemlərin tədqiqat üsul vasitələri ilə həll edə bilsinlər. Belə təhsili yalnız yaradıcı təfəkkür və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə təmin etmək olar (5).

Respublikamızda təhsil siyasətinin əsası dövlət tərəfindən xüsusi istedadla malik, yaradıcı təfəkkür və tədqiqatçılıq qabiliyyətinə malik uşaqlara diqqətin artırılması ilə səciyyələnir. Buna əyani misal kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının istedadlı uşaqların (gənclərin) aşkara çıxarılması, onların potensial imkanlarının inkişaf etdirilməsi və səmərəli təhsil almaları üçün lazımi şəraitin yaradılması barədə 17 aprel 2006-cı il tarixli, 1414 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Xüsusi istedadla malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"nı (2006-2010-cu illər) göstərmək olar (1). Bu məsələlərin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması, respublikanın təhsil müəssisələrində mövcud olan istedad potensialının vaxtında müəyyən edilməsi, onların meyil, maraq, yaradıcı təfəkkür və tədqiqatçılıq qabiliyyəti inkişafını təmin etmək üçün çoxvariantlı tədris proqramlarının hazırlanması, yeni tipli təhsil müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması, ölkə ictimaiyyətinin diqqətini bu vacib məsələnin həllinə yönəldilməsi və bu işin səmərəliliyini artırmaq üçün müvafiq tədbirlərin görülməsinə dair dövlət qayğısını gücləndirilməsi Dövlət Proqramında əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur (6).

Problemin yeniliyi. İstedadın özünü aşkar etməsi ilk növbədə onun tədqiqatçılığı və yüksək təfəkkürə malik olması ilə əlaqədardır. Hər bir insanda müəyyən istedad potensialı ola bilər. Ancaq insan öz güclü yaradıcı təfəkkürünü və istedadı özündə aşkarlayaraq nümayiş etdirmək qabiliyyətinə malik ola bilər.

Müasir təhsil texnologiyalar sistemi məhz müəllimin qarşısında şagirdin öz təfəkkür potensialı və tədqiqatçılıq qabiliyyətinə istinad olunması yollarını göstərir. Şagird zəruri yaradıcı təfəkkür inkişafına malik olduğu halda öz daxili istedadını görməyi və onu tədqiqat obyektinə kimi reallaşdırmağı bacarmalıdır (8).

Problemin praktik əhəmiyyəti. Hazırda ümumtəhsil məktəblərdə istedadlı uşaqların (gənclərin) aşkara çıxarılması və onlarla təlim-tərbiyə işinin elmi-pedaqoji və psixoloji yönündə təşkilinə və problemin kompleks şəkildə həllinə ciddi ehtiyac vardır. Ümumtəhsil məktəblərdə xüsusi istedadla, yüksək yaradıcı təfəkkürə və tədqiqatçılıq qabiliyyətinə malik uşaqların (gənclərin) aşkara çıxarılması, onların ahəngdar inkişafı üçün təlim - tərbiyə işinin təşkili sahəsində həll olunmamış çoxlu sayda problemlər mövcuddur. Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda bu problemlərin həllinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaların olmasına baxmayaraq, hələ də bu sahədə əsaslı şəkildə öz həllini gözləyən çoxlu sayda problemlər qalmaqdadır. Müasir dövrdə xüsusi istedadla, yüksək yaradıcı təfəkkürə və tədqiqatçılıq qabiliyyətinə malik uşaqların (gənclərin) aşkara çıxarılması və onlarla təlim-tərbiyə işinin təşkili probleminin hərtərəfli həll olunması istiqamətində yeni pedaqoji və təlim texnologiyalarından səmərəli istifadə edilməsi məsləhət olardı (7).

İş təcrübəsindən - şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürü və tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirilməsi məqsədilə, biz göy rəngində plastik kubiki uşaqlara nümayiş etdiririk və onu masanın üzərində olan alma, şüşə, paralon parçası ilə fərqli xüsusiyyətlərinin tapılmasını uşaqlardan xahiş edirik. Uşaqlar əşyaların fərqli xüsusiyyətlərinə onların ölçüləri, rəngləri, yeməli olmaları, bərkliyi, şəffaflığı məkanda tutduğu yeri diqqət yetirməli və onları şifahi qeyd etməlidirlər. Fərqli xüsusiyyətləri uşaqlar qeyd etdikdən sonra biz onlara bu xüsusiyyətlərin səbəbləri haqqında da abstrakt suallar veririk. Bizim əsas məqsədimiz uşağın verəcəyi cavabın nəticəsi yox, qoyulan sualın üzərində onun tədqiqatçı kimi işləməsidir. Bu üsul ilə uşaq əşyada gördüyünü söyləyərk digər xas xüsusiyyətləri də tədqiqat obyektinə kimi axtarmaq arzusunda olur.

ƏDƏBİYYAT

1. "Xüsusi istedadla malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramının (2006 -2010-cu illər)" təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 aprel 2006-cı il tarixli, 1414 nömrəli Sərəncamı.
2. A.O. Mehrabov. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010.
3. Yeni təhsil proqramlarının (kurikulumların) tətbiqi məsələləri / Nəşrə haz. Ə. Abbasov, İ. Cavadov. Bakı: Mütərcim, 2014.
4. Маклаков А.Г. Общая психология: Учебник для вузов. СПб.: Питер, 2013.
5. Выготский Л. С. Кризис семи лет // Собр. соч.: В 6 т. М., 1984.
6. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении. М., 1972.
7. Йирасек Я. Диагностика школьной зрелости // Диагностика психического развития. Прага, 1978.
8. Психическое развитие младших школьников / Под ред. В.В. Давыдова. М., 1990.

И. Алиева

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У ШКОЛЬНИКОВ

РЕЗЮМЕ

В статье была дана информация о правильной организации учебно-воспитательной работы по творческому мышлению и исследовательским способностям у школьников, при этом был показан опыт работы автора. Также в статье предоставлена короткая информация о творчестве и научно-исследовательском потенциале известных ученых. Была раскрыта сущность программы по развитию творческого мышления и исследовательских способностей у школьников, принятой со стороны государства.

I. Alieva

DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING AND RESEARCH ABILITIES OF SCHOOLCHILDREN

SUMMARY

Information on the correct organization of teaching and educational work on creative reasoning and research abilities among schoolchildren was given in the article, wherein author's experience was shown. Brief information on oeuvre and research potential of well-known scientists is reflected in the article. The essence of the program adopted by the state on the development of creative thinking and research abilities among schoolchildren was disclosed as well.

Redaksiyaya daxil olub: 25.12.2017

HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞININ TƏDRISİNDƏ ŞAGİRD LƏRİN MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİ İMKANLARI

Vəsilə Razimi,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Şamaxı filialının müəllimi

E-mail: razimi_v@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.fəls.dok.* Ə. Əkbərov,
filol.ü.fəls.dok., dos. Q. Mirzəzadə

Açar sözlər : *ədəbiyyat, tərbiyə, mənəvi dəyər, təhlil, şagird, müəllim, ədib, dram, yaradıcılıq*

Ключевые слова: *литература, воспитание, нравственная ценность, анализ, ученик, учитель, литератор, драма, творчество*

Key words: *literature, education, moral values, analysis, student, teacher, literature, drama, creativity*

Müasir dövrdə təhsil sistemimiz qarşısında demokratiya prinsiplərinə və xalqın milli ənənələrinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirilməsi, milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlanması başlıca vəzifə kimi durur. Bu baxımdan şagirdlərə milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlər aşılmasında klassik ədəbi irsin böyük imkanlarından səmərəli istifadə olunmalıdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bu məsələnin əhəmiyyətini çıxışlarında döənə-döənə qeyd etmişdir: “Böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi, mənəviyyatca zəngin, ideyaca mətin, yüksək əxlaqlı şəxsin formalaşdırılması bu gün cəmiyyətimiz qarşısında duran çox mühüm vəzifədir. Bu, kompleks problemdir və onun həllində məktəb çox böyük rol oynayır. Məktəbdə insanın dünyagörüşünün bünövrəsi qoyulur, onun xarakteri formalaşır, ideya dayaqlarının, mənəvi-əxlaqi dayaqların təməli yaradılır. Məktəbin təsiri altında əməyə məhəbbət, yüksək mənəviyyat və humanizm, vətənpərvərlik kimi zəruri keyfiyyətlər tərbiyə edilir.” [1, 262]

Şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi ədəbiyyat fənni kurikulumunda qarşıya qoyulan başlıca vəzifələrdəndir. Demək olar ki, bu və ya digər görkəmli sənətkarın yaradıcılığı öyrənilərkən bədii mətnlərdəki mənəvi dəyərlər, qəhrəmanla-

rın mənəvi aləmi, xarakterinin formalaşması problemləri, davranışı, qarşılıqlı münasibətləri və s. məsələlərə toxunulur. Lakin təcrübə göstərir ki, bədii əsərdə təsvir olunan həyat hadisələri, insan xarakterləri, müəllif mövqeyi şagirdlər tərəfindən dərinlən qavranılır. Əksər hallarda məktəblilər müəllif mövqeyini, onun ideya-mənəvi konsepsiyasını düzgün müəyyənə bilər, bil- mir, sadəcə öz şəxsi münasibətlərini ifadə etməklə kifayətlənirlər. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi müəllimdən xüsusi hazırlıq, əsər üzərində işin dəqiq planlaşdırılmasını, ədəbiyyat fənni üçün səciyyəvi olan təhlil üsullarının və yollarının düzgün seçilməsini tələb edir.

Bədii əsərin mənəvi təsirindən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, oxucu həyat hadisələrini, qəhrəmanlarını qiymətləndirərkən öz mövqeyini sənətkarın həyat və insan konsepsiyası ilə müqayisə edir. Bədii əsərdə təsvir olunan həyat hadisələrini qavramaq və qiymətləndirmək üçün yalnız real həyat hadisələri ilə müqayisə aparılması kifayət etmir. Sənətkarın bu və ya digər hadisəyə necə münasibət bəslədiyi, nəyi başlıca məsələ kimi ön plana çıxardığı, oxucularda bu hadisə ilə bağlı hansı təəvvürü yaratmaq istədiyini aydınlaşdırmaq lazımdır. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda bədii əsərdə təsvir olunan həyat hadisələrinin real həyatdan fərqlənməsinin səbəbləri aydın olur. Bu, sənətkarın qarşıya qoyduğu ideya-bədii vəzifələrlə bağlıdır. Məhz bu cəhət oxucuya əsəri yalnız real situasiyanın təsviri kimi deyil, bədii mətn kimi qavramağa imkan verir, onun üçün estetik həzz mənbəyinə çevrilir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Hüseyn Cavidin yaradıcılığının tədrisi şagirdlərə xalqımıza xas olan vətənpərvərlik, soykökünə bağlılıq, humanizm, saflıq, xeyirxahlıq, ədalətsizliklə barışmamaq kimi nəcib keyfiyyətləri aşılamağa geniş imkanlar yaradır. Ümummilli lider H. Əliyev qeyd edirdi ki, Hüseyn Cavidin bütün yaradıcılığı, bütün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəniyyətini yüksəklərə qaldırmaqdan, xalqımızı azad, müstəqil xalq etməkdən ibarət olubdur. Onun bütün yaradıcılığı Azərbaycan xalqını milli azadlığa, müstəqilliyə çağırıbdır. O, həmişə öz iradəsi ilə yaşamış, öz iradəsinə, millətinə sadıq olmuşdur, millətini, xalqını həddindən artıq sevmiş və millətinə həddindən artıq xidmət edən bir insan olmuşdur. [6]

H. Cavid müəllim işlədiyi dövrdə şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmiş, istər bədii ədəbiyyatın mütaliəsini, istərsə də müəllimin şəxsi nümunəsini bu vacib məsələdə çox əhəmiyyətli saymışdır. Vaxtilə Bakı Dövlət Teatr Texnikumunda H. Cavidin tələbəsi olmuş xalq artisti, məşhur rejissor Adil İsgəndərov xatirələrində yazır ki, H. Cavid ədalətsiz müharibələrin, yersiz qan axıdılmasının düşməni idi. Bu, onun yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir. O danışardı ki, bir dəfə faytonla Culfadan Naxçıvana gedirdim. Yanımda yaxın adamlardan biri oturmuşdu. Əlində tufəng vardı. Yolun hər iki tərəfində çoxlu çöl quşu vardı. Yol yoldaşım faytonçunun təhriki ilə quşlara güllə atmaq istədi. Mən etiraz etdim. Lakin o, inadından dönmədi. Güllə açılan kimi mən faytondan düşdüm. Yolun xeyli hissəsini piyada getdim. Axırda onların yalvar-yaxarı ilə faytona mindim. Şübhəsiz, əsəbiləşmişdim. Onları danşdırmaq istəmədim. Danışdırmadım da. Naxçıvana ağzı yumulu getdim. [4, 523-524.]

Həmişəyaşar H. Cavid yaradıcılığı bütün zamanlarda oxucunu dünyanı, həyatı, insanı sevməyə, onun gözəlliklərinin qədrini bilməyə, iblisə, şərə uymamağa səsləyir. Şair “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” deyəndə böyük humanist kimi öz yüksək mənəvi idealından söz açır. O, var-dövlət, rəyasət hərislərinə üz tutaraq qızıla, sərvətə bağlılığın, rəyasət eşqinin müvəqqəti olduğunu, insanı cılızlaşdırdığını söyləyir:

*Sən nəsin? İştə bir ovuc torpaq!
Bax düşün, kibri at, qüruru burax!
Bir gün əldən çıxar şu altunlar,
Həp susar tapdığın səmənlər əvət.
Həp susar duyduğun şərəf, iqbal
Tanrıdan başqa hər nə varsa, xəyal...*

Ədibin yaradıcılığının tədrisi zamanı məşhur “Qız məktəbində” şeirinin üzərində xüsusi dayanmaq zərurəti yaranır. Əsərin kompozisiyası müəllimlə məktəbli qızın dialoqu şəklində qurulmuşdur. Şagirdinin sadə geyimi müəllimin diqqətini cəlb edir, ondan bunun səbəbini soruşmaq qərarına gəlir. Şagirdin cavabı ibrətamizdir. Ona görə sadə geyinmişdir ki, müəllimi ona sadəlik, təvazökarlıq, təmizliyin, biliyin ən böyük zinət olmasını söyləmiş və məsum qızcığaz həmin nəsihəti həyat amalına çevirmişdir:

-Quzum, yavrum, Adın nədir?
-Gülbahar.
-Pəki, sən anan, baban varmı?
-Var.
-Nasıl, zənginmidir baban?
-Əvət, zəngin, bəyzadə...
-Öylə isə, geydiyin geyim nəçin böylə sadə?
Yoxmu sən incilərin, altun bilərziklərin?
Söylə, yavrum! Heç sıxılma...
- Var əfəndim, var... lakin

Müəlliməm hər gün söylər, onların yox qiyməti,

Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti.

Müəllimin digər sualına cavabı da şagirdin dərin mənəviyyat sahibi olmasını göstərir. Aydın olur ki, şagird bu dünyanı, insanları xalq etmiş Allahı, onun göndərdiyi elçiləri, anasını, atasını, müəllimini, bütün insanları sevir.

Şairin qaldırdığı problemin müasir dövrdə də öz aktuallığını saxladığını nəzərə alaraq müəllim təlim prosesində əsərin ideya-mənəvi tərbiyə potensialından səmərəli istifadə etməli, gənc nəslə nəcib əxlaqi keyfiyyətlər aşılamalıdır.

H. Cavidin “Ana” mənzum dramı ümumi orta təhsil pilləsinin IX siniflərində tədris olunur. Təlim prosesində “Ana” əsəri üzrə müzakirə, diskussiya, debat, disput və s. interaktiv təlim metodlarından istifadə şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi baxımından böyük imkanlar yaradır. Mürəkkəb hadisələrlə zəngin, ziddiyyətli bir dövrdə - 1909-cu ildə yazılmış “Ana” mənzum dramında dünya ədəbiyyatında öz fərdi, milli

keyfiyyətləri ilə seçilən Səlma ana obrazı yaradılmışdır.

Metodik ədəbiyyatda kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərində bu əsərin tədrisi ilə bağlı verilən tövsiyələr dramın ideya-məzmununun mənimsədilməsi, şagirdlərdə fəal həyat mövqeyi, mənəvi dəyərlər formalaşdırılması baxımından məqsədəuyğundur:

1. Səlma ana obrazının nitqi, xarakteri üçün səciyyəvi olan cəhətləri, müəllifin ona münasibətini və özünüzn ana obrazına münasibətini müəyyənəldirin.

2. Qanpoladı səciyyələndirən başlıca cəhətlər hansılardır? Onun qan tökməmək, qatildən qisas almamaq fikrinə necə münasibət bəsləyirsiniz?

3. İsmətin xarakterindəki başlıca cəhətləri müəyyənəldirin. Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

4. Orxanın xarakterindəki hansı cəhətlər diqqəti daha çox cəlb etdi? Onun nitqinə, davranış və əməllərinə əsaslanmaqla fikrinizi aydınlaşdırın.

5. Murad obrazı haqqında nə düşünürsünüz? Ona münasibətinizi əsaslandırın.

6. Müəllif əsəri nə üçün dram adlandırmışdır? Əsərdə dram janrına xas olan hansı xüsusiyyətləri göstərə bilərsiniz?

7. Dramın mövzusunı və onda qaldırılmış başlıca problemi müəyyənəldirin.

8. Əsərdəki başlıca fikir-ideya nədir? Fikrinizi əsaslandırın.

Əsərin müzakirəsi zamanı şagirdlərə aşağıdakı fikirlərə münasibət bildirilməsi təklif olunur:

1. Heca vəznində yazdığı birpərdəli “Ana” pyesi H. Cavidin ilk mənzum dramıdır... Pyesin qəhrəmanı Səlma qonaqpərvər, mərd və məğrur qadındır... Müəllif, hər şeydən əvvəl, mürəkkəb, dolğun, yaddaqalan xarakter, tipik müsbət ana surəti yaratmışdır... Sözündə sadıq, fikrində əqidəsində qayim olan ana, oğlunu öldürənə mərhəmət edir, intiqam hissindən daşınıb, onun günahından keçir. Ana – Səlma bu daxili-mənəvi böhrandan milli adət və ənənəyə əsaslanan böyük insani hisslə çıxır.”

2. Əsərin mərkəzində əsl faciə qəhrəmanlarına malik fədakar, nəcib, alicənab, vüqarlı ana obrazı dayanır. Səlma, onun oğlu Qanpolad, gəlini İsmət kiçik bir qismətlə də olsa, qane olub yaşamağa, xoşbəxt ömür-gün sürməyə layiqdir.

Lakin bu, mümkün deyil. Onlar kimsəsiz, köməksizdirlər. Mühit onlara düşmən olduğundan onlar daima təşviş və qorxu içindədirlər. Köməksizlərə, təhlükəyə düşənlərə kömək etməyə hazır olan Səlmanın özü kömək axtarır, yeganə pənahını, ümidini, havadarını tanrıda görür [5, 151-153].

Müzakirə zamanı şagirdlər Səlma ananın öz mərdliyi, fədakarlığı, xeyirxahlığından söz açır, müəllifin, qonaqpərvərliyi, sadəliyi, azə qane olub yaşaması, nəcibliyi ilə seçilən, oğul toyu arzusu ilə yaşayan tipik müsbət ana surəti yaratdığını qeyd edirlər. Səlma ana öz oğlunun qatilinə mərhəmət etməklə öz böyüklüyünü, yüksək mənəviyyat sahibi olduğunu sübut edir. Köməksiz, ölüm təhlükəsi ilə üzbəüz qalaraq onun evinə pənah gətirmiş qatil Muradı ələ verməməsi ananın milli adət-ənənəyə bağlı insan olduğunu sübut edir. Səlma ananın bu hərəkəti müəllifin bəşəriyyətin xilasının qəddarlıqda, amansızlıqda deyil, mərhəmətdə, xeyirxahlıqda, insanpərvərlikdə olması qənaətindən irəli gəlir.

Əsərdə Səlma ana milli düşüncə, milli mənəviyyat, əqidənin ifadəçisidir. O, mənəvi dəyərlərin təəssübkeşi, əsrlərin sınağından çıxmış, nəsil-dən-nəslə ötürülərək yaşadılmış mütərəqqi adət, ənənələrin, mənəvi dəyərlərin qoruyucusudur.

Başqasının nişanlısına göz dikmiş, Orxanın, ona yardım edib qatilə çevrilən Muradın faciəsi isə soykökündən, xalqın əsrlər boyu yaratdığı, həyat qanununa çevirdiyi milli-mənəvi dəyərlərdən ayrı düşməyin faciəsidir.

Ədibin yaradıcılığında xüsusi yer tutan “İblis” faciəsində qaldırılan siyasi, mənəvi-əxlaqi problemlər bu gün də öz həllini gözləməkdədir. Haqsızlığın, ədalətsizliyin, ikili standartların baş alıb getdiyi müasir dünyada şairin ibrətamiz fikirləri aktual səslənir:

*Dəryalara hökm etmədə tufan
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Səllər kimi axmaqda qızıl qan,
Canlar yaxar, evlər yıxar insan.*

Müəllim şairin bu fikirlərinə istinad edərək gənc nəsilə fəal həyat mövqeyi formalaşdırılmalı, ağı-qaradan seçməyi, “insanın qızıl qanını səllər kimi axıdanlara”, “canlar yaxan, evlər yıxan” şəxslərə qarşı etiraz, hissi, mübarizə əzmi aşılamalıdır.

XI sinifdə “İblis” faciəsinin təhlili zamanı şagirdlərin diqqəti dünyadakı faciələrin səbəbkarlarını ifşa edən aşağıdakı misralara yönəldilməlidir:

*Bənsizdə, əmin ol sizə rəhbərlik edən var:
Qan püskürən, atəş savuran kinli krallar,
Şahlar, ulu xaqanlar, oçılğın dərəbəglər,
Altın və qadın düşkünün divanə bəbəklər.
Bin hiylə quran tilki siyasilər, ohəran
Məzhəbçi qaran, yola yıran xadimi-ədyan;
Onlar da bütün fitnəvi şər, zülmü-xəyanət,
Onlar duru yorğan bəni təhqirə nə hacət?!*

Bu parçanın müzakirəsi şagirdlərdə belə qənaət yaratmalıdır ki, bəşəriyyətin faciələrinin səbəbkarı mifiki İblis deyil, şər xislətli, şeytan təbiətli insanların əməlləri, müştəbəhliyi, xeyir-xahlıqdan uzaq olmasıdır.

Aparılan tədqiqat, qabaqcıl ədəbiyyat müəllimlərinin iş təcrübəsinin təhlili göstərir ki, Hüseyn Cavid yaradıcılığının öyrənilməsi zamanı şagirdlərin ədibin qaldırdığı həyatı problemlərin

müzakirəsində fəallıq və müstəqilliyinin təmin edilməsi mənəvi tərbiyə vəzifələrinin daha məqsədyönlü həyata keçirilməsinə zəmin yaradır.

Problemnin aktuallığı: Şairin öz əsərlərində qaldırdığı problemlərin müasir dövrdə də öz aktuallığını saxladığını nəzərə alaraq müəllim təlim prosesində bu əsərlərin ideya-mənəvi tərbiyə potensialından səmərəli istifadə etməli, gənc nəsə nəcib əxlaqi keyfiyyətlər aşılamalıdır.

Problemnin elmi əhəmiyyəti: Məktəbin təsiri altında əməyə məhəbbət, yüksək mənəviyyat və humanizm, vətənpərvərlik kimi zəruri keyfiyyətlər tərbiyə edilir. Bu baxımdan şairin əsərlərinin gənc nəsli saf əxlaqlı, mərd, mübariz, vətənpərvər, əməksevər, kamil insanlar tərbiyə edib yetişdirməyə səsləməsini problemin elmi əhəmiyyəti kimi qeyd etmək olar.

Problemnin praktik əhəmiyyəti: Ədibin “İblis” faciəsində qaldırılan siyasi, mənəvi-əxlaqi problemlər, haqsızlığın, ədalətsizliyin tənqidi, müasir dünyada baş verən hadisələrlə-yəni ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri vəhşiliklərin, qətləmlərin və heç vaxt yaddaşlardan silinməyəcək Xocalı faciəsinin şagirdlərdə şər qüvvələrə qarşı nifrət, qisas almaq və mübarizə əzmi aşılayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Təhsil, bilik, məktəb. Bakı: Müəllim, 2006.
2. Əliyev P., Əhmədov H. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: Təhsil, 2006.
3. Cavid Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çapıoğlu, 2004.
4. Cavid xatirələrdə. Tərtib edən İ. Atilla. Bakı: Zərdabi, 2012.
5. Həsənlı B., Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat. 8-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2015.
6. <http://modern.az/az/news/38231#gsc.tab=0>

V. Razimi

THE POSSIBILITIES OF THE MORAL EDUCATION OF PUPILS IN THE COURSE OF TEACHING CREATIVITY HUSEYN JAVID

SUMMARY

The article explores the possibility of moral education of students in the teaching of art, Huseyn Javid. On the example of the analysis of poems and dramatic works, current moral problems that are important for the formation of an active life position of students are determined. The importance of education inculcating national values in the study and analysis of the content of the famous playwright and poet.

В. Разими

ВОЗМОЖНОСТИ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ТВОРЧЕСТВА ГУСЕЙН ДЖАВИДА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются возможности нравственного воспитания учащихся в процессе преподавания творчества Гусейн Джавида. На примере анализа стихотворений и драматических произведений определяются актуальные нравственные проблемы, имеющие важное значение для формирования активной жизненной позиции учащихся. Отмечается важность привития национальных нравственных ценностей при изучении содержания и анализа произведений известного драматурга и поэта.

Redaksiyaya daxil olub: 26.12.2017

АКТИВИЗАЦИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Гульяз Велиджанова,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail:velicanova_g@mail.ru

Рецензенты: *док.пед.наук., проф. А.С. Адигезалов,*
док.матем.наук., проф. И.Дж. Марданов

Ключевые слова: *активизация, дидактика, познавательность, актуальность, обучение, методика, деятельность, развитие, исследование*

Açar sözlər: *aktivləşdirmə, didaktika, idrak, aktuallıq, təlim, metodologiya, fəaliyyət, inkişaf, araşdırma*

Key words: *atomization, didactics, cognition, relevance, training, methodology, activity, development, research*

В самом общем плане основная цель обучения – развитие учащегося. В соответствии этой цели в дидактике центральное место занимают те направления, которые исследуют развитие познавательной активности школьников. Под развитием школьника в широком смысле слова понимают психические и физические изменения в его организме, переход в любых его свойствах от простого к сложному, от низших форм к более высоким. Если эту проблему рассматривать с точки зрения взаимоотношения обучения и развития, под развитием обычно понимают умственное развитие.

Л.С. Выготский исходил из положения, что обучение опережает развитие и осуществляется лишь постольку, поскольку ребенка обучают. Школьное обучение должно опираться не столько на существующие интеллектуальные свойства ребенка, сколько на те, которые еще отсутствуют, но для возникновения, которых уже имеются предпосылки.

Л.С. Выготский различает два уровня в развитии ребенка: 1) актуальный, уже сформировавшийся уровень, 2) зону ближайшего развития. Ближайшая зона определяется теми видами деятельности, которые ребенок пока еще не в состоянии самостоятельно выполнить, но с которыми он может справиться с помощью взрослого. Эта зона ограничена, ибо ребенок даже с помощью взрослого не в состоянии справиться с такими задачами, которые требуют от более высокого уровня, чем уровень его актуального развития.

Однако обучение, которое опирается только на уже существующий, актуальный уровень, не является развивающим. Развивающим является только такое обучение, которое опирается на зону ближайшего развития ребенка [1]. Из концепции, согласно которой развитие происходит через обучение, вытекает и основная проблема дидактики, – какой способ обучения развивает в большей, а какой в меньшей мере. Исследование этой проблемы стало особенно актуальным в связи с теми высокими требованиями, которые предъявляет школе наше общество в процессе ее обновления.

Психологи и педагоги уже длительное время ведут упорные поиски того, как повысить развивающую роль обучения. Подход к возможностям решения этой проблемы у различных научных школ различен. Две наиболее известные попытки изменить систему обучения в целях повышения его развивающей роли были осуществлены под руководством Л.В. Занкова и Д.Б. Эльконина. Исходным тезисом Л.В. Занкова было положение, что знания сами по себе еще не обеспечивают развитие, хотя и являются его предпосылкой, и что развитие необходимо осуществлять целенаправленно, на основе комплексной развивающей дидактической системы. Исследования Л.В. Занкова и М.В. Зверевой, посвященные индивидуальным вариантам развития учащихся, убедительно показывают необходимость индивидуального подхода, в особенности для слабых учащихся, причем индиви-

дуальный подход должен быть направлен, прежде всего, на общее развитие учащихся. Это является предпосылкой для приобретения знаний, умений и навыков [15].

Д.Б. Эльконин исходит из предположения, что возможности стимулирования познавательной активности таятся, прежде всего, в формировании содержания учебного материала и составленных на этой основе познавательных заданиях. Повышение теоретического уровня учебного материала влечет за собой и рост умственных способностей учащихся. Следовательно, для интенсификации развития необходимо изменить содержание образования. Эксперименты Н.А. Менчинской и ее сотрудников (З. И. Калмыкова, В.И. Зыкова, А.М. Орлова и др.) также показали, что развитие учащихся можно ускорить. Это достигается отбором соответствующего учебного материала и формированием рациональных умений самостоятельной работы, необходимых для самостоятельного усвоения материала. Представители данной научной школы также обнаружили большие различия в показателях умственного развития школьников одной возрастной группы и доказали стабильность этих различий в условиях эксперимента. Из этих исследований вытекает один из основных тезисов данной научной работы: оптимально развивающим может быть лишь такое обучение, которое развивает учащегося с уже достигнутого уровня [1].

Анализ результатов всех этих исследований, которые посвящены развивающему обучению, позволяет сделать для теории индивидуализации учебной работы существенные выводы: развитие должно исходить из достигнутого уровня. Однако у школьников одной возрастной группы этот уровень различен. Для того же, чтобы обучение на самом деле проявило развивающий эффект, необходимо соблюдать одно универсальное условие – субъект должен быть включен в активную деятельность и общение. Это условие вытекает из того обстоятельства, что ученик в учебном процессе не только объект, но и субъект процесса собственного учения. Эффективность обучения зависит не только от характера предъявленных заданий, но,

прежде всего, и от качества активности учащегося как субъекта. Игнорирование этого положения может свести к нулю эффект выполнения доброкачественных учебных заданий. Дидактика больше всего и страдает оттого, что к ученику относятся как к пассивному объекту. При этом часто исходят из ложного постулата, что сам факт предъявления задания автоматически предполагает и их выполнение.

В педагогической литературе понятие активности используется в основном в двух значениях: – активность как состояние, связанное с выполнением какого-либо акта общения или действия; – активность как свойство личности, формирование которого входит в цели коммунистического воспитания. Оба значения, конечно, имеют кое-что общее: формирование активности как свойства личности возможно лишь через побуждение активности как состояния и через удовлетворение тех потребностей в осуществлении общения и деятельности, которые уже возникли у ребенка. Т.И. Шамова в своей докторской диссертации рассматривает активность как цель, средство и результат деятельности.

Н.А. Менчинская видит цель воспитания активности личности в формировании способности к саморегуляции процесса учения, которая состоит в том, что ученик приобретает самостоятельность в добывании новых знаний и в актуализации имеющихся, осуществляя внутренний контроль над выученным материалом. По мнению известного польского дидакта В. Оконя, в основе подлинной познавательной активности лежит такое положение дел, когда цель учащегося в учении – любознательность и заинтересованность, осознание необходимости усваиваемого материала, интеллектуальная удовлетворенность, получаемая от процесса решения задач. Эти цели служат мотивами учения школьника и создают у него положительное эмоциональное отношение к учению. Таким образом, активность как состояние учащегося – предпосылка всей его учебной деятельности, а значит, и общего умственного развития. Уже долгое время одним из основных вопросов дидактики является

такая организация учебного процесса, которая была бы направлена на стимулирование активности учащегося.

В обобщенном виде такое требование представлено в дидактике в форме принципа активности, согласно которому учение должно вызвать у ученика состояние активности. Более подробного объяснения требует положение, что вообще следует считать активностью. По мнению М.Н. Скаткина, с внешней активностью мы имеем дело в том случае, когда учащийся выполняет задание механически, думая при этом о чем-то постороннем. При внутренней активности вся учебная деятельность учащегося направлена на изучение материала. М. Н. Скаткин обращает внимание и на то, что учебно-познавательная деятельность школьника связана не только с мышлением, но и вниманием, памятью, а также волевыми процессами, на повышение интенсивности которых и должна быть направлена активизация. Н.А. Менчинская различает в управлении процессом учения две формы, которые отличаются степенью активности учащихся. Первая из них предполагает жесткую регламентацию деятельности ученика, причем система действий учащегося подается ему в готовом виде. Сюда относится обучение на основе алгоритмов.

Другая форма управления – направление учащихся на решение поисковых задач, постановка перед ними задач проблемного типа. Именно такая форма управления ведет к воспитанию активности [6]. Проблемное обучение не только активизирует мыслительные процессы учащихся, но и посредством поисковых задач порождает у них интерес и тем самым необходимую учебную мотивацию. Т.И. Шамова, рассматривая эту проблему обобщенно, различает три ступени активности: 1) репродуцирующую, 2) интерпретирующую и 3) творческую. Хотя формирование творческой активности – высшая цель активизации учащихся, все же нельзя игнорировать и более низкие ступени активизации. Исследования в области самостоятельной работы школьников привели к заключению, что условием воспитания творческой активности является предшествующая ей и ее сопровождающая активность на

более низких ступенях, когда у учащихся формируются элементарные учебные умения. Таким образом, активизация рассматривается в широком смысле, охватывая этим понятием любое стимулирование учебно-познавательной деятельности.

Одна из важнейших проблем дидактики: каким образом активизировать учащихся на уроке? Переломным по значению стало здесь исследование М. П. Кашина, в котором автор выступил с критикой в адрес традиционного обучения. Особенно остро встал при этом вопрос о пассивности учащихся в тогдашней учебной работе. Опираясь на результаты почти 300-часового хронометража, М. П. Кашин показал, что самостоятельная работа учащихся занимала лишь 10 % времени, причем и эта работа состояла в основном из простого чтения учебника и выполнения тренировочных упражнений. Вдобавок к этому обнаружился курьезный факт: чем старше учащиеся, тем меньше использовалась их самостоятельная работа [5]. В качестве другой формы активизации учащихся выдвигается групповая работа. По определению Х.Й. Лийметса, под групповой работой мы понимаем «такое построение работы, где класс делится для выполнения того или иного задания на группы по 3-8 человек – чаще всего по 4 человека. Задание дается группе, а не отдельному ученику».

Групповая работа регулирует сотрудничество учащихся и добивается этим не только дидактических целей, но и целей воспитания. Групповая работа предоставляет много возможностей для индивидуализации, особенно в том случае, если группы будут составлены из схожих по какому-либо признаку учащихся, причем тогда для каждой группы составляются специально приспособленные для них задания. Речь идет о дифференциации обучения. Продуманное использование такой работы предоставляет большие возможности для активизации учащихся. Ввиду наличия индивидуальных различий у учащихся возникает вопрос, как организовать учебную работу так, чтобы она активизировала каждого отдельного учащегося.

Решение этого вопроса и является одной из основных задач индивидуализации

учебной работы. Таким образом, во-первых, обучение применительно к каждому отдельному учащемуся может быть развивающим лишь в том случае, если оно будет приспособлено к уровню развития данного ученика, что, однако, возможно с помощью индивидуализации учебной работы. Во-вторых, необходимость исходить из достигнутого уровня влечет за собой требование выявления этого уровня у каждого ученика. Соответствующее изучение учащихся следует рассматривать как предпосылку индивидуализации обучения. В-третьих, развивающее обучение не ведет к нивелировке уровней развития учащихся. Из этого следует, что индивидуализация необходима не только как исходный момент для развития, а эта необходимость сохраняется в течение всего периода обучения. В-четвертых, развитие умственных способностей предполагает специальные средства развивающие задания, которые по содержанию должны быть оптимальной трудности и которые должны формировать рациональные умения умственного труда.

Отсюда вытекает необходимость в соответствующих средствах обучения при индивидуализированном обучении. Выделяют различные ступени активности с помощью заданий, которые направлены на активизацию: процесса памяти; процесса логического мыш-

ления на базе имеющихся знаний; творческой деятельности и поиска новых знаний. Активность мышления характеризуется такими категориями: – плодотворная работа;–работа со вспышками;–неполная работоспособность; – быстрая утомляемость;–игнорирование заданий.

Материал для анализа перечисленных компонентов строится на наблюдениях, анкетировании школьников. Диагностику можно проводить в любом классе. Результаты удобно оформить в виде диагностической таблицы. Таким образом, в классе может быть сформировано три группы учащихся по-разному относящихся к математике. Ученики должны быть в курсе, в какой группе находится каждый из них. Но, исходя из гуманных целей, группам дается название. Например: Считалкины, Решалкины, Смекалкины (названия отвечают уровням В, Б, А). Состав групп не закреплен раз и навсегда. Со временем учащийся может перейти из одной группы в другую в соответствии с результатами обучения и собственным желанием. Будущее нашего общества за стилем преподавания, в основе которого – выявление потребностей школьников и их удовлетворение, диалог с воспитуемыми, гуманная дифференциация и индивидуализация обучения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев, С.В. Дифференциация в обучении предметам естественнонаучного цикла. Л.: ЛГИУУ, 1991.
2. Безрукова, В.С. Все о современном уроке: проблемы и решения. М.: Сентябрь, 2004.
3. Болтянский, В.Г. К проблеме дифференциации школьного математического образования [Текст] / В.Г. Болтянский // Математика в школе. 1998, № 3
4. Бударный, А.А. Индивидуальный подход в обучении // Советская педагогика. 1965, № 7
5. Виноградова, Л.В. Развитие мышления учащихся при обучении математике. Петрозаводск: Карелия, 1989.
6. Гальперин, П.Я. К исследованию интеллектуального развития ребенка // Вопросы психологии. 1969, № 1

G. Velicanova

ACTIVATION OF COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS IN THE LEARNING PROCESS

SUMMARY

The article is devoted to revealing the psychological pedagogical nature of the phenomenon of cognitive activity. The author analyzes various scientific positions of development of cognitive activity, considers factors that influence the formation of the child's desire for cognitive activity.

G. Vəlicanova

ÖYRƏNMƏ PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİNİN AKTİVLƏŞDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Məqalə bilik fəaliyyəti fenomeninin psixoloji və pedaqoji xarakterinin aşkarlanmasına həsr olunub. Müəllif tədqiqatçıların müxtəlif elmi mövqelərini təhlil edir, bilik fəaliyyətinin inkişaf nümunələrini ortaya qoyur, uşağın idrak fəaliyyətə olan tələbatının formalaşmasına təsir edən amilləri nəzərdən keçirir.

Redaksiyaya daxil olub: 05.12.2017

FEİL ZAMANLARININ TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRDŁƏRİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFI

Ruhanə Xambatova,

fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorant

Gəncə Dövlət Universiteti

E-mail: ruhanexambatova@mail.ru

Rəyçilər: *ped. ü. fəls. dok., dos.A. Quliyev,*
prof. M. Yusifov

Açar sözlər: *qrammatik qayda, nitq aktı, yazılı dil, şifahi dil, danışiq dili*

Ключевые слова: *грамматические правила, речевой акт, письменный язык, устный язык, разговорный язык*

Key words: *grammatical rule, speech act, writing language, oral language, conversation language*

Feil zamanları başqa mövzulara nisbətən bir qədər mürəkkəbliyi ilə seçilir. Ona görə də feil zamanlarına aid nitq mədəniyyəti normalarını mənimsətmək üçün feil zamanlarının qrammatik qaydalarına mükəmməl bələd olmaq tələb edilir. Nitq mədəniyyəti normalarını bilmədən də qrammatik qaydaları yadda saxlamaq elə asan deyildir. Feil zamanlarına aid qrammatik qaydalar zaman ölçüsü üzrə təsnif edilən şəkili elementlərinə görə tənzim olunur. Orta ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfinə aid „Azərbaycan dili” dərslində bu qaydalar aşağıdakı kimi işlənir:

İndiki zaman hərəkətin indiki zamanda baş verdiyini bildirmək üçün feilin kökünə və ya başlanğıc formasına - *ır (-ir,-ur,-ür)* şəkilçisi artırılır; Məsələn: *baxır, gəlir, qoruyur, ütüləyir.*

Keçmiş zaman hərəkətin keçmiş zamanda baş verdiyini bildirmək üçün feilin kökünə və ya başlanğıc formasına -*dı (-di, -du, -dü), -mış(-miş, -muş, -müş), -ıb(-ib, -ub, -üb)* şəkilçilərindən biri artırılır; Məsələn: *yazdı, gəlmişəm, görübsən.*

Gələcək zaman hərəkətin gələcək zamanda baş verəcəyini bildirmək üçün feilin kökünə və ya başlanğıc formasına -*acaq (-əcək), -ar (-ər)* şəkilçilərindən biri artırılır: Məsələn, *görüşəcək, danışar* [3,137]. Müəllim üçün metodik vəsaitdə deyilir ki, dərsləyin 137-ci səhifəsində verilmiş 6-cı tapşırıq motivasiya rolu oynayır. Bu tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra nəzəri material mənimsədilir. 7-12-ci tapşırıqlar yerinə yetirilir. Bu tapşırıqlar şagirdin feil zamanları ilə bağlı verilmiş nəzəri materialı nə dərəcədə mənimsədiyini nümayiş etdirir [1,150].

Feil zamanlarına aid qrammatik qaydalarının mənimsənilməsi və onların nitq mədəniyyətinə tətbiqi işi bir qədər çətin olduğundan müəllim bunların öyrədilməsində müasir təlim texnologiyalarından qarşılıqlı surətdə istifadə edə bilməlidir yəni burada yalnız bir və ya iki metoddan istifadə ilə hər şeyi bitib tamamlanmış hesab etmək mümkün deyildir. Prof. H. Bəliyev və A. Bəliyevin „Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” adlı kitabında göstərilir ki, „Müəllimlər məzmunu təhrif etmədən təlim standartları gözlənilməklə rəngbərəng metod və üsullardan istifadə etməkdə sərbəstdirlər” [4,150].

Feil zamanlarının qrammatik qaydalarının mənimsədilməsi üzrə şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində motivasiya, „beyin həmləsi”, (əqli hücum), sinektika, BİBÖ (bilirik, istəyirik bilək, öyrənməliyik), klaster (şəxələndirmə), diskussiya, kolba, ziqzaq və ya mozaika, sinkveyn kimi təlim texnologiyalarından yaradıcı şəkildə istifadə etmək mümkündür. Feil zamanlarının tədrisində nitq mədəniyyəti məsələlərinin öyrədilməsi üçün 6-cı sinfin dərslində verilən dil qaydalarına da yaradıcı baxmaq lazım gəlir. Dərsləyin tələblərindən kənara çıxmaq şərti ilə şagirdlərə nitq mədəniyyəti barədə yeni məlumat vermək müəllimin bilik və bacarığından, onun pedaqoji məharətindən çox asılıdır. Nitq mədəniyyətini öyrənmək bu gün zamanın tələbidir. Nitq mədəniyyəti yazılı dili, şifahi dili və danışiq dilini əhatə edir. Hər bir dil istifadəçisi yazı mədəniyyətinə və şifahi dilə yiyələnəlməlidir, danışiq dilinin normalarına bələd olmalıdır. Şifahi dildə danışiq dilinin bütün elementlərindən yox, ancaq

şifahi dilə aid normalardan bəhrələnmək tələb olunur. Eyni zamanda şifahi dili bütünlükdə yazılı dilin təkrarına çevrilməməlidir. Çox yaxşıdır ki, müasir dərslikdə bu normalara aid nümunələr verilir. Ancaq təəssüf doğuran hal budur ki, informasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi indiki dövrdə yazı mədəniyyətinə yiyələnmək işi onunla ayaqlaşa bilmir. Eyni zamanda, şifahi dil məsələsi bir qayda olaraq danışmaq dili ilə qarışıq salışır. Halbuki Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafına real imkanlar yaranmış indiki vaxtda bu sahədə xeyli çatışmazlıqlar özünü göstərməkdədir.

Prof. B. Xəlilov yazır: „Abituriyentlər qəbul zamanı, tələbələr isə oxuduqları ali təhsil müəssisələrində test suallarına asanlıqla cavab verirlər. Ancaq bildiklərini yazılı şəkildə istifadə etməyə çətinlik çəkirlər. Hiss olunur ki, yazı vərdisi itir. Məqsəd ondan ibarət olmalıdır ki, inşa yazıda şagirdlərin, abituriyentlərin lüğət ehtiyatı, təfəkkürü, sərbəst düşüncə tərz, yaradıcı təxəyyülünü əks etdirmək imkanı, qrammatik qayda-qanunları bilməsi üzə çıxarsın” [7, 33-34].

Dos. S. Hüseynoğlu maraqlı doğuran bir yazısında yazılı və şifahi dilin problemlərindən bəhs edərək yazır ki, „Ədəbiyyat müəllimləri şagirdlərin yazılı nitqinə daha həssas və diqqətli olurlar. Belə fikir hökm sürür ki, yazı sənətdir, „göz qabağındadır”; belə çıxır ki, şifahi nitq „göz qabağında” olmur. Deməli, şifahi nitqin nöqsanlarına göz yummaq olar [5, 55]. R. Quliyeva və Ş. Əliyevanın bir məsələsində nitq mədəniyyətinin tədrisi ilə əlaqədar deyilir ki, „İstər ümumtəhsil, istərsə də ali məktəblərdə nitq mədəniyyətinin nəzəri və praktik məsələlərinin tədrisinə ciddi əhəmiyyət verilməlidir.

Bunun üçün Azərbaycan dili tədrisi yüksək səviyyədə qurulmalı, bu sahədə çalışan müəllimlər təlimdə vahidlik prinsipini gözləməli, şagirdlərin, tələbələrin nitqinə ciddi tələbkarlıqla yanaşmalıdırlar. Nitq mədəniyyəti deyərək nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğu, dildə istifadə vasitələrindən və imkanlarından nitqin məqsəd və məzmununa müvafiq şəkildə istifadə etmək bacarığı, dil səviyyələrinin və onlara daxil olan vahidlər sisteminin normalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi başa düşülür” [8, 43]. S. Hüseynova yazır ki, „Müxtəlif zamanlarda nitq mədəniyyətinin inkişafını göstərən faktlar xalqımızın mənəvi baxımdan dərinlik və yüksəkliyini özündə yaşadır [6, 4].

6-cı sinfin „Azərbaycan dili” dərsliyində feil zamanlarına aid qaydalarda qrammatik normalarla yanaşı nitq aktı üzrə dəyişən variantlar da diqqətdən yayınmır. Dərslikdə göstərilir ki, „II şəxsdə olan fellərə keçmiş zaman şəkilçisi – *mış* artırıldıqda şəkilçinin son samiti (*ş*) düşə bilər, *qaç-mı(ş)-san, gəl-mi(ş)-siniz*”.

Keçmiş zaman (*-ib*), gələcək zaman (*-acaq*) şəkilçisi qəbul etmiş feillər III şəxsin təkinə aid olanda çox zaman *-dır* şəkilçisiz işləyir: *qaçıb(dır), gələcək(dır)*.

İndiki və gələcək zaman şəkilçiləri qəbul etmiş feillərin sonundakı *a, ə* saitləri *ı, i, u, ü* kimi tələffüz olunur: *yaşayır (yaşıyır), yoxlayacaq (yoxluyacaq), anlayır (anlıyır)*.

III şəxsin cəmində işlədildikdə *-ır* indiki zaman şəkilçisinin və *-ar* gələcək zaman şəkilçisinin samiti [1] kimi tələffüz olunur: *qaçırlar (qaçıllar), baxarlar (baxallar)*.

II şəxsin cəmində feillərin yazılışı ilə tələffüzü fərqlənir: *görürsünüz (görürsüz), qayıtdınız (qayıtdız), oxuyacaqsınız (oxuyacaqsız), gəlməzsiz (gəlməzsiz)* [2, 115-116].

Göründüyü kimi, dərslikdə qrammatik qaydalarla yanaşı nitq aktında baş verən variantlar da göstərilir. Dərslikdə qrammatik qaydaların təsviri, demək olar ki, elə bir ciddi problem yaratmır. Olsa-olsa müəyyən natamamlıqlar gözə çarpa bilər ki, onun da bərpası asanlıqla başa gələndir. Burada məsələ nitq mədəniyyəti ilə bağlıdır. Qrammatik qaydaların tətbiqi ilə yazılı dilin normaları tənzim olunur. Belə ki, məsələn, indiki zamanda sonu samitlə bitən sözlərə *-ır (-ir, -ur, -ür)* şəkilçisinin qoşulması ümumi qaydadır və hamının buna riayət etməsi məcburidir: *al-alır, gəl-gəlir, gör-görür*. Başqa variant məsələn, yerli danışılarda *alır, gəlir, görür: aler, gəler, görer* yazılı dil üçün məqbul deyildir. Eyni zamanda, sonu saitlə bitən sözlərə *-yır (-yir, -yur, -yür)* şəkilçisi artırılır ki, burada *y* samiti iki yanaşı saitin tələffüzündə yaratdığı çətinliyi asanlaşma yolu ilə tənzimləyir.

Yazılı dil üçün nitq aktında baş verən hər hansı variant qəbul edilmir. Bu qaydalar zaman-zaman dilin sözü tərəfindən cəlalanıb ənənəvi normaya çevrilmişdir. Ona görə də həm yazılı dildə, həm də radioda, televiziya, rəsmi tədbirlərdə, müzakirələrdə, çıxışları səsləndirilən şifahi dildə, o cümlədən, hamının istifadə etdiyi ümumi danışılarda vahid normaya çevril-

mişdir. İndiki zamanın inkarında da ənənəvi tip-
li normalar yaranmışdır. Məsələn, dil quruluşu-
na görə feilə *-ma* inkar şəkilçisi qoşulduqdan
sonra indiki zamanın *-yır* (*yir, -yur, -yür*) variant-
larındakı şəkilçisi qoşulmalıdır: *al-ma-yır*. La-
kin nitq aktı bu dil strukturunda asanlaşma tələ-
bi ilə sıxlaşma yaradır və sözün quruluşu *al-m-ır*
şəklinə düşür. Bu forma nitq aktı üzrə cıllanma-
raq ənənəvi normaya çevrilir.

Lakin bununla yanaşı, bəzi yerli danışıklar-
da dil strukturunun əvvəlki tərkibinə uyğun
variant saxlanılır: *almeyir, almayır*. Tədris zama-
nı bu variantların mövcudluğunu şagirdlərə izah
etmək lazımdır. Ona görə ki, artıq ənənəyə çev-
rilmiş normalar ümumi dil səviyyəsi qazanılmış
olur. Ümumi istifadə də isə cıllanmış normalar-
dan istifadə olunması anlayışın nizamlanması ba-
xımından əhəmiyyətliyədir. Eyni zamanda Azər-
baycan dilinin beynəlxalq informasiya məkanına
çıxdığı indiki dövrdə xarici vətəndaşların bu dili
öyrənilməsindəki maneələr aradan qalxmış olur.
Nitq mədəniyyəti məsələlərinin mənimsənilmə-
sində nəqli keçmişə aid bəzi çətinlik yarada bilən
məqamlar da mövcuddur.

Əksər dərsliklərdə nəqli keçmişdən bəhs
edilərkən onun *-miş(-miş, -muş, -müş)* şəkilçisi
ilə düzəldildiyi barədə məlumat verilir. Ancaq
yaxşı haldır ki, orta ümumtəhsil məktəblərinin
„Azərbaycan dili” dərslərində nəqli keçmişə aid
olan *-ib(-ib, -ub, -üb)*, *-yib(-yib, -yub, -yüb)* şəkil-
çisinin də mövcudluğu göstərilir. Bu isə norma-
ların orta məktəb şagirdləri tərəfindən mənimsə-
nilməsində müəyyən çətinliklər baş verməsinə
səbəb olur. Ona görə də müəllim səbrlə, təmkin-
lə, müasir təlim texnologiyalarına əsaslanaraq
yaranan çətinliyin aradan qaldırılmasına müvəf-
fəq olmalıdır.

Müəllim ilk növbədə anlatmalıdır ki, *-miş*
(*-miş, -muş, -müş*) variant həm ümumi dil səviy-
yəli ənənəvi normaları üzrə, həm də yazılı dildə
icbari normalar üzrə işlədilir. Belə ki, məsələn,
1-ci şəxsin təkində və cəmində *-miş (-miş, -muş, -*
müş) variantı ənənə üzrə yazılı dildə və nitq
aktına görə baş verən digər dil prosesində fərq
yaratmadan işlədilir: *almışam, gəlmişəm, almi-*
şiq, gəlmişik.

İkinci və üçüncü şəxslər yazılı dil üçün ic-
baridir. Yəni yazıda hər kəs nəqli keçmişin
qrammatik qaydalarına məcburi şəkildə riayət

etməlidir: *almışsan, gəlmişsən, almışsınız,*
gəlmişsiniz.

Nitq aktına görə ikinci şəxsin nəqli keçmiş
zaman ifadəsi fərqlənir. Bu fərq

ondan ibarətdir ki, ikinci şəxsə həm –
miş(*-miş, -muş, -müş*) şəkilçisinin ixtisarlaşmış –
mı(-mi, -mu, -mü) variantından, həm də *-ib (-ib, -*
ub, -üb) *-yib(-yib, -yub, -yüb)* şəkilçisindən istifa-
də edilir. Bəzən ədəbiyyatda *-ib...* variant şifahi
dilin və ya danışiq dilinin əlaməti kimi göstəri-
lir. *-mı ...* variantına gəlicə bu variant da şifahi
və ya danışiq dilinin paralel elementi kimi sə-
ciyyələndirilir. Ancaq *-ib ... və -mı ...* şəkilçilə-
rinə aid göstərilən bu funksional təyinatlar özü-
nü doğrultmur. Çünki, Azərbaycan dilində *-ib*
... və -mı şəkilçiləri müəyyən nitq əraziləri üçün
səciyyəvidir. Belə ki, məsələn, Azərbaycan dili-
nin Qərb ərazilərində *-ib ...*, Şərq, o cümlədən,
Qarabağ ərazisində *-mı ...* variantı üstünlük təş-
kil edir. Bu o deməkdir ki, həmin şəkilçilərin
heç biri nitq aktında ümumi xarakterli deyildir.
Ona görə də onlar funksionallıq baxımından re-
gional normalılıq təşkil edir.

Bunlardan hansına daha üstünlük verilmə-
si barədə fikir söyləmək onların yayılma ərazilə-
rinə və istifadəçilərin kəmiyyətinə görə müm-
kün ola bilər. Əlbəttə ki, dil norması üçün bir
qrammatik göstərici daha məqsədəuyğundur.
Ancaq dil istifadəçilərinin bir variantı keçidi
asan deyildir. Bunun üçün nitq mədəniyyətinə
kütləvi yiyələnmək lazımdır. Bu sahədə şifahi
dilin subyektli olan radio, televiziya, rəsmi təd-
birlərin cəmiyyətdəki mövqeyi çox böyük əhə-
miyyət kəsb edir. Xatırlatmaq lazımdır ki, orta
əslərin hətta yazılı dilinə aid nümunələrdə *-ib*
... variantının birinci şəxsin təki üzrə işlənməsi
faktları olmuşdur.

Eşq daminə giriftar olalı zar olubam
Nə bəladır ki, ona böylə giriftar olubam
(Məhəmməd Füzuli)

Zaman keçdikcə *-ib...* forması birinci şəx-
sin təkində işlənmək funksiyasını itirmişdir.
Ona görə də şifahi dildə və danışiq dilində bir-
variantlı normaya keçid üçün məktəb təhsilinin
çox mühüm rolu vardır.

Şühudi keçmiş zamanın yazı norması tam
sabitdir: *aldım-aldıq, aldım-aldınız, aldı-aldılar*.

Şifahi dil norması da buna uyğun tətbiq edilə bilər. Danışq dilində isə yalnız ikinci şəxsin cəmi ixtisarlaşmış variant üzrə deyilir: *aldınız-aldız, gəldiniz-gəldiz*.

Gələcək zaman formasında isə nitq aktına görə yazı normalarından fərqlənən variantlarda nisbi artıqlıq vardır. Yazı normasına görə qeyri-qəti gələcək zaman belə ifadə olunur: *al-aram, gəl-əram, al-arıq, gəl-ərik, al-arsan, gəl-ərsən; al-arsınız, gəl-ərsiniz, al-ar, gəl-ər, al-arlar, gəl-ərlər*.

Fərq ikinci və üçüncü şəxslərin cəmində özünü göstərir. İkinci şəxsin cəmi nitq aktında *al-arsız, gəl-ərsiz*; üçüncü şəxsin cəmi isə *al-allar, gəl-əllər* variantına keçir. Bu da danışq dili üçün səciyyəvidir.

Qəti gələcək zamanda da yazılı dil ilə müqayisədə nitq aktına məxsus variantların olduğu müşahidə edilir. Yazılı dilin norması qrammatik qaydalara uyğun olaraq formalaşmışdır. *Alacağam, gələcəyəm; alacağıq, gələcəyik; alacaqsan, gələcəksən; alacaqsınız, gələcəksiniz; alacaq, gələcək; alacaqlar, gələcəklər*.

Nitq aktına görə gəti gələcək zamanda aşağıdakı kimi variantlar baş verir: *alacağam-*

alacam; gələcəyəm-gələcəm; olacağıq-olacayıq; alacaqsınız-alacaqsız, gələcəksiniz-gələcəksiz; alacaqlar-alacaxlar.

Müəllimin borcudur ki, bütün bu variantları tədris etdiyi qruplar üzrə təhlil etsin, birinci növbədə yazılan dil normasını mənimsətsin. Çünki bu dil qaydalarına bələd olan şagirdlər üçün daha asandır. Digər variantlar danışq dili deyilişi kimi diqqətə çatdırılmalıdır və burada norma vahidliyinə aparan yollar diskussiya yolu ilə müzakirə edilib, optimal nəticə çıxarılmalıdır. Unutmaq olmaz ki, hər bir dilin həm ölkədaxili həm də beynəlxalq nüfuzu onun sabit, zəngin dil normalarının olmasından daha çox asılıdır.

Problemnin aktuallığı. Feil zamanlarına məxsus yazılı və şifahi dil normalarının qarşılıqlı şəkildə mənimsədilməsi üsullarının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Problemnin elmi yeniliyi. Feil zamanlarına məxsus elementlərin yazılı və şifahi dil fərqlənmələrində nitq aktının aparıcı olmasının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafında norma vəhdətinə səy göstərilməsindən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dili: 5-ci sinif. Müəllim üçün vəsait. Bakı: Altun kitab, 2012.
2. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı: Altun kitab, 2013.
3. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Altun kitab, 2016.
4. Bəliyev H. Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014.
5. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2008, № 1
6. Hüseynova S. Azərbaycan nitq mədəniyyətinin və siyasi natiqliyin inkişafında Heydər Əliyevin rolu // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2015.
7. Xəlilov B. Yazı mədəniyyəti // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2015. № 2
8. Quliyeva R. Əliyeva Ş. Tələbələrdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2009. № 4

Р. Хамбатова

РАЗВИТИЕ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ УЧЕНИКОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ВРЕМЕН ГЛАГОЛА

РЕЗЮМЕ

В статье затрагиваются вопросы развития речевой культуры учеников в процессе преподавания времен глагола. Здесь говорится, что ученики более легко могут усвоить нормы речевой культуры на базе письменного языка. Потому что нормы письменного языка напрямую связаны с грамматическими нормами. В языковых процессах по речевому акту ученики также легко могут усвоить традиционные нормы. Потому что и традиционные языковые нормы имеют общие начала для письменного языка. Основная сложность заключается в определении норм, относящихся к устному языку и разговорному языку и здесь необходимо использовать современные обучающие технологии.

**IMPROVEMENT OF SPEECH CULTURE OF PUPILS IN TEACHING OF TENSE FORMS
OF VEBS**

SUMMARY

Improving of speech culture of pupils along with teaching of tense forms of verb is provided in this article. Provided that, pupils may learn regulations of speech culture easily in written language base. Thus, rules of written language are directly based on grammar rules. In the same time, pupils can understand traditional norms easily in language processes which occurred with speech act. Traditional language norms have general basis for written language. The main difficulty is defining regulations belonging to oral and spoken language, but using of modern teaching technologies are required in here.

Redaksiyaya daxil olub: 05.12.2017

İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINI ZƏRURİ EDƏN ŞƏRTLƏR

Tərgül Bayramlı,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: thargulb@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm., dok.prof. M.M. Əmirov,*
ped.ü.fəls.dok. D. Musayev

Açar sözlər: *interaktiv təlim, ənənəvi təlim, müəllim, şagird, metod, bacarıq*

Ключевые слова: *интерактивное обучение, традиционное одучение, учитель, ученик, метод, умение*

Key words: *interactive training, traditional training, teacher, student, method, skill*

Müasir təhsilin əsas strategiyası şagirdlərin özlərinin seçə biləcəyi təlimə və bu təlimi təcrübədə tətbiq edə bilməsinə, şagirdlərin müstəqil fəaliyyət göstərməsinə, özünü idarəetmə mühitlərinin təşkilinə yönəlmişdir. Təhsil sahəsində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi təlim prosesinin səmərəliliyini və keyfiyyətini yüksəldən əsas prinsipdir. Tədris prosesi nəticəyönlü proses olduğundan, məqsədi əvvəlcədən müəyyənəndirilmiş, şagirdə istiqamətlənmiş təlim həyata keçirilir.

Təlim üsullarını şərti olaraq 3 qrupa bölmək olar: passiv üsullar, aktiv üsullar və interaktiv üsullar (4, 2).

İnteraktiv metod (Interactive “İnter” – arasında, “akt”-akt-hərəkət, söz) - söhbət rejimi və ya ünsiyyət deməkdir.

İnteraktiv təlimin əsasında interaksionizm (“interaction”) nəzəriyyəsi durur. İnteraksionizm müasir Qərb sosial psixologiyasında geniş yayılmış təlimlərdən biridir. İnteraksionizm şəxsiyyətlərarası münasibətlərin meydana gəlməsi, mahiyyəti və inkişafının izahını insanların bir-birinə qarşılıqlı təsirində görür. İnteraksionizmin əsasını Con Mid qoymuşdur. O, cəmiyyətin inkişafı ilə sosial fərdin (sosial “mən”) inkişafını vəhdətdə götürərək belə hesab edirdi ki, “Mən”in meydana gəlməsi tamamilə sosialdır. Onun əsas səciyyəsi isə özünümüşahidə obyektinə olmaq, özünürefleksiyaya və özünü nəzarət qabiliyyətidir. İnteraksionizm nəzəri-metodoloji cərəyan kimi XX əsrin ikinci yarısında daha da inkişaf etmişdir (2, 5).

İnteraktiv metod bilik fəaliyyətini təşkil etmək üçün xüsusi bir formadır. Burada dəqiq və proqnozlaşdırılan məqsədlər nəzərdə tutulur. Bu metodun məqsədi bilik və bacarıqları təmin

etmək, eləcə də təlim bitdikdən sonra yarana biləcək problemlərin həllinə kömək etməkdən ibarətdir. Bu təlim metodu dialoq, əməkdaşlıq fəaliyyətinə əsaslanır. Burada müəllimlə şagirdlər, həm də şagirdlər öz aralarında söhbət və dialoq rejimində fəaliyyət göstərirlər.

Fəal/interaktiv təlim nəyə əsaslanır?

- 1) təfəkkürün inkişafına;
- 2) biliklərin yaradıcı tətbiqinə;
- 3) problemli şəraitin yaradılmasına;
- 4) təfəkkürün müstəqillik və sərbəstliyinə;
- 5) əməkdaşlığa;
- 6) şagirdlərin fəal dərk etmə mövqeyinə;
- 7) biliklərin müstəqil əldə edilməsi üçün

şəraitin yaradılmasına;

Şagirdə hörmətlə yanaşmaq, ona etibar etmək, onun cavablarını yaxşı və ya pis qiymətləndirməkdən imtina etmək onda həm özünə inam, həm də müəllimə hörmət və etibar hissini daha da artırır (1, 372-373).

İnteraktiv təlim metodunda müəllimin rolu məsləhət vermək, prosesi tənzimləmək və onun ümumi təşkil etmək və s. ibarətdir. Müəllim əvvəlcədən tapşırıqları və müzakirə suallarını hazırlayır. Müəyyən bir mövzunun öyrənilməsi üçün təlimin ən effektiv və müvafiq formaları seçilir, bu isə şagirdlərin daha yaxşı başa düşməsinə kömək edir. Bunun üçün müəllim müxtəlif interaktiv formalardan istifadə edir. İnteraktiv tədris metodları ardıcıl stimullaşdırma üçün istifadə olunan şagirdlərin birləşməsi üçün effektiv bir vasitədir (4, 3).

İnteraktiv təlim metodunun çoxsaylı təsnifatı vardır. İnteraktiv təlim metodlarının təsnifatları aşağıdakılardır: *beyin həmləsi, müzakirələr, rollu oyunlar, prezentasiyalar, tədqiqatın*

aparılması, məntiqi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar, tənqidi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar, yaradıcılığa yönəldilmiş metodlar, təşkilati metodlar, qruplara bölünmə, fəallaşdırma və s. aiddir (3, 54-55).

İnteraktiv üsullarla dərs keçən zaman nəinki müəllim, həm də şagird təlim prosesinin fəal iştirakçısı olur. Müəllim dərsi keçən zaman müxtəlif üsullardan istifadə edir və şagirdləri problemi həll etməyə cəlb edir. İnteraktiv təlim prosesində həm müəllimlər, həm də şagirdlər hər bir məsələyə müxtəlif müstəvidə baxmağı bacarırlar və bu onların idrakı düşüncə formasını təkmilləşdirməyə kömək edir.

Fəal/interaktiv təlim metodları ilə tədris olunan dərslər üç mərhələdə keçirilir. Birinci-düşünməyə yönəlmə (burada problem situasiya yaradılır və şagirdlər fəal iştirak edirlər), ikinci-dərk etmə (əsas vəzifəsi şagirdlərin fəallığı və fənnə olan marağının artması, məntiqi əlaqənin qurulması), üçüncü-düşünmə (refleksiya) mərhələsidir (5, 1).

İnteraktiv dərslər sadə bir prinsip əsasında hazırlanır: şagirdlər tədqiqat materialını tez-tez təcrübədə tətbiq etmədən onun dərinliklərin dərk edə bilmirlər.

İnteraktiv təlim metodları ilə keçirilən dərslər ənənəvi dərslərdən tamamilə fərqlənir. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1. Fəal dərsin quruluşu tədqiqat prosesinin mərhələlərini xatırladır (mərkəzi təlim prosesi-tədqiqatdır), ənənəvi dərs illüstrativ-izahedici xarakter daşıyır (mərkəzi təlim prosesi-mühazirədir).

2. Əgər ənənəvi dərstdə yeni məlumatlar dərsin əvvəlində müəllim tərəfindən şagirdə çatdırılırsa, fəal dərstdə bu məlumatlar dərsin axırında şagirdin öz vasitəsilə (tədqiqat nəticəsində) əldə edilir.

3. Hər iki dərstdə tətbiq etmə mərhələsi axırda olur, lakin fəal dərstdə bu mərhələ daha yaradıcı xarakter daşıyır.

4. Fəal dərsin fərqli mərhələlərindən biri refleksiya mərhələsidir. Refleksiyanın nəticəsində şagird öz tədqiqat fəaliyyətinin əsas mərhələlərini dərk etmiş olur (3, 129).

Fəal/interaktiv təlim metodları ilə keçilən dərslərdə şagirdlər:

- 1) mövzunu daha yaxşı mənimsəyirlər;
- 2) onlarda məntiqi təfəkkür inkişaf edir;
- 3) şagirdlərdə təşəbbüskarlıq inkişaf edir,

onlar çətin vəziyyətdən sürətlə çıxış yolu tapmağı öyrənirlər;

4) müəyyən bir məsələyə müxtəlif müstəvidən baxmağı öyrənirlər.

Fəal/interaktiv üsullarla keçirilən dərslərdə müəllim tez-tez şagirdlərlə birlikdə təlim prosesinin iştirakçısına çevrilir. Müxtəlif üsullar (söz assosiasiyaları, əqli hücum, rollu oyun, debatlar, diskussiyalar) vasitəsi ilə müəllim şagirdləri problemin həllinə cəlb edir. Elə də olur ki, problemin həlli müəllimin gözlədiyindən tam fərqli olur (1, 366).

İnteraktiv metod təlimin fəaliyyəti və ya oyunlarını həyata keçirməklə hər hansı bir sahədə bacarıq və biliklər inkişaf etdirməyi hədəfləyən bir tədris üsuludur. Bu metod müəllimə şagirdlərə çatışmayan məlumatları verməyə imkan verir, onlara peşəkar vəzifələrin yerinə yetirilməsində və müvafiq davranış bacarıqlarının formalaşdırmasına imkan verir. Bu təlimin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, burada bütün şagirdlər dərs prosesində fəal iştirak edirlər. Bu metod ünsiyyətə və əməkdaşlığa, təşkilati və ya nəzarət funksiyalarının yerinə yetirilməsinə və s. əsaslanır.

Fəal/interaktiv təlimin əsas üstünlüyü-real idrak motivasiyasının (biliklərə yiyələnmək həvəsinin) yaranmasıdır. Bu da idrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin təfəkküründə gerçək ziddiyyətlərin həlli imkanlarına əsaslanır. Real ziddiyyətlərdən yaranan emosiyalar əqli ehtiyatların səfərbərliyini təmin edir, idrak fəaliyyətini şövqləndirir, diqqəti uzun müddət cəmləməyə imkan yaradır. Bilgilər "hazır" şəkildə deyil, onların müstəqil surətdə kəşfi prosesində mənimsənilir, yəni mənimsəmə prosesi passiv deyil, fəal xarakter daşıyır (3, 39).

Qeyd etmək lazımdır ki, interaktiv təlimdə hər bir şagirdə fərdi yanaşılır. Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişafını yaxşı təşkil etmək üçün yüksək səviyyədə tədris üsullarında istifadə edilir. Burada şagirdlərin aktivliyi və təfəkkürünün inkişafı ön planda durur. Bu da təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxardır. Şagirdlərin özünə inamını artırır.

Nəticə olaraq bu qənaətə gəlirik ki, fəal/interaktiv təlim metodları ilə keçilən dərslərdə

- bütün şagirdlər dərs prosesində fəal iştirak edir;

- bütün şagirdlər dərs prosesində iştirak etdiyinə görə dərs maraqlı keçir;

İnteraktiv təlim metodlarını zəruri edən şərtlər

- şagirdlərdə motivasiya yaranır;
- şagirdlərin təfəkkürü inkişaf edir;
- şagirdlərin bilik, yaradıcılıq, təxəyyül, ünsiyyət bacarıqları formalaşır;
- yoldaşlarının fikirlərini dinləmək, onların düşüncələrinə hörmət etmək və kollektiv şəkildə işləmək üçün şərait yaradılır.

Problemnin aktuallığı. Müasir dövrdə təhsil sistemində interaktiv təlim metodları ilə keçirilən dərslər şagirdlərdə təfəkkür, yaradıcılıq, təxəyyül, ünsiyyət bacarıqları inkişaf edə bilər.

Problemnin elmi yeniliyi. İnteraktiv təlim metodları ilə keçirilən dərslərdə müəllim rolu geniş şəkildə qeyd edilmişdir. İnteraktiv təlimlə ənənəvi təlimin oxşar və fərqli cəhətləri xüsusi ilə qeyd edilmişdir. Bu təlimin üstünlükləri araşdırılmışdır.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə interaktiv təlimin nəzəri və praktiki obyektiv, sistemli-kompleks təhlil edilmiş və müasir dövrdə bu prosesə elmi münasibət aydınlaşdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmirov M.M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal interaktiv təlimi metodikası: Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2011.
2. Orta əsrlər tarixi Didaktik materiallar VII sinif üçün. Bakı: Nurlar, 2008.
3. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007.
4. Активные и интерактивные методы обучения: Учебное пособие. Изд. Нижневартковского гос. ун-та. 2014.
5. İnteraktiv təlim üsulları.<http://www.biometod.net/interaktiv-t%C9%99limin-usullari/>.

Т. Байрамлы

СУЩНОСТЬ МЕТОДОВ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье представлены сущность, цель, методы и результаты методов интерактивного обучения. Показывается качество развития мышления и понимания учеников на таких уроках. Также подчеркивается способность этого метода в формировании навыков у учителей и учащихся. В статье автором были рассмотрены похожие и отличительные особенности традиционного и интерактивного обучения.

T. BAYRAMLI

THE ESSENCES OF INTERACTIVE TRAINING METHODS

SUMMARY

In the paper are presented the essences, causes, methods and results of interactive training methods. It is given the quality of growth of thinking and understanding among students of such lessons. Also marked the ability of this method in formation of skills among teachers and students. As well is looked at similar and different features of traditional and interactive training.

Redaksiyaya daxil olub: 29.11.2017

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRDŁƏRİN ANALİTİK FƏALİYYƏTƏ CƏLB OLUNMASI

Firəduñ İbrahimov,
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialının professoru,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru*

Vüqar Abdurahmanov,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialının baş müəllimi
E-mail: abdurahmanov_v@mail.ru

Rəyçilər: dos. R.A. Rasulov,
dos. Y.H. Şükürlü

Açar sözlər: əqli fəaliyyət; analitik fəaliyyət növü; evristik fəaliyyət növü; alqoritm; intuisiya; problemlı təlim; teorem; tam kvadrat

Ключевые слова: умственная деятельность; тип аналитической деятельности; тип интуитивной активности; алгоритм; интуиция; проблематичное обучение; теорема; полная площадь; ключевое слово

Key words: mental activity; type of analytical activity; type of intuitive activity; algorithm; intuition; problematic learning; theorem; full square; keyword hints

Psixoloqlar tədqiqat nəticəsində müəyyən-ləşdirmişlər ki, problemin həlli zamanı biliklərin mövcud sisteminə yeni informasiyanın daxil edilməsi və onun işlənilməsi ilə bağlı insanın yaradıcı əqli fəaliyyəti iki növ ola bilər: analitik və evristik. Yaradıcı təfəkkürün analitik və evristik növlərə bölünməsi problemin həlli zamanı şagirdlərin yalnız əqli əməliyyatlarının anlaşıl-masını yüngülləşdirməkdən ibarət deyildir, eyni zamanda ayrı-ayrı əqli əməliyyatların həyata keçməsi üçün pedaqoji şəraitin yaradılması na-minə müəllimin praktik fəaliyyəti üçün də əhə-miyyətlidir. Problemin həlli zamanı əqli fəaliy-yətin hər iki növünün uzlaşmasının, əlaqələndi-rilməsinin əhəmiyyəti danılmazdır [3; 70]. Əl-bəttə, problemin məzmunundan və digər faktlar-dan asılı olaraq bu və ya digər növ üstünlüyə malik ola bilər ki, bu da təbii haldır.

Yaradıcı fəaliyyət özünə həm əqli fəaliy-yətin məlum metod və priyomlarını daxil edir, həm də eyni zamanda yeni fəaliyyət sistemini yaradır və ya əvvəllər məchul olan qanunauy-ğunluğu açır. İnsan yaradıcı fəaliyyət prosesində yeni həqiqəti dərk edir və bu zaman həm mən-tiqi isbat yolundan, həm də intuisiya yolundan

istifadə etməli olur. İntuisiya əqli fəaliyyətin formalarından biri hesab olunur.

Əqli fəaliyyətin analitik növü problemin həlli zamanı əqli əməliyyatlar (ümumiləşdirmə, abstraktlaşdırma və konkretləşdirmə) biri digəri-ni izləyir, müəyyən ardıcılıqla, mərhələlər üzrə, pillə-pillə yüksələrək problemin həllinə nail olur. Təfəkkürün istiqamətliliyi verilənlər ilə ax-tarılanlar arasında münasibətlərlə müəyyənləşir. Həllin üsulu sınaq və səhvi rəddetmə yolu ilə tapılır. Müvafiq qaydalar düzgün seçiləndə tə-fəkkürün alqoritmik məntiqi gec-tez həllə gəti-rib çıxarır.

Müasir psixologiyada intuitiv təfəkkürün analitik təfəkkürdən fərqlənməsinin spesifikasiyasını C. Bruner açmağa çalışmışdır. O, analitik və intuitiv təfəkkürü müqayisə edərək göstərir ki, anali-tik təfəkkür onunla xarakterizə olunur ki, onun ayrı-ayrı etapları aydın təsəvvür edilir, nitqlə onu ifadə etmək olur. Bu zaman insan fikrin ge-dişini və məzmununu anlama bilir və təfəkkür mühakiməni ümumidən xüsusiyyə, xüsusidən ümumiyyə keçmə formasında qəbul edə bilər.

Tədris-idrak prosesinin təşkilində müəllimin bu və ya digər əqli fəaliyyət növünün xüsusi-yətlərini bilməsi vacib məsələlərdəndir. Əqli fəa-

liyyətin analitik növünün strukturu barədə şərhlər elmi mənbələrdə (pedaqoji və psixoloji) özünə yer almışdır [3; 72], [5; 36-41], [6; 119], [8; 4].

Əqli fəaliyyətin analitik növünün belə struktura malik olduğu vurğulanır: 1) çətinliyin dərki və problem situasiyasının təhlili; 2) əsas çətinliyin müəyyənləşdirilməsi; 3) məlum alqoritmlərin tətbiqi və ya analitik yolların sərf-nəzər olunması ilə həllin axtarışı; 4) həll və onun düzgünlüyünün yoxlanılması. Əqli fəaliyyətin evristik növünün strukturu prinsipcə müxtəlif ola bilər. Onun ayrı-ayrı mərhələləri analitik növün mərhələlərinə yaxındır, lakin özünün spesifik xüsusiyyətləri də yox deyildir. Unudulmamalıdır ki, intuitiv təfəkkür ciddi qaydalara sığmır, bu prosesdə əqli “sıçrayış” mövcuddur və evristik fəaliyyət üçün xarakterikdir. Əqli fəaliyyətin evristik növünün strukturunun belə olduğu vurğulanır: 1) çətinliyin dərki və problem situasiyasının analizi; 2) əsas çətinliyin müəyyənləşdirilməsi və problemin formulə edilməsi; 3) a) fərziyyə irəli sürmək yolu ilə həll üsullarının axtarışı və yeni alqoritm tərtibi (üsulların inkişafı) və ya hipotez irəli sürmək və intuitiv yolla həllin tapılması; 4) əldə olunmuş nəticəni praktikaya tətbiq etmək yolu ilə hipotezin doğruluğunu yoxlamaq (Daha ətraflı məlumat üçün bax: [3; 72]).

Şübhəsiz ki, bu iki yolun optimal uzlaşmada, birinin digərini məntiqi gözləməsi şərti çərçivəsində tətbiqi şagirdlərin əqli qabiliyyətlərinin inkişafı prosesinin idarə olunması praktikasını yaxşılaşdırır. Fəal və interaktiv təlim yanasması, fəal dərslərin quruluşu, burada mərhələlərin reallaşdırılma texnologiyası sözügedən uzlaşmaya əsas yaradır. Şagirdlərin tədqiqatçı mövqeyinə təhrik olunması, bu prosesin gedişində onların davamlı idrak fəallığının tənzimlənməsi analitik və ya evristik növdə əqli fəaliyyət göstərmələrini şərtləndirir.

Öncə, şagirdlərin əqli fəaliyyətlərinin analitik növünün yeni biliyin verilməsi prosesində üstün yer aldığı halı ehtiva edən nümunə əsasında fikrimizə aydınlıq gətirək.

Mövzu: Pifaqor teoremi. Pifaqor teoreminin tətbiqi

Standart: 3.1.3. Pifaqor teoremini tətbiq edir, iti bucağın triqonometrik funksiyalarının təriflərini bilir və bəzi bucaqların triqonometrik funksiyalarının qiymətini tapır.

Mövzunun tədrisi aşağıda öz əksini tapan şagird bacarıqlarının gerçəkləşməsinə (bunlar gözlənilən nəticələndir) əsas yaratmalıdır:

❖ Düzbucaqlı üçbucağın tərəfinin ikisi verildikdə üçüncü tərəfi tapır.

❖ Tərəfinin uzunluqlarına görə üçbucağın növünü müəyyən edir.

❖ Pifaqor üçlükləri faktını başa düşdüyünü nümunələrlə nümayiş etdirir.

❖ Pifaqor teoremini praktiki məsələlərin həllinə tətbiq edir.

❖ Müvafiq ölçmələr aparmaqla fiqurda düz bucağın olduğunu müəyyən edir.

❖ Düzbucaqlı üçbucaqların tərəflərinin nisbətində aid məsələləri həll edir.

❖ Pifaqor teoreminin tərs teoremini tətbiq etməklə məsələlər həll edir.

Bu mövzunun tədrisinə yönəldilmiş ilk dərsi şagirdlərin “üç tərəfinə görə üçbucağın qurulması üzrə müstəqil iş”ə cəlb etməklə başlamaq müsbət effekt verir. Şagirdlərə qurmalı olduqları üçbucağın tərəflərinin eyni adlı vahidlərlə müəyyənləşdirilmiş ölçüləri (üçlüklər $a; b; c$) təqdim olunur. Hansı ki, bunlar aşağıdakı şərtlərə uyğun seçilmişdir:

1) istənilən iki tərəfə uyğun seçilmiş ədədlərin cəmi üçüncüdən böyük, fərqi isə kiçikdir;

2) a) $c^2 = a^2 + b^2$; b) $c^2 < a^2 + b^2$; c) $c^2 > a^2 + b^2$.

Tələb olunur ki, qurduqları üçbucaqların bucaqlarını bucaqları ölçməklə korbucaqlı, düzbucaqlı və ya itibucaqlı üçbucaq olduğunu müəyyən etsinlər.

Şagirdlər tərəfindən müstəqil iş yerinə yetirildikdən sonra müəllim onlara belə bir tapşırıq verir: qurmuş olduğunuz üçbucağın böyük tərəfinin uzunluğunun kvadratını kiçik tərəflərin uzunluqlarının kvadratları cəmi ilə müqayisə edin.

Təbii ki, nəticə belə olur: 1) düzbucaqlı üçbucaqlarda $c^2 = a^2 + b^2$, korbucaqlı üçbucaqlarda $c^2 > a^2 + b^2$ və itibucaqlı üçbucaqlarda $c^2 < a^2 + b^2$.

Müəllim diqqəti düzbucaqlı ilə bağlı alınmış nəticəyə yönəldir və şagirdlərdən qurmuş olduqları üçbucaqlar üzrə qarşılaşdıqları münasibətin sözlərlə ifadə edilməsini istəyir. Müəllimin fasilitatorluğu ilə belə nəticə hasil olur: *düzbucaqlı üçbucağın hipotenuzunun uzunluğunun*

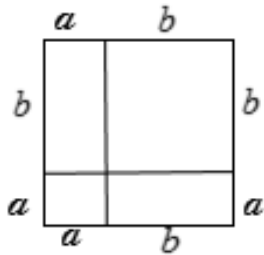
kvadratı katetlərin uzunluqlarının kvadratları cəminə bərabərdir.

Müəllim tədris prosesinə davam verərək şagirdlər qarşısında sual qoyur: “*Doğrudanmı bütün düzbucaqlı üçbucaqlarda hipotenuzun uzunluğunun kvadratı katetlərin uzunluqlarının kvadratları cəminə bərabərdir?*”.

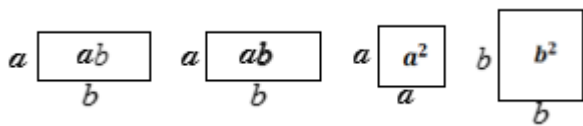
Təcrübə göstərir ki, dərsin gedişinin bu məqamında şagirdlərin aşağıdakı kimi praktik fəaliyyətə cəlb edilməsi səmərəli olur (Qeyd edək ki, ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinif şagirdləri üçün kurikulum modelinin tələbləri əsasında hazırlanmış dərslik komplektinin müəllifləri məhz, bu yanaşmanı təklif etmişlər (Məlumat üçün bax:[2]):

1-ci addım. Kvadrat formalı eyni böyüklükdə iki karton vərəq kəsin.

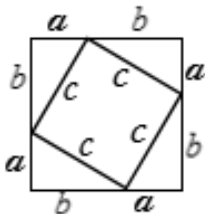
2-ci addım. Karton vərəqlərdən birinin tərəfləri üzərində şəkildə göstərilədiyi kimi a və b parçalarını qeyd edin və onu iki kvadrata və iki düzbucaqlıya kəsib ayırın.

3-cü addım. Ayrılmış fiqurları şəkildəki ardıcılıqla düzün.

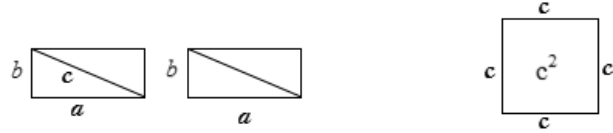
4-cü addım. İkinci vərəqin tərəfləri üzərində şəkildə göstərilədiyi kimi a və b parçaları ayırın və hər birinin hipotenuzu c olan 4 düzbucaqlı üçbucaq kəsin.

5-ci addım. Bu düzbucaqlı üçbucaqların konqruentliyi haqqında nə söyləyə bilərsiniz? Üçbucaqları kəsib götürdükdən sonra qalan

fiqur hansı növ dördbucaqlı olar? Bu dördbucaqlının hər bir daxili bucağı neçə dərəcədir?

6-cı addım. Kəsilib götürülmüş fiqurları şəkildəki kimi düzün.

7-ci addım. 3-cü və 6-cı addımda alınmış vəziyyətləri müqayisə edin. Hansı nəticəyə gəldiniz?

Praktik məşğələnin nəticəsi ümumiləşdirilir. Yuxarıda formulə olunmuş sualın cavabının təsdiqediciliyi vurğulanır və bu münasibətin ilk dəfə Pifaqor tərəfindən aşkarlandığı və sübuta yetirildiyi şagirdlərin diqqətinə çatdırılır.

Pifaqor teoremi. *Düzbucaqlı üçbucaqda hipotenuzun kvadratı katetlərin kvadratları cəminə bərabərdir: $c^2 = a^2 + b^2$*

Pifaqor teoremini tərəflər üzərində qurulmuş kvadratların sahələri ilə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: *Düzbucaqlı üçbucağın hipotenuz üzərində qurulmuş kvadratın sahəsi katetlərin üzərində qurulmuş kvadratların sahələri cəminə bərabərdir:*

$$c^2 = a^2 + b^2$$

Məlumat üçün şagirdlərə bildirmək yerinə düşər ki, tərəfləri natural ədədlərlə ifadə olunmuş düzbucaqlı üçbucaqlara Pifaqor üçbucaqları deyilir. Tərəfləri 3; 4; 5 olan üçbucaq ən çox istifadə olunan düzbucaqlı üçbucaqdır. Qədim misirlilər yer üzərində ölçmələr zamanı bu üçbucaqlardan geniş istifadə etmişlər. Bu üçbucaq Misir üçbucağı da adlanır. Həmçinin tərəfləri 5, 12,13; 8,15, 17; 7,24,25... olan üçbucaqlar da Pifaqor üçbucaqlarıdır. Bu ədədlərə isə Pifaqor üçlükləri deyilir. a, b, c ədədləri Pifaqor üçlüyüdürsə, ak, bk, ck ədədləri ($k > 0$) də Pifaqor üçlüyü olur.

Bu məqamda şagirdləri tərəflərinin uzunluğuna görə üçbucağın növünü təyin etməyin mümkünlüyü barədə məlumatlandırmaq yerinə düşər. Həmin məqsədlə şagirdlər qarşısında belə bir sual qoymaq faydalı olar:

Verilən tərəflərə görə: a) 15,16,19; b) 8,15,17; c) 9,10,17 üçbucaq qurmaq mümkündürmü? Əgər mümkündürsə, bu üçbucağın düz-

bucaqlı, itibucaqlı və ya korbucaqlı olduğunu müəyyən edin.

Şagirdlər qənaətə gəlməlidirlər:

a) $c^2 = a^2 + b^2$ olarsa, $\angle C = 90^\circ$ olur.

$\triangle ABC$ - düzbucaqlı üçbucaqdır;

b) $c^2 < a^2 + b^2$ olarsa, $\angle C < 90^\circ$ olur;

$\triangle ABC$ - itibucaqlı (bütün bucaqları iti olan) üçbucaqdır;

c) $c^2 > a^2 + b^2$ olarsa, $\angle C > 90^\circ$ olur;

$\triangle ABC$ korbucaqlı üçbucaqdır.

Dərsin davamı olaraq şagirdləri belə bir araşdırma fəaliyyətinə cəlb etmək pis olmaz.

Araşdırma. Bir çox Pifaqor üçlüyü tək ədədlərlə başlayır: 3, 4, 5; 5, 12, 13; 7, 24, 25; 9, 40, 41; 11, 60, 61.

1) Verilən Pifaqor üçlüklərindəki birinci ədədi kvadrata yüksəldin. Bu ədədlə digər iki ədəd arasında hər hansı münasibət varmı?

2) Pifaqor üçlüyünü $x, y, y + 1$ kimi qəbul etməklə 1-ci bənddən çıxan nəticəni y -i x -lə ifadə etməklə yazın.

3) 2-ci tapşırığın nəticəsinə görə Pifaqor ədədlərinin sonsuz sayda olduğunu söyləmək olarmı?

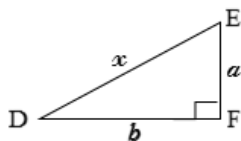
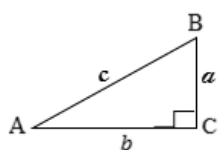
Mövzunun tədrisi prosesi Pifaqor teoreminin tərs teoremi ilə bağlı şagirdlərin fəaliyyətinin yönləndirilməsi üzrə davam etdirilir. Şagirdlər “tərs teorem” anlayışı ilə bağlı reproduktiv fəaliyyətə cəlb edirlər və onlarla birlikdə Pifaqor teoreminin tərs teoremi formulə olunur.

Pifaqor teoreminin tərs teoremi. Üçbucaqda bir tərəfin kvadratı qalan iki tərəfin kvadratları cəminə bərabədirsə, bu üçbucaq düzbucaqlı üçbucaqdır ($c^2 = a^2 + b^2$ olarsa, $\triangle ABC$ düzbucaqlı üçbucaqdır). Bu teoremin isbatı ilə bağlı aşağıda təqdim olunan priyomdan istifadə etmək olar (Bu təklif “Riyaziyyat-8” dərslində özünə yer almışdır (Bax:[2]):

Pifaqor teoreminin tərs teoreminin isbatını tamamlayın (şagirdlər tapşırığı fərdi qaydada icra edirlər).

Verilir: $\triangle ABC$, $c^2 = a^2 + b^2$

İsbat edin: $\angle C = 90^\circ$.

1. Katetləri a və b olan DEF düzbucaqlı üçbucağını çəkkək və hipotenuzu x -lə işarə edək.

2. $x^2 = ? \triangle DEF$ -də Pifaqor teoreminə görə

3. $c^2 = ?$ Verilir

4. $c = x$?

5. $\triangle ABC \cong \triangle DEF$ konqruentliyinin? əlamətinə görə

6. $\angle F$ düz bucaqdır?

7. $\triangle ABC$ düzbucaqlı üçbucaqdır?

Şagirdlərin əqli fəaliyyətlərinin analitik və evristik növlərinin tənzimlənməsi məqsədilə müəssir təlim yanaşmalarından, belə yanaşmalarda ehtiva olunan komponentlərdən-mühakimələrin analitik və sintetik yolla isbatından, qurma məsələlərindən, yaradıcı tətbiq məsələlərindən, belə məsələlərin variativliyindən faydalanmaq olar.

Problemlə təlim yanaşması nümunəsində fikrimizə aydınlıq gətirək.

Mövzu: İkihəddlinin kvadratını ayırmaqla kvadrat tənliklərin həlli.

Dərs evə tapşırıq olaraq verilmiş işin nəticələrinin yoxlanılması ilə başlayır.

Tapşırıq 1. Kvadratın sahəsi dairənin sahəsindən 12 sm böyükdür. Dairənin sahəsi 36 sm^2 olarsa, kvadratın tərəfini tapın.

Tapşırıq 2. Uzunluğu enindən 4 sm böyük olan düzbucaqlının sahəsi 60 sm^2 -ə bərabərdir. Düzbucaqlının perimetrini tapın.

Şagirdlər bildirirlər ki, ikinci tapşırığın həll yolu onlara məlum deyildir.

($ax^2 = 0$, $ax^2 + c = 0$, $ax^2 + bx = 0$ hallarına uyğun tənlik alınmır). Tədris prosesinin bu məqamında şagirdlərə izah olunur ki, əldə olunan tənlik tam kvadrat tənlikdir və onu həll etmək üçün $ax^2 + bx + c$ üçhəddisindən tam kvadratı ayırmaq qaydasını bilməlisiniz, daha doğrusu, sözügedən qaydadan istifadə edə bilərsiniz. Bu qaydanın tətbiqi nəticəsində siz məsələnin şərtinə uyğun qurduğunuz tənliyi $ax^2 + b = 0$ şəklinə sala bilərsiniz. İkinci tapşırıqda təqdim olunan məsələnin həlli, $x^2 + 4x - 60 = 0$; ($x(x + 4) = 60$) tənliyinin həllinə gətirilir. $x^2 + 4x - 60 = 0$ kvadrat tənliyini həll etmək üçün $x^2 + 4x - 60$ üçhəddisindən tam kvadrat ayrılır, şagirdlərə məlum olan $(x + 2)^2 - 64 = 0$ halı əldə olunur. Sonuncunun həlli isə şagirdlər üçün çətin deyildir. **Problem belə formulə olunur:** $ax^2 + bx + c$ üçhəddisindən ikihəddlinin kvadratını necə ayırmaq olar?

Aşağıdakı addımların ardıcılığı müəyyən-
ləşdirilir.

$$1. ax^2 + bx + c = a \left(x^2 + \frac{b}{a}x + \frac{c}{a} \right);$$

2. $\frac{b}{a}x$ ifadəsini $2 \cdot \frac{b}{2a}x \left(\frac{b}{2a} \right.$ ilə x ədədi-
nin hasilinin iki misli şəklinə gətirmək) və
 $a \left(x^2 + \frac{b}{a}x + \frac{c}{a} \right)$ -ni $a \left(x^2 + 2 \cdot \frac{b}{2a}x + \frac{c}{a} \right)$ şəklinə
salmaq.

3. $\frac{b}{2a}$ ədədinin kvadratı olan $\frac{b^2}{4a^2}$ -ədə-
dini $x^2 + 2 \cdot \frac{b}{2a}x + \frac{c}{a}$ ifadəsinə əlavə edib və
çıxmaqla

$$ax^2 + bx + c = a \left[\left(x^2 + 2 \cdot \frac{b}{2a}x + \frac{b^2}{4a^2} \right) - \frac{b^2}{4a^2} + \frac{c}{a} \right]$$

ifadəsini qurmaq;

$$4. \quad x^2 + 2 \cdot \frac{b}{2a}x + \frac{b^2}{4a^2} = \left(x + \frac{b}{2a} \right)^2 \quad \text{və}$$

$$-\frac{b^2}{4a^2} + \frac{c}{a} = -\frac{b^2 - 4ac}{4a} \quad \text{eyni çevirmələrini yeri-}$$

nə

$$ax^2 + bx + c = a \left[\left(x + \frac{b}{2a} \right)^2 - \frac{b^2 - 4ac}{4a} \right] = a \left(x + \frac{b}{2a} \right)^2 - \frac{b^2 - 4ac}{4a}$$

nəticəsini almaq. **Ümumi qənaət belə olur:**

$$ax^2 + bx + c = a \left(x + \frac{b}{2a} \right)^2 - \frac{b^2 - 4ac}{4a} \quad \text{şəklinə kvadrat}$$

üçhədlidən tam kvadratın ayrılması deyilir.

Müstəqil iş 1. Alqoritmdən istifadə edərək
 $x^2 + 4x - 60$ üçhədlisindən tam kvadratı ayırın.

Bundan sonra nəticə təhlil olunur.

Müstəqil iş 2. $ax^2 + b = 0$ tənliyinin həl-
linə istinad edərək $a \left(x + \frac{b}{2a} \right)^2 - \frac{b^2 - 4ac}{4a} = 0$
tənliyini həll edin.

Burada, $ax^2 = a \left(x + \frac{b}{2a} \right)^2$ və $b = -\frac{b^2 - 4ac}{4a}$
olduğuna diqqət yönəldilir.

$$a \left(x + \frac{b}{2a} \right)^2 = \frac{b^2 - 4ac}{4a}; \quad \left(x + \frac{b}{2a} \right)^2 = \frac{b^2 - 4ac}{4a^2}$$

$$x + \frac{b}{2a} = \pm \frac{\sqrt{b^2 - 4ac}}{2a};$$

$$x = -\frac{b}{2a} \pm \frac{\sqrt{b^2 - 4ac}}{2a} = \frac{-b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$$

Tapşırığın həlli prosesi ümumiləşdirilir.

$x^2 + 8x - 1 = 0$ (iki kökün olduğu hal),
 $x^2 - 10x + 25 = 0$ (təkrar köklərin olduğu hal),
 $x^2 - 4x + 10 = 0$ (həqiqi kökün olmadığı hal) tən-
liklərinin alqoritm əsasında həlli üzrə frontal iş
aparıldıqdan sonra şagirdlərə bildirilir ki, **kvad-**

ratı ayırmaq üçün $a \left(x + \frac{b}{2a} \right)^2 - \frac{b^2 - 4ac}{4a} = 0$

**asılılığının analitik yazılışında parametrlərin
müvafiq qiymətlərini yazmaq qaydasından isti-
fadə etmək olar.** Müstəqil iş olaraq variantlar
üzrə 4 tənlik təklif olunur:

1. $x^2 - 4x + 3 = 0$; 2. $x^2 + 3x - 10 = 0$; 3.
 $x^2 + 9x + 14 = 0$; 4. $x^2 - 2x - 1 = 0$.

Nəticələr yoxlanılır, müvafiq qeydlər
edilir.

Ümimiləşdirmə: Tam kvadrat tənliyi həll
edərkən, $x_1 = \frac{-b + \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$, $x_2 = \frac{-b - \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$

analitik ifadələrindən istifadə olunur, hansı ki,
bunlar tam kvadratı ayırmaqla kvadrat tənliyin
həlli yolundan əldə edilən məntiqi sonluqlardır.

Təlim materialının məzmun və vasitələrinə
şagirdin münasibətində stasionarlıq və ya prob-
lemlik təzahür edə bilər. Odur ki, stasionarlıqdan
və ya problemlilikdən asılı olaraq şagirdin fikri
hərəkəti reproduktiv və ya produktiv xarakterdə
cərəyan edir. Təlimin təşkili forma-larında təlim
materialının məzmunu və ona adekvat olan hərə-
kət üsulları məzmun yerində çıxış edir. Ona görə
də təlimin təşkili formalarının alt strukturları və
onların münasibəti şagirdin analitik və evristik
fəaliyyətləri arasındakı münasibətin monopoliya-
sında qalır. Təşkilat formasının pedaqoji (xarici),
psixi (daxili) və metodik strukturlararası münasi-
bətlərinin əsasında həm də şagirdlərin analitik və
evristik fəaliyyətləri arasındakı münasibət durur.
Təlim prosesində pedaqoji təsirin dərəcəsi ilə şa-
girdin daxili fəallıq və müstəqilliyi arasındakı
münasibət onun (şagirdin) fəaliyyətinin xakte-
rini əks etdirir [5; 37-41].

Şagirdlərin əqli fəaliyyət növlərinin tənzimlənməsinə məsələ həllində variativliyin verdiyi imkanı əyaniləşdirən bir nümunə verək.

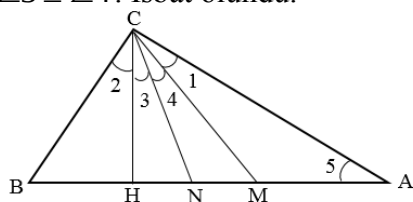
Məsələ: İsbat edin ki, düzbucaqlı üçbucağın hipotenuzuna çəkilmiş tən bölənin median və hündürlük arasında qalan bucağı yarıya bölür.

Müəllim tərəfindən dörd variantda verilmiş məsələnin şərtləri daxil edilmiş çertyojlar olan işçi vərəqləri qruplara ayrılaraq şagirdlərə təqdim olunur və onlar müstəqil araşdırma aparmağa dəvət edilirlər. Şagirdlər tapşırıq variantları üzərində işləməklə isbatın dörd istiqamətdə sübut yolunu öyrənirlər [3; 254-256]. (Variativliyin riyaziyyatın tədrisində rolu barədə dəyərli fikirlər elmi mənbələrdə özünə yer almışdır, biz tədqiqat işində bu informasiyalardan faydalanmışıq [7]).

I üsul (şəkil 1.) $\triangle ACM$ bərabəryanlıdır. $|AM| = |MC|$, deməli, $\angle 1 \cong \angle 5$.

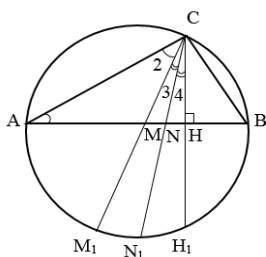
$\triangle ABC \sim \triangle CHB$, $\angle 5 \cong \angle 2$, onda,

$\angle 1 \cong \angle 2$ $\triangle ACN \cong \triangle NCB$, $[CN]$ tən bölənin olduğundan, bərabər hissələrdən bərabərlər çıxılır, deməli, $\angle 3 \cong \angle 4$. İsbat olundu.

Şəkil 1.

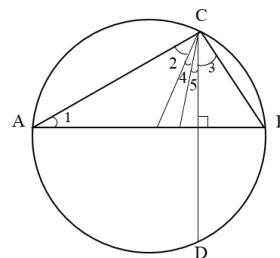
II üsul (şəkil 2). ABC düzbucaqlı üçbucağının xaricinə çevrə çəkilmişdir. $\angle 1 \cong \angle 2$ (öncə həll olunan tapşırıqdan məlumdur). Onda, $\cup AM_1 \cong \cup CB$; $\cup CB \cong \cup BH_1$ (vətərə perpendikulyar diametr haqqında teoremə görə) $\cup AN_1 \cong \cup N_1B$ ($[CN]$ - tən bölənin), onda bərabərlərə bərabərləri tamamlayanlar da bərabərdir. Deməli, $\angle 3 \cong \angle 4$.

Şəkil 2.

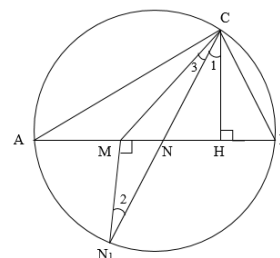
III üsul (şəkil 3). Əvvəlki üsulda olduğu kimi, ABC üçbucağının xaricinə çevrə çəkilir.

$\angle 1 \cong \angle 2$ (yuxarıda təqdim olunan məsələnin nəticəsi) $\cup CB \cong \cup BD$ (vətərə perpendikulyar olan diametr haqqında teoremə görə), onda $\angle 4 \cong \angle 5$ (bərabər bucaqlara tamamladıqlarına görə). Məsələ həll olundu.

Şəkil 3

IV üsul (şəkil 4). $\cup AN_1 \cong \cup N_1B$ $[CN]$ - tən bölənin, N_1 - tən bölənin uzantısının çevrəni kəsdiyi nöqtədir. $[N_1M] \perp [AB]$ ($N_1M \parallel (CH)$ (eyni düz xətt çəkilən iki müxtəlif perpendikulyar olduqları üçün) $\angle 1 \cong \angle 2$ (çarpaz bucaqlardır). $\angle 2 \cong \angle 3$ (N_1MC bərabəryanlı üçbucağın oturacağına bitişik bucaqlar olduğu üçün) Onda, $\angle 1 \cong \angle 3$

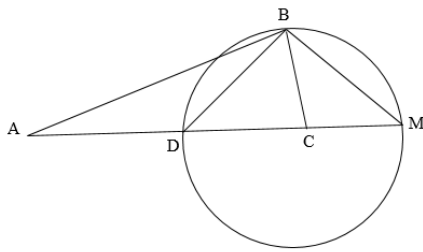
Şəkil 4.

Şagirdlərin məsələlər vasitəsilə fəaliyyətləri belə davam etdirilə bilər.

Məsələ. ABC üçbucağının $[AC]$ böyük tərəfinin uzantısı üzərində $[CM] \cong [BC]$ ayrılmalıdır. İsbat edin ki, $\angle ABM$ kor bucaqlıdır.

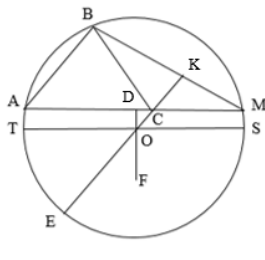
Məsələ şagirdlər tərəfindən müstəqil icra üçün təqdim olunur. Məsələnin şərti şagirdləri düzbucaqlı üçbucaq və medianın xassəsinə istinad etməyə yönəldir.

$[BC] \cong [CM]$ şərtinə istinad edərək mərkəzi C nöqtəsində olan $[CM]$ radiuslu çevrə (C; CM) çəkilir (Şəkil 5). $\angle MBD = 90^\circ$ $[BC] < [AC]$ (şərtə görə), D nöqtəsi AC tərəfi üzərində yerləşir. Onda $\angle ABM$ kor bucaqdır. Müəllim bu məsələnin ikinci üsulla həllinə bütün sinfi sual-cavab yolu ilə cəlb edə bilər.

Şəkil 5.

II üsul: Bu üsul belə bir xassəyə əsaslanır. Korbucalı üçbucağın xaricinə çəkilmiş çev-rənin mərkəzi üçbucağın xaricində yerləşir. (şəkil 6). BM-ə perpendikulyar C-dən keçir (üçbucaq bərabəryanlıdır). $[AM]$ -in orta nöqtəsi (AC) üzərində yerləşir, $|AC| > |CM|$ $\angle KCM$ - itibucaqdır, $(DF) \cap (CE) = \{0\}$ üçbucağının xaricindədir, $\angle ABM$ - kor bucaqdır.

Şəkil 6

Tətbiq olunmuş belə iş sistemi (şablon yoldan istifadə etmədən) məsələ həlli bacarığının şagirdlərdə yaranması üçün imkanı yaxşılaşdırır,

məlum bilik və təcrübə daha da sistemləşir, yənin tapılmasına keçmiş təcrübə yönələ bilər, onlarda riyazi təfəkkürün inkişafına təsir edilmiş olur.

Problemnin aktuallığı. Psixoloqlar tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirmişlər ki, problemin həlli zamanı biliklərin mövcud sisteminə yeni informasiyanın daxil edilməsi və onun işlənilməsi ilə bağlı insanın yaradıcı əqli fəaliyyəti iki növ ola bilər: analitik və evristik. Yaradıcı təfəkkürün analitik və evristik növlərə bölünməsi problemin həlli zamanı şagirdlərin yalnız əqli əməliyyatlarının anlaşılmasını yüngülləşdirməkdən ibarət deyildir, eyni zamanda ayrı-ayrı əqli əməliyyatların həyata keçməsi üçün pedaqoji şəraitin yaradılması naminə müəllimin praktik fəaliyyəti üçün də əhəmiyyətlidir. Problemin həlli zamanı əqli fəaliyyətin hər iki növünün uzlaşmasının, əlaqələndirilməsinin əhəmiyyəti danılmazdır [3; 70]. Əlbəttə, problemin məzmunundan və digər faktlardan asılı olaraq bu və ya digər növ üstünlüyə malik ola bilər ki, bu da təbii haldır.

Problemnin elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti. Fəal və interaktiv təlim yanaşması, fəal dərslərin quruluşu, burada mərhələlərin reallaşdırılma texnologiyası sözügedən uzlaşmaya əsas yaradır. Şagirdlərin tədqiqatçı mövqeyinə təhrik olunması, bu prosesin gedişində onların davamlı idrak fəallığının tənzimlənməsi analitik və ya evristik növdə əqli fəaliyyət göstərmələrini şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlov A.S., Həsənova X.S. Həndəsi qurmalar: Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
2. Qəhrəmanova N., Kərimov M., Hüseynov İ. Riyaziyyat-8: Dərslik. Bakı: Radius, 2015.
3. İbrahimov F.N. Təlimdə alqoritmik və evristik fəaliyyətin optimal nisbətlərinin əsaslarına dair oçerklər. Bakı: Mütərcim, 1998.
4. İbrahimov F.N. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın kurikulum modelinə əsaslanan tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 2016.
5. İbrahimov F.N. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın didaktikası. Bakı: Mütərcim, 2017.
6. Махмутов М.И. Теория и практика проблемного обучения. Казань, 1972.
7. Колягин Ю.М., Луканкин Г.Л. и др. Основные понятия в школьном курсе математики. М., 1974.
8. Тихомиров О.К. Структура мыслительной деятельности человека. М.: Изд-во МГУ, 1967.

Ф.Н. Ибрагимов, В.А. Абдурахманов

О СТАТЬЕ «ПРИВЛЕЧЕНИЕ УЧЕНИКОВ К АНАЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРЕПОДАВАНИЕ МАТЕМАТИКИ»

РЕЗЮМЕ

В статье представлен обзор аналитических и эволюционных типов умственной деятельности, а также влияние регулирования видов на эффективность математического учебного процесса. Показа-

но, что эти две логики улучшают практику управления умственными способностями учащихся в оптимальном компромиссе с логическим ожиданием друг друга. Основой для этого примирения является активный и интерактивный подход к преподаванию математики, активной структуре текста и технологии реализации этапов. Побуждение учащихся к исследовательской позиции, регулирование продолжительной познавательной активности в ходе этого процесса, обуславливает показания умственных действий в аналитическом и эвристическом виде.

F.N. Ibrahimov, V.A. Abdurakhmanov

"ATTRACTING PUPILS TO ANALYTIC ACTIVITY IN MATHEMATICS EDUCATION" ABOUT THE ARTICLE

SUMMARY

The article gives an overview of the analytical and evolutionary types of mental activity, and the impact of species regulation on the effectiveness of the mathematical teaching process. It is shown that these two logic improves the practice of managing the mental abilities of the students in optimal compromise, with the logical expectation of one another. The active and interactive approach to teaching mathematics, the active structure of the text, and the technology of realization of the stages are the basis for this reconciliation. Encouraging pupils to their researcher positions, and their constant cognitive judgment in the course of this process necessitates analytic or heterogeneous mental activity.

Redaksiyaya daxil olub: 10.01.2018

TƏNLİK TƏRTİB ETMƏKLƏ MƏSƏLƏ HƏLLİNDƏ ŞAĞİRDŁƏRİN YARADICI FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sevda İsmayılova,
fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə dissertant,
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
E-mail: sevdaismayilova@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof., A.S. Adıgözəlov,*
ped.ü.fəls.dok. S.Ə. Məmmədov

Açar sözlər: *yaradıcı qabiliyyətlər, əqli keyfiyyətlər, didaktik ideya, təfəkkürün zəruriliyi, yaradıcı istiqamət*

Ключевые слова: *творческие способности, интеллектуальные качества, дидактическая идея, важность мышления, творческое направление*

Key words: *creativity, intellectual skills, didactic idea, importance of fertilization, creative direction*

Müasir riyazi-pedaqoji ədəbiyyatda şagirdin idraki və yaradıcı fəaliyyətinin zəruriliyindən, yaradıcı təfəkkürün inkişafı haqqında çox yazılır, lakin idraki fəaliyyət və ya yaradıcı fəallıq anlayışları bir qədər qeyri müəyyən verilir. Təəssüf ki, bəzən təfəkkürün bu keyfiyyətinə dəqiq elmi yanaşma verməkdən çəkinir, onun təzahür etməsini cüzi təsvir etməklə kifayətlənirlər. Məlumdur ki, təhsildə ənənəvi öyrətmə prosesi olaraq biliyin hazır məlumatlar şəklində şagirdə ötürülməsi şagirdin müasir dövrün daim dinamik olaraq dəyişən sosial-iqtisadi şəraitinə alışması üçün zəruri olan kreativ və intellektual inkişafının təminatçısı ola bilməz. Hal-hazırda bütün dünyada innovativ baxışların xüsusiyyətlərinin və bacarıqların inkişafının fəallaşdırılmasına daha çox diqqət yetirilir.

Bu gün təfəkkürün inkişafı daha çox qiymətləndirilir, şəxsiyyətin yaradıcı inkişafına yeni yanaşmalar meydana gəlir. Yaradıcılıq insana məxsus məqsədyönlü fəaliyyətdir, onun sayəsində təfəkkürün inkişafında yeni istiqamətlər, əlamətlər, keyfiyyətlər meydana gəlir, əqli və praktik əməyin son nəticəsində yeniliklər ortaya çıxır, həmçinin, insan özünün şəxsi bacarıqlarının və intellektual səviyyəsinin inkişafında yüksək nəticələr əldə etmiş olur.

Yaradıcı bacarıqları və qabiliyyətləri inkişaf etdirmək üçün üç əsas ziddiyyətlərin həlli istiqamətində yaradıcı təlim proqramını həyata keçirmək lazım gəlir. Birinci ziddiyyət şagirdin təlim fəaliyyətinin motivasiyasının təmini ilə

bağlıdır. Bu öyrənilən fənnə, elmə və elmi fəaliyyətə yönəlmə ilə pedaqoji fəaliyyətə istiqamətlənmə arasındakı ziddiyyətdir.

İkinci ziddiyyət yaradıcılığa can atma və onu həyata keçirmək üçün zəruri bilik və təcrübənin çatışmazlığı arasındakı ziddiyyətdir. Üçüncü ziddiyyət isə yaradıcılıq prosesinin özündə gizlənir. Bir tərəfdən şagirdlərə yaradıcı fəaliyyətin müəyyən qaydalarını, nümunələrini, normalarını vermək lazım gəlir, digər tərəfdən dərk etmək lazımdır ki, yaradıcılıq hər hansı alqoritm və ya nizamla meydana gəlmir. Yaradıcı fəallıq özündə yeninin meydana gəlməsini ehtiva edir və bu prosesdə şəxsi keyfiyyətlərin özünü göstərməsini təmin edir. Aydındır ki, şagirdin yaradıcı fəaliyyəti üçün zəruri olan keyfiyyətlər təbiətdən verilmir, yaradıcılıq şagirdə təlim və tərbiyə prosesi nəticəsində ötürülür. Əsil yaradıcı fəaliyyət şagirdə nəzəri və praktik məsələlərin yeni həllinin, rəşional həll üsullarının, araşdırmanın daha orijinal istiqamətinin sərbəst axtarışı zamanı başlanır.

Şagirdin yaradıcı fəallığı şəxsi fəaliyyəti kimi müəyyən edilir, bu zaman onun yeninin yaradılmasına müdaxiləsi, biliklərin və bacarıqların tətbiqinin yeni şəraitə uyğunlaşdırılması, məsələlərin həllində üsulların zəruri olaraq dəyişdirmə bacarıqlarının formalaşması nəzərdə tutulur. Pedaqoji işin və nəzəriyyənin araşdırılmasının əsasında yaradıcı fəallığa tənqidi yanaşma durmalıdır. Yenilikçilik hissi, təfəkkürün əhəmiyyətliyi, yaradıcılığa istiqamətlənmə, məsələ-

nin qeyri-standart həllinə cəhd etmə, əqli fəaliyyətin obyektlərinin birini digəri ilə əvəzetmə, deduktiv düşünmə, paralel, analogi modellər qurma bacarıqları şagirdin öz fəaliyyətinə tənqidi yanaşması sayəsində formalaşır.

Bu gün tədqiqat işlərinin spesifik sahəsi kimi riyazi məsələlərin həlli prosesində idrak fəaliyyətinin modelini qurma istiqamətində müəllimlərin inkişafetdirici təliminin metodoloji əsaslarını və konkret texnologiyalarını işləyib hazırlamağa cəhd edilir. Riyaziyyatın inkişaf etdirdiyi intellektual xüsusiyyətlər arasında deduktiv əsaslandırma, ümumiləşdirmə, abstraktlaşdırma, xüsusişəkləndirmə, tənqidi yanaşma, araşdırma bacarıqları daha çox vurğulanır. Riyazi tapşırıqlar düşüncənin rəşional keyfiyyətlərini və onların ifadə tərzlərini: dəqiqliyi, aydınlılığı, nizamlılığı, lakonikliyi təmin edir. Bütün bunlar isə təsəvvüretmə və intuisiya bacarıqları tələb edir. Bu keyfiyyətlər obyektivlik, intellektual elastiklik, araşdırmanın və elmi dərketmənin formalaşmasını təmin edir.

Riyaziyyatın öyrənilməsi psixika mexanizmlərinin daimi gərginliyini, diqqətliliyi, iradi-hissi əlaqəni tələb edir, intellektual bacarıqların insanın həyat fəaliyyətinin digər sahələrinə ötürülməsini təmin edir. Beləliklə, riyaziyyat həm intellektin inkişafında, həm də şəxsiyyətin məntiqi xüsusiyyətlərinin – xarakterinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Məşhur riyaziyyatçı pədaqoq D. Poya özünün “Məsələni necə həll etməli?” kitabında yazır ki: “məsələnin həlli –üzgüçülük, xizəkdə sürüşmə və ya fortopianoda ifa etmə kimi praktik incəsənətdir; onu ancaq nümunələrə əsaslanmaqla və daim praktikadan keçirməklə öyrənmək olar” [1].

Məsələ həll etmə prosesi məsələnin şərtini emal etməni ehtiva edir. Bu emal müəyyən metod, üsul və vasitələrlə həyata keçirilir. Məsələnin həlli onun emal prosesinin özünün dərək edilməsini ehtiva edir və alqoritmik və evristik şəkildə təsvir oluna bilən müəyyən əqli əməliyyatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Hər bir məsələnin həlli şagirdin savadında, fəaliyyətinin və psixologiyasının strukturunda dəyişikliyə səbəb olur. Məsələnin tənlik qurma yolu ilə həlli:

-Öyrənilən riyazi anlayışların mənimsənilməsini;

-Şagirdlərin xüsusi riyazi bilik və bacarıqlarının inkişafını;

-Şagirdlərdə fənlərarası və araşdırma bilik və bacarıqlarının formalaşmasını təmin edir.

Tənlik qurma yolu ilə məsələ həlli prosesi onun şərhinin motivasiyasını, şərhə qurulan alqoritm funksionallığını, bu alqoritm metod və üsullarla idarə olunmasını özündə saxlayır. Burada yaradıcı fəallıq özünəməxsus katalizator kimi çıxış edir, yaradıcı potensialı olan şagirdi qeyri-standart istiqamətdə fəaliyyət göstərməyə, həmçinin özü-özündə hər bir istiqamətdə dəyişiklik etməyə təşviq edir. Subyektivlik baxımından yaradıcılıq və onun inkişafetdici təsiri, hətta son nəticə hər hansı yeniliyə və ya xüsusi qiymətə malik olmasa da, prosesin gedışatında təyin olunur. Yaradıcılıq mövzusunun subyektiv əvvəlcədən məlum olan anlayışı verirsə, bu onun üçün hər hansı sosial qiymətlə malik olmur, lakin bu məsələ onun ətrafı üçün bir yenilikdir.

Yaradıcılıq məsələlərinə Y.A. Ponomarev [2], O.K. Tixamirov [3], İ.Y. Lerner [4] öz işlərində böyük yer vermişlər. Onlar şagirdin yaradıcı işə, yeninin axtarışına cəlb edilməsini xüsusi qeyd etmişlər. Bəzi müəlliflər yaradıcı fəallığın psixoloji kateqoriya kimi araşdırılması zamanı xarici keyfiyyətlərə diqqət yetirir, digərləri isə daxili bacarıqların qarşılıqlı təsirinə vurğulayırlar. Fəallığın, yaradıcılığın təzahürü formaları insanın fəaliyyətinə və davranışına hansı şəkildə (məzmun, proses, nəticə) baxılmasından asılıdır. Araşdırmaçılar yaradıcılıq prosesini müxtəlif tərəflərdən öyrənməyə çalışmışlar: psixoloqların əksəriyyəti yaradıcı fəaliyyətin motivlərinin formalaşdırılmasını, şagirdlərin yaradıcı məsələlərin həlli prosesinə, bilavasitə, daxil edilməsini, onların bu fəaliyyətə hazırlıqlı olmasının formalaşdırılmasını zəruri hesab edirlər.

Müasir pədaqogikada yaradıcılıq fəaliyyətinin dörd strukturu xarakterizə olunur: bilik-tanışlıq, bilik-nümunə, bilik-bacarıq, bilik-transformasiya. Bu ardıcılıq belə bir deyimi ehtiva edir “əvvəlcə öyrət, qoy öyrənən onu necə tətbiq etməyi özü seçsin”.

Psixoloji-pədaqoji ədəbiyyatda “yaradıcılıq”, “yaradıcı fəallıq”, “yaradıcılıq fəaliyyəti” anlayışları haqqında vahid fikir formalaşmamışdır. Yaradıcılıq fəaliyyəti prosesində məsələnin formalaşdırılması və qoyuluşu, onun daxili, əqli əməliyyatlara əsaslanan, beyində olan həlli, nəhayət yaradıcılıq fəaliyyətinin məhsulu olan həllin zahiri, yoxlanılması mümkün olan forma-

da ifadə olunması, yazılışı diqqətə çatdırılır. Yaradıcı elmi fəaliyyətdə həllin yeniliyi obyektiv və subyektiv halda özünü göstərir. Şagirdin yalnız özü üçün yeni olan bir “kəşfin” əldə olunması subyektiv yenilik hesab olunur. Buna baxmayaraq hər bir şagirdin yaradıcılıq fəaliyyətinin təşkili zamanı onların yaradıcılıq məhsullarının həm obyektiv, həm də subyektiv yeniliklərinə diqqət edilməlidir. Şagirdin verilmiş məsələnin həllində özü üçün kəşf etdiyi yenilik, bu məsələnin şərhinə uyğun və artıq ona məlum olan keçmiş biliklərinə əsaslanır.

Məşhur psixoloqlar S.L. Pubinşteynin, A.V. Bruşlinksinin araşdırmalarında göstərilir ki, artıq idrak prosesinin gedişatında məsələnin həllinə lazım olan biliklərin fəallaşması üçün daxili ötürmələr baş qaldırır. Yaradıcılıq prosesinin, fəaliyyətin gedişatı, məchulun tapılması üçün düşünmənin istiqaməti elə məsələnin özündə təyin olunur. Müasir psixoloqlar əminliklə göstərir ki, şagirdin düşüncə fəallığının səviyyəsi müəllimin ona diktə etdiyi bilik və bacarıqların məzmunu ilə müəyyən olunur.

V.V. Davıdov iddia edir ki, “şagirdlərin fəal işini oyatmaq və möhkəmləndirmək o zaman mümkündür ki, onlara verilən bilik birincisi, praktik məsələlərə əsaslansın, bu bilikləri mənimsəmədən həmin məsələləri həll etmək mümkün olmasın, ikincisi, məzmunca oxşar məsələlərə tətbiq edilməsinin də əhəmiyyət kəsb etsin. Birinci halda öyrənmə prosesi motivə edilir, ikinci halda isə düşüncənin fəal işi oyadılır. Doğrudan da, obyektin məzmununu anlamaq, onun bilikdə əks olunmasını, idrak fəaliyyətini mücərrəd təfəkkür, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə və digər məntiqi əməliyyatlar olmadan həyata keçirmək və məsələ həllinə tətbiq etmək mümkün deyil. Yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı hər bir şagirdin idrak prosesinin fəaliyyətini bütünlükdə və tam olaraq bir alqoritm kimi əvvəlcədən müəyyən etmir.

Həll istiqamətində aparılan əməliyyatlar konkret olaraq məsələnin şərhindən, şagirdin fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Düşünmə prosesinin özündə aparılacaq əməliyyatların, üsulların formalaşması üçün daxili şərait yaranır. Bu əvvəlcə yaradıcılıq fəaliyyətinin ilkin şərti, məsələnin həllinin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir, sonra isə prosesin nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Şagirdlər yaradıcı fəallığı yalnız yeni,

yaradıcı məsələlərin həlli zamanı deyil, ən geniş elmi-praktik məsələlərin həllində də nümayiş etdirirlər və onlarda yaradıcı fəaliyyət stili formalaşmış olur.

Pedaqoqların, metodistlərin ümumiləşdirdikləri fikirlər, seçim prinsipləri, məsələnin qoyuluşu və həlli üsulları təhsilin məzmununun müasir şərtlərində daha aktual və vacib hesab edilir. Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin formalaşması prosesini öyrənmənin didaktik prinsiplərini anlamadan nəzərdən keçirmək mümkün deyil. Didaktik prinsiplər dedikdə öyrənmənin inkişafetdirici, elmilik, əyanilik, sistemlilik, ardıcılıq prinsipləri, inkişafın təlim və tərbiyədən asılılığı nəzərdə tutulur. Təlim prosesində məsələlər həlli təlimin metodu, təfəkkürün formalaşması və inkişafı vasitəsi kimi çıxış edir. Belə yaradıcı axtarışa formalizm, ehkamçılıq, riyazi obyektlərin mahiyyətinə laqeydlik və diqqətsizlik kimi xüsusiyyətlər yaddır. Y.A. Komenski, İ.Q. Pestalossi, K.D. Uşunski kimi dahi pedaqoqların vaxtından pedaqoji fikir təlim prosesində riyazi əməliyyatların məzmununun və mənasının şüurlu dərk edilməsinin təşkilinə istiqamətlənmişdir [5].

Belə istiqamətlərdən biri riyaziyyatın öyrənilməsi prosesinin daha əyani forma almasıdır. Belə ki, məhz əyani təlim riyazi bacarıqların müxtəlif tərəfli və tam formalaşmasını təmin edir, təlimin maraq və motivasiyasını dəstəkləyir, riyazi təfəkkürün daha yüksək inkişafına, yaradıcı fəaliyyətin formalaşmasına səbəb olur. Əyanilik prinsipi təlimin ən anlaşılan və məşhur prinsiplərindəndir. Qədim bir deyim var: “anlamaq istəyirsənsə, bax”. Bu deyimə əsasən şifrələnmiş elmi qanunauyğunluq gizlənilir. Belə ki, insan müxtəlif hissiyyat orqanları vasitəsilə ətraf aləmi dərk edir. Lakin bu orqanlardan ən çox həssaslığa malik olan və beyinə daha dəqiq məlumat ötürən gözdür. Bu zaman müşahidə nəticəsində riyazi obyektlərin konkret xüsusiyyətlərindən onun daxili maddi əlaqələrini dərk etməyə qədər inkişaf dinamikası formalaşır. Belə yanaşma riyazi məsələlərin həlli prosesində yaradıcı fəallığın inkişafında yeni imkanlar yaradır.

Beləliklə, riyaziyyatın əyani təlimi elə prosesdir ki, burada fəaliyyətin bilavasitə dərk edilməsi üsulları ilə modelləşdirilmiş ayrı-ayrı riyazi biliklərin və ya biliklər sisteminin, şagirdin beyində apardığı əməliyyatların davamlı nəticələrinin adekvat kateqoriyaları formalaşır.

Müəllim əyani təlim vasitəsilə riyazi məsələləri təqdim edərkən elə bir məqsədi formalaşdırmalıdır ki, burada alınan nəticənin keyfiyyətində yalnız məsələnin həll edilməsi deyil, həm də yeni həllin axtarışı prosesinin özü qabardılmış olsun. Əlbəttə ki, əyani təlimin elə texnologiyasını yaratmaq vacibdir ki, burada bütün elmi məsələlər ümumi didaktik ideya ilə birləşsin. Göründüyü kimi, riyaziyyatın əyani təliminin təşkili prosesi elə aktual məsələdir ki, burada şagirdlərin təfəkküründə yaranan təsəvvür riyazi fəaliyyətin əsas, əhəmiyyətli tərəflərini əks etdirir və eyni zamanda riyazi əməliyyatların modelləşdirilməsinin münasib vasitəsi kimi çıxış edir.

Probleməin aktuallığı. Tənlik qurmaqla məsələ həllinin yerinə yetirilməsi zamanı şagirdlərin yaradıcı fəallığının inkişaf etdirilməsi yolları araşdırılmış və şagird təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi isti-

qamətində ortaya çıxan aktual problem kimi diqqətə çatdırılmışdır.

Probleməin elmi yeniliyi. Şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşması prinsipləri və yaradıcı bacarıqları inkişaf etdirmək üçün meydana çıxan ziddiyyətlərin həlli istiqamətində yaradıcı təlim proqramı araşdırılmışdır.

Probleməin praktik əhəmiyyəti. Orta məktəb riyaziyyat kursunda tənlik qurmaqla məsələ həlli şagird təfəkkürünün və yaradıcılığının inkişafında mühüm rol oynayır. Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin formalaşması prosesini öyrənmənin didaktik prinsiplərini anlamadan nəzərdən keçirmək mümkün deyil. Məqalədə öyrənmənin inkişafetdirici, elmlilik, əyanilik, sistemlilik, ardıcılıq prinsipləri, inkişafın təlim və tərbiyədən asılılığı haqqında danışılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Пойа Д. Как решать задачу. М., 1959.
2. Пономарев, Я.А. Психология творчества. М.: Наука, 1976.
3. Тихомиров, О.К. Структура мыслительной деятельности человека. М.: Изд-во МГУ, 1969.
4. Лернер, И.Я. Дидактические основы методов обучения. М.: Педагогика, 1981.
5. Я.А.Коменский. Великая дидактика. М.: Педагогика, 1989. http://jorigami.ru/PP_corner/Classics/Komensky/Komensky_Yan_Amos_Velikaya_didakt_izbr.htm

С.Дж. Исмайллова

ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ В РЕШЕНИИ ЗАДАЧ ПУТЕМ СОСТАВЛЕНИЯ УРАВНЕНИЙ

РЕЗЮМЕ

В курсе математики средней школы решение задач путем составления уравнение играет важную роль в развитии мышления и творчества учеников. Невозможно рассмотреть процесс формирования творческой деятельности учеников, не понимая дидактических принципов обучения. В статье рассматриваются принципы развитости, научности, наглядности, систематичности, последовательности обучения, говорится о зависимости развития от образования и воспитания.

S. J. Ismayilova

FEATURES OF CREATIVE ACTIVITY OF STUDENTS IN SOLVING PROBLEMS BY CREATING EQUATIONS

SUMMARY

In the course of high school mathematics, the formulation of an equation for problems plays an important role in the development of thinking and creativity of students. It is impossible to consider the process of forming the creative activity of students without understanding the didactic principles of instruction. The article deals with the principles of development, science, clarity, systematic, the sequence of training, it speaks of the dependence of development on education and upbringing.

Redaksiyaya daxil olub: 29.01.2018

SİLİNDRİN SƏTHİNİN SAHƏSİNİN VƏ HƏCMİNİN TAPILMASI

Tərlan Abdullayeva,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail:terlanabdullayeva1994@gmail.com

Rəyçilər: *fizika.riyaz.ü.fəls.dok., dos.A.Q. Cəfərov,*
riyaz.ü.fəls.dok., dos. A.Ə. Sadıqov

Açar sözlər: *silindr, sahə, radius, həcm*

Ключевые слова: *цилиндр, область, радиус, объем*

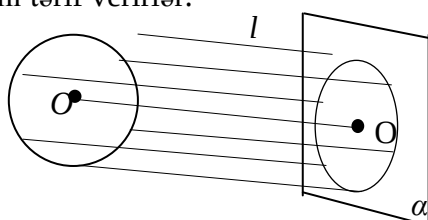
Key words: *cylinder, area, radius, size*

Məktəb riyaziyyat kursunun beş məzmun xətti var. Bu məzmun xətlərindən biri də həndəsədir. Həndəsə maddi aləmin fəza formalarını və miqdar münasibətlərini öyrənən elimdir. Maddi aləmin fəza formalarını dərk etmək üçün həndəsədən nəzəri materialın dərk edilməsi vacib məsələlərdən biridir. Həndəsə məsələlərinin həllində şagirdlərdən yaradıcı təsəvvür tələb olunur. Həndəsə məsələləri şagirdlərdə yaradıcı təsəvvürü və məntiqi mühakiməni inkişaf etdirir.

Ənənəvi təhsil sistemindən fərqli olaraq müasir təhsil sistemində fənlər məzmun xətti üzrə öyrənilir. Bütün siniflər üzrə məzmun xətləri dəyişmişdir. Həndəsə məzmun xətləri vasitəsi ilə müstəvi və fəza fiqurların xassələri öyrənilir. Şagirdlər müstəvi fiqurlarının köməyi ilə fəza fiqurlarını öyrənirlər. Bu o deməkdir ki şagirdlərin aşağı siniflərdə fəza fiqurları haqqında anlayışları olur.

Gündəlik həyatımızda fəza fiqurlarının sahəsinin və həcmnin tapılmasına zərurət yaranır, onların tapılması üçün məsələlər həllindən istifadə olunur. Belə məsələlərdən biri də fırlanma fiqurları ilə əlaqədardır. Şagirdlər fırlanma fiqurları ilə VI sinifdə tanış olurlar. Yuxarı siniflərdə isə daha da dərinləşdirilmiş şəkildə öyrənilir. Fırlanma fiqurlarını öyrənmək üçün əvvəlcə çevrəni təsvir etməyi bacarmaq lazımdır. Çevrənin paralel proyeksiyasına ellips deyilir.

Fırlanma fiqurlarının bir çox növü var ki, onlardan biri də silindr adlanır. Silindrə aşağıdakı kimi tərif verirlər.

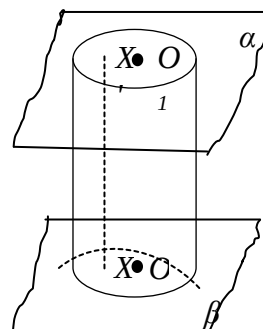
Tərif. Düzbucaqlının bir tərəfi ətrafında fırlanmasından alınan cismə düz dairəvi **silindr** deyilir.

Silindrin səthi oturacaqları adlanan iki paralel müstəvi üzərində yerləşən bərabər dairələrdən və yan səthdən ibarətdir.

Çevrələrin uyğun nöqtələrini birləşdirən parçalara silindrin doğuranı deyilir.

Verilmiş silindr α və β paralel müstəvilər üzərində yerləşən mərkəzləri $O \in \beta$, $O_1 \in \alpha$ nöqtələrində olan eyni radiuslu iki dairədən ibarətdir.

Bu dairələrin uyğun nöqtələrini birləşdirən bütün parçalardan ibarət cismə düz dairəvi silindr deyilir.

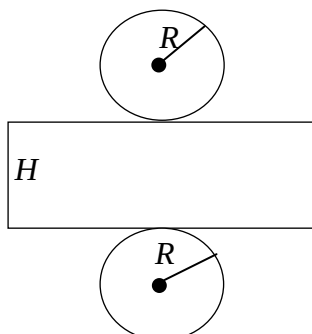

Silindrin oturacağının radiusuna silindrin radiusu deyilir. Silindrin oturacaq müstəviləri arasındakı məsafəyə silindrin hündürlüyü deyilir. Oturacaqların mərkəzindən keçən düz xəttə silindrin oxu deyilir. Bu ox silindrin doğuranlarına paraleldir. Silindrin oxundan keçən müstəvi ilə kəşməsinə silindrin ox kəsiyi deyilir. Ox kəsiyi kvadrat olan silindrə bərabərtərəfli silindr deyilir. Silindrin yan və tam səthlərinin sahələri olaraq uyğun açılışların sahələri götürülür. Buna görə də biz aşağıdakı düsturları yazı bilərik:

$$S_{\text{van}} = 2\pi RH$$

$$S_{\text{ot}} = \pi R^2$$

$$S_{\text{tam}} = 2S_{\text{ot}} + S_{\text{van}} = 2\pi R (R + H)$$

Silindrin oxuna perpendikulyar müstəvi ilə kəsiyi oturacağına bərabər dairədir. Perpendikulyar olmayan müstəvi ilə kəsiyi ellips ya da onun hissəsi olan müstəvi fiqurudur.

Silindrin oxuna paralel müstəvi ilə kəsiyi
isə düzbucaqlıdır.

Bu düzbucaqlının bir tərəfi hündürlük, digər tərəfi isə vətərdir. Oturacağın mərkəzi ilə vətər arasındakı məsafə oxla kəsik arasındakı məsafəyə bərabərdir.

Silindr haqqında danışdıqdan sonra yeni dərsin daha yaxşı qavranılması üçün silindr haqqında məsələlər üzərində çalışırlar. Məsələ həll edərkən, ilk öncə məsələnin şərtini oxuyub, məsələni əvvəlki dərslərlə əlaqələndirib suallar verilir, sonra verilənlərini yazıb, onun əsasında fiqur qurulur və məsələnin həllini araşdırılır. Bu zaman tələb olunan əsas şərt fiqurun düzgün qurulmasıdır. Aşağıdakı məsələlərə baxaq.

Məsələ 1. Silindrin oxuna paralel keçirilən müstəvi oturacaq çevrəsini 1 : 2 nisbətində bölür. Kəsiyin sahəsi S – dir. Silindrin yan səthinin sahəsini tapın.

Əvvəlcə məsələ oxunur. Oxunduqdan sonra aşağıdakı suallar verilir.

1. Uyğun nisbətlərə görə qövslər necə təpirlər?

2. Verilmiş qövsə görə mərkəzi bucaq necə tapılar?

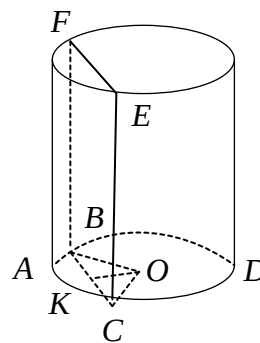
3. Bərabərənli üçbucaqda yan tərəfləri və onlar arasında qalan bucaq verilərsə, oturacaq necə tapılar?

4. Düzbucaqlının sahəsi necə tapılır?

5. Silindrin yan səthi necə tapılır?

6. Verilənlər yazılır və şəkil qurulur. Şəkil üzərində verilənlər qeyd olunur.

Verilir:

$$\overline{BAC} : \overline{BDC} = 1 : 2 \quad S_{\text{kös}} = S$$

$$\overline{S_{\text{van}}} = ?$$

Şərtə görə $\overline{BAC} : \overline{BDC} = 1 : 2$

Burdan, $\overline{BAC} = \frac{1}{2} \overline{BDC}$ alarıq.

$$\overline{BAC} + \overline{BDC} = 2\pi \cdot \text{BO}$$

$$\text{BO} = R \frac{1}{2} \overline{\overline{BDC}}, + \overline{\overline{BDC}} = 2\pi \cdot \text{BO} \overline{\overline{BDC}} \left(\frac{1}{2} \right)$$

$$+ 1) = 2\pi \cdot \text{BO}$$

$$\overline{BDC} \cdot \frac{3}{2} = 2\pi \cdot BO \quad \overline{BDC} = \frac{4\pi \cdot BO}{3} \text{ olduğun-}$$

dan,

$$\overline{BAC} = \frac{2\pi \cdot BO}{3} \text{ olar.}$$

Onda $\overline{BAC}$ qövsünə uyğun olan mərkəzi bucaq

$$\widehat{BOC} = \frac{2\pi \cdot BO}{3}$$

$\triangle BOC$ – $\triangle ABC$ tərəfini tapaq. $\triangle BOC$ bərabəryanlı üçbucaqdır. O təpəsindən çəkilmiş hündürlük həm də o bucağını yarıya bölür. Ona görə də aşağıdakı kimi olar.

$$BK = BO \sin \frac{\pi \cdot BO}{3} \text{ olduğundan,}$$

$$BC = 2BK = 2 BO \sin \frac{\pi \cdot BO}{3} \text{ alınar.}$$

Şərtə görə, $BC \cdot CE = S$ Olduğundan

$$CE = \frac{S}{2 \cdot BO \sin \frac{\pi \cdot BO}{s}}$$

Demøli,

$$S_{\text{yan}} = 2\pi \cdot \text{BO} \cdot \text{CE} = \frac{2\pi \cdot \text{BO} \cdot S}{2 \cdot \text{BO} \cdot \sin \frac{\pi \cdot \text{BO}}{S}} =$$

$$\frac{\pi S}{\sin \frac{\pi \cdot BO}{s}} \text{sm}^2$$

Cavab: Silindrin yan səthinin sahəsi $\frac{\pi S}{\sin \frac{\pi}{n}} \text{ sm}^2$ – dir.

$$\frac{\pi S}{\sin \frac{\pi \cdot BO}{S}} \text{ sm}^2 - \text{dir.}$$

Silindrin həcmi olaraq onun daxilinə çəkilmiş düzgün prizmanın oturacağındakı çoxbucaq-

lının tərəfləri sayını sonsuz artırdıqda alınan prizmaların həcmələri ardıcılığının limiti götürülür.

Silindrin həcmi onun oturacağının sahəsi ilə hündürlüyünün hasilinə bərabərdir, yəni $V = \pi R^2 H$.

Silindrin həcmnin tapılmasını biz həyatımızda da istifadə edirik. Məsələn su çəni silindrə nümunə ola bilər. Biz onun onun həcmi taparaq nə qədər su tutduğunu bilirik. Silindrin həcmnin tapılması ilə bağlı aşağıdakı məsələyə baxaq.

Məsələ 2. Silindrik çənin daxili diametri 2 m 40 sm, uzunluğu 50 m-dir. Bu çən neçə ton su tutar? ($\pi \approx 3$)

Məsələ oxunur və daha sonra aşağıdakı suallar verilir.

1. Dairənin sahəsi nəyə bərabərdir?
2. Silindrin oturacağının sahəsi nəyə bərabərdir?
3. Silindrin həcmi nəyə bərabərdir?

Verilənlər yazılır, daha sonra verilənlərə uyğun şəkil qurulur. Şəkil üzərində verilənlər qeyd olunur.

Verilənlər:

$AD = BC = d$, $AB = CD = H$

$d = 2\text{ m } 40\text{ sm} = 2,4\text{ m}$

$H = 50\text{ m}$

$\pi \approx 3$

$V = ?$

$d = 2R$

olduğuna görə aşağıdakı kimi yazırıq,

$$R = \frac{d}{2} = \frac{2,4}{2} = 1,2\text{ m},$$

$$H = 50\text{ m},$$

$$V = S_{\text{ot}} \cdot H$$

Həcmi tapmaq üçün əvvəlcə silindrin oturacağının sahəsini tapaq.

$$S_{\text{ot}} = \pi R^2 = 3 \cdot (1,2)^2 = 3 \cdot 1,44 = 4,32\text{ m}^2$$

$$V = S_{\text{ot}} \cdot H = 4,32 \cdot 50 = 216\text{ m}^3$$

$$V = 216\text{ m}^3 = 216\text{ t}$$

Cavab: Çən 216t su tutur.

Gördüyümüz kimi, fəza fiqurlarını sahəsinə, həcmi tapmaq həyatımıza da tətbiq edirik. Ona görə də şagirdlərdə bu bacarıqları yaratmaq üçün çoxlu məsələ üzərində bu bilikləri tətbiq edirik. Beləliklə şagirdlərin təsəvvür qabiliyyəti güclənir.

Məqalənin aktuallığı. Yuxarı siniflərdə firəlanma fiqurlarını qurulması və onların sahəsinin, həcmnin tapılması şagirdlərdə xüsusi maraq doğurur. Bu zaman şagirdlərin təsəvvür qabiliyyəti güclənir və onlarda tədqiqatçılıq bacarıqları yaranır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Həndəsə məsələlərində şagirdlərdən fəza təsəvvürü və təxəyyülü tələb olunur. Bu bəzi şagirdlər üçün anlaşılmaz olur ki, bunun nəticəsində onların inkişafında ləngimə olur. Buna görə də materialın əhəmiyyətinə, mənimsəmə və şərh etmə xarakterinə diqqət yetirilmiş və çatışmazlığı aradan götürülməsinə səy göstərilmişdir. Həndəsə məsələlərinin şagirdlərdə yaradıcı təsəvvürü və məntiqi mühakiməni inkişaf etdirilməsini nəzərə almışıq.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həndəsə: 9-10-cu siniflər üçün dərs vəsaiti / Z.A. Skopetsin red. ilə Bakı: Maarif, 1982.
2. M.C. Mərdanov, S. Mirzəyev. Həndəsə: Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinifləri üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2014.
3. Погорелов А.В. Həndəsə: 7-11-ci siniflər üçün dərslik Bakı: Maarif, 1991.
4. Мишин В.И. Методика преподавания математики в средней школе. М., 1987.

Т. Абдуллаева

ОБНАРУЖЕНИЕ ПЛОЩАДИ И ОБЪЕМА ПОВЕРХНОСТИ ЦИЛИНДРА

РЕЗЮМЕ

Цилиндр является одним из актуальных предметов геометрии. В повседневной жизни используется нахождение поверхности, площади и объема цилиндра. Поэтому мы должны тщательно осмыслить геометрию. Геометрия - это изучение пространственных форм материального мира и количественность материального мира. Одним из важных вопросов является понимание теоретического материала из геометрии для понимания пространственных форм материального мира.

T. Abdullayeva

FINDING THE AREA AND VOLUME OF THE CYLINDER SURFACE

SUMMARY

Cylinder is one of the actual subjects of geometry. Ordinarily we use it for finding the volume and area of the cylinder. This is why we should comprehend geometry subjects thoroughly. Geometry is the science that studies the spatial forms and quantity relationships of material world. In order to perceive the spatial forms of material world it is important to comprehend theoretical materials of geometry.

Redaksiyaya daxil olub: 13.11.2017

DÖRDBUCAQLILARIN SAHƏSİNİN HESABLANMASINA AİD MƏSƏLƏLƏR HƏLLİ

Türkan Abdullayeva,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: rufanabdullayev10@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok.*, prof. A.S. Adıgözəlov,
dos. A. Cəfərov

Açar sözlər: *müstəvi, fiqur, çoxbucaqlı, dördbucaqlı, sahə, paraleloqram, düzbucaqlı, romb, trapesiya*

Ключевые слова: *плоскость, фигура, многоугольник, четырехугольник, площадь, параллелограмм, прямоугольный, ромб, трапеция*

Keywords: *plane, figure, polygon, rectangle, area, parallelogram, rectangular, rhomb, trapezoid*

Ətrafımızdan və gündəlik həyatımızdan sahə anlayışı bizə məlumdur. Həyətin sahəsini, otağın sahəsi buna misal ola bilər. Bunlar hamı tərəfindən başa düşülən sahə anlayışlarıdır. Məlumdur ki, bir mətbəxin döşəməsinə kafel döşəmək istəyirsə, kafellərin sayı həm döşəmənin ölçüsündən həm də kafellərin ölçüsündən asılıdır. Həm də bizə məlumdur ki, iki müxtəlif mətbəxin döşəmək üçün eyni sayda kafel lazım ola bilər. Bu tip məsələlərin hamısı fiqurun sahəsi anlayışı ilə bağlıdır. Fiqr dedikdə sadə fiqurlar başa düşülür.

Sonlu sayda ortağ daxili nöqtələri olmayan üçbucaqlara bölünə bilən fiqurlara sadə fiqurlar deyəcəyik.

Sadə fiqurların sahəsi mənfi olmayan kəmiyyətdir və ədədi qiymətinin aşağıdakı xassələri vardır:

1. Bərabər fiqurların sahələri bərabərdir.
2. Verilmiş fiqr sadə fiqurlara ayrılırsa, onun sahəsi həmin sadə fiqurların sahələrinə bərabərdir.
3. Tərəfi uzunluq vahidinə bərabər olan kvadratin sahəsi vahidə bərabərdir.

Sahə anlayışı şagirdlərə IV-V siniflərdən başlayaraq öyrədilir. Bəzi fiqurların sahə düsturları da elə bu siniflərdə tədris olunur. Yuxarı siniflərdə sahə anlayışı ilə tanış olduqca, aşağı sinifdən onlara məlum olan sahə düsturlarının mahiyyətini, sahələrin ölçülməsinə dair məsələlərin həllinə düsturların tətbiqini dərinlən mənimsəyirlər.

Fiqurların sahəsini tədris edərkən, əvvəlcə hər bir fiqura aid onun xassələri və sahəsinin hesablamasına aid bütün mümkün düsturları da yada salmaq lazımdır. Xüsusilə kəmiyyət çevrilmələrini yada salmaq lazımdır. Sahə vahidlərini birindən

digərinə çevrilməsi, məsələn m^2 , sm^2 , dm^2 və s. ilə ifadə etmək bacarığı şagirdlərdə formalaşmalıdır. Bəzən məsələ həlli zamanı fiqurun bu və ya digər elementləri müxtəlif uzunluq vahidləri ilə ifadə etmək, sahədəki məsələnin tələbinə uyğun zəruri sahə vahidləri ilə tapmaq tələb olunur. Buna görə də şagirdlərdə kəmiyyət çevrilmələri vərdişlərini inkişaf etdirmək lazımdır.

Düzbucaqlının sahəsi

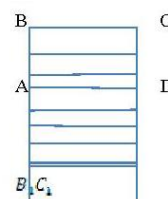
Tərəfləri a , b olan düzbucaqlının sahəsinin hesablanması metodikasına baxaq. Bunun üçün əvvəlcə isbat etməliyik ki, oturacaqları bərabər olan iki düzbucaqlının hündürlükləri nisbəti onun sahələri nisbətinə bərabərdir.

Tutaq ki, bizə $ABCD$ və AB_1C_1D oturacaqları ortaq olan iki düzbucaqlı verilmişdir. (şəkil 1)

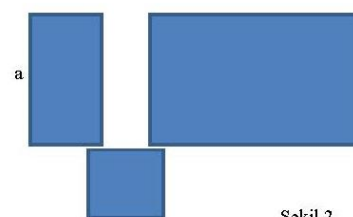
Bu düzbucaqların sahələrini uyğun olaraq S və S_1 qəbul edək.

$$\text{İsbat edək ki, } \frac{S}{S_1} = \frac{AB}{AB_1}$$

Düzbucaqlının AB tərəfi böyük ədəd olmaqla n bərabər hissəyə bölək. Onlardan hər biri $\frac{AB}{n}$ – ə bərabər olacaqdır. AB_1 tərəfi üzərindəki bölgü nöqtələrinin sayı isə m olsun.

Şəkil 1

Şəkil 2

$$\text{Onda } \left(\frac{AB}{n}\right) \cdot m \leq AB_1 \leq \left(\frac{AB}{n}\right) \cdot (m+1)$$

olar. Hər tərəfi AB –yə bölsək, aşağıdakını alırıq.

$$\frac{m}{n} \leq \frac{AB_1}{AB} \leq \frac{m}{n} + \frac{1}{n} \text{ və yaxud da belə yazı}$$

$$\text{bilərik } \frac{1}{n} + \frac{m}{n} \leq \frac{AB_1}{AB} \leq \frac{m}{n} + 1 \quad (1)$$

Bölgü nöqtələrindən AD oturmağına paralel düz xətlər çəkək. Onların hər birinin sahəsi $\frac{S}{n}$ olar. Aşağıdakı hesablamaları apararaq, ilk m düzbucaqlı AB_1C_1D düzbucaqlısına daxildir. AB_1C_1D düzbucaqlısı isə $m+1$ düzbucaqlısına daxildir. Buna görə $\left(\frac{S}{n}\right) \cdot m \leq S_1 \leq \left(\frac{S}{n}\right) \cdot (m+1)$.

Buradan da alınır ki, $\frac{m}{n} \leq \frac{S_1}{S} \leq \frac{m}{n} + 1 \quad (2)$. (1) və (2) bərabərsizliklərini tərəf-tərəfə toplayaraq, alırıq $\frac{1}{n} \leq \frac{S_1}{S} \cdot \frac{AB_1}{AB} \leq \frac{1}{n}$

n ədədini istənilən qədər böyük götürmək olar. Bu yalnız $\frac{S}{S_1} = \frac{AB}{AB_1}$ olduqda mümkün olar.

Bunu da isbat etmək bizdən tələb olunurdu.

İndi isə sahə vahidi a olan kvadrat, tərəfləri l , a və tərəfləri a , b olan düzbucaqlı götürək. (şəkil 2).

İsbat etdiyimizə əsasən onların sahələrini müqayisə etsək alırıq ki, $\frac{S_1}{1} = \frac{a}{1}$ və $\frac{S}{S_1} = \frac{b}{1}$

Bu bərabərlikləri tərəf-tərəfə vursaq aşağıdakını alırıq

$$S = ab$$

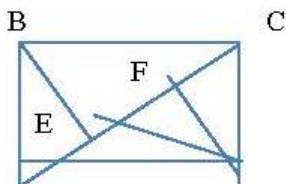
Beləliklə tərəfləri a , b olan düzbucaqlının sahəsini tapmış olduq: $S = ab$.

Düzbucaqlının sahəsinin hesablanması aid aşağıdakı məsələyə baxaq.

Məsələ 1.

$BE \perp AC, DF \perp AC, ED = \sqrt{208} \text{ sm}$ və $EF = 12 \text{ sm}$

olarsa, $ABCD$ düzbucaqlısının sahəsini tapın. şəkil (3)

Həlli: Verilənlərə görə biz $\triangle EFD$ – düzbucaqlı üçbucağının FD katetini tapaq. Pifaqor teoreminə görə aşağıdakını yazı bilərik:

$$ED^2 = EF^2 + FD^2 \text{ buradan alınır ki,}$$

$$FD^2 = ED^2 - EF^2 = (\sqrt{208})^2 - 12^2 = 64$$

Deməli alırıq ki, $FD = 8$

AC diaqonalı $ABCD$ düzbucaqlısını bir birinə oxşar iki üçbucağa ayırır. Buna görə də $BE=FD$ yazı bilərik. BE və FD düz xətləri AC -yə perpendikulyar olduqlarına görə uyğun olaraq ABC və ADC üçbucaqlarının hündürlükləri olacaqdır. AE və $FC=x$ parçalarının da bir-birlərinə bərabər olduqlarını nəzərə alaraq hər birini x qəbul edə bilərik. $AE=x$. Onda üçbucaq hündürlüklərinin xassələrindən istifadə edərək aşağıdakı bərabərlikləri yazı bilərik:

$$BE^2 = AE(AE + EC) \quad \text{və} \quad BE = \frac{BA \times BC}{AC}$$

$$8^2 = x(x + 12) \text{ buradan } x\text{-i tapa bilərik.}$$

$x_1 = -16, x_2 = 4$. Məsafə mənfi olmadığı üçün $x = 4$ götürəcəyik. Aldıq ki, $AE=FC=4$. İndi isə ikinci bərabərlikdən $BA \times BC$ hasilini tapaq.

$$8 = \frac{BA \times BC}{12+4+4} = \frac{BA \times BC}{20}$$

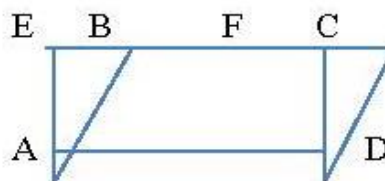
$$BA \times BC = 8 \times 20 = 160 \text{ sm}^2$$

Məlum olduğu kimi $ABCD$ düzbucaqlısının sahəsi elə $BA \times BC$ hasilinə bərabərdir.

Cavab: 160 sm^2 .

Paraleloqramın sahəsi

$ABCD$ verilmiş paraleloqramdır. Paraleloqram düzbucaqlı deyilsə, onda bucaqlarından biri A və ya D bucağı itidir. Müəyyənlik üçün tutaq ki, şəkildə (4) təsvir olunduğu üçün A iti bucaqdır

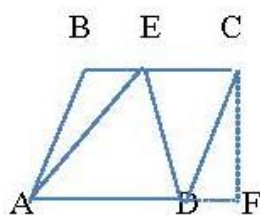
A və D təpələrindən BC düz xəttinə AE və DF perpendikulyarları qaldırıq. Üçbucaq oxşarlığına görə ABE və DCF düzbucaqlı üçbucaqları bərabərdir, çünki onların AB və CD hipotenuzları və AE və DF katetləri bərabərdir. Buradan da, alınır ki, ABCD paraleloqramının sahəsi AD FE düzbucaqlısının sahəsinə bərabərdir. Aşağıdakını yazmaq olar.

$$S_{ABCD} = S_{ABFD} + S_{DCF} = S_{ABFD} + S_{ABE} = S_{ADFE} = AD \times DF$$

Beləliklə, alınır ki, paraleloqramın sahəsi, onun tərəfi ilə həmin tərəfə çəkilmiş hündürlüyün hasilinə bərabərdir.

Paraleloqramın həlli metodikasına aid aşağıdakı məsələyə baxaq;

Məsələ 2. ABCD paraleloqramında AE tən bölən, $CF \perp AF$, $AB=5$ sm, $AD=12$ sm, $AF=15$ sm-dir. ABCD paraleloqramının sahəsini tapın. Şəkil (5)

Həlli: Bizə məlumdur ki, ABCD paraleloqramının sahəsi onun AD tərəfi ilə həmin tərəfə çəkilmiş hündürlüyün hasilinə bərabər olacaqdır. Şəkil (5)-dən göründüyü kimi, AD tərəfinə çəkilən hündürlük CF ilə bərabər olacaqdır və $AB=CD$. CF-in uzunluğunu isə CFD üçbucağından Pifaqor teoreminə görə tapacağıq.

$$DF = AF - AD = 15 \text{ sm} - 12 \text{ sm} = 3 \text{ sm} \quad \text{və} \\ = \sqrt{CD^2 - DF^2} = \sqrt{5^2 - 3^2} = 4^2 \rightarrow CF = 4 \text{ sm}.$$

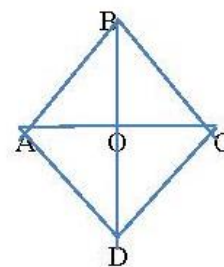
Beləliklə

$$S_{ABCD} = CF \times AD = 4 \times 12 = 48 \text{ sm}^2.$$

Cavab: 48 sm^2 .

Rombun sahəsi. Tutaq ki, ABCD rombu verilmişdir şəkil(6). Onun sahəsinin tapılması metodikasına baxaq. Rombun diaqonalları qarşılıqlı perpendikulyar olur. Bu diaqonallardan kiçiyi yəni AC diaqonallı rombu iki bərabər üçbucağa ayırır. Onda bu rombu sahəsi bu üçbucaqların sahələri cəminə bərabər olacaqdır.

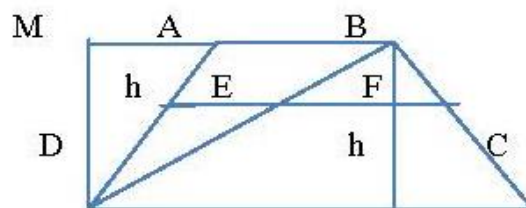
Buna görə üçbucağın sahə düsturlarına əsasən B yaza bilərik ki, $S_{ABC} = \frac{1}{2} AC \cdot BO$ və $S_{ADC} = \frac{1}{2} AC \cdot DO$. Buradan da sahələrin A O C toplanması aksiomu nəzərə alaraq aşağıdakı D şəkil (6) şəkildə yaza bilərik:

$$S_{ABCD} = S_{ABC} + S_{ADC} = \frac{1}{2} AC \cdot BO + \frac{1}{2} AC \cdot DO = \frac{1}{2} AC(BO + DO) = \frac{1}{2} AC \cdot BD$$

Beləliklə biz alırıq ki, rombun sahə düsturu onun diaqonalları hasilinin yarısına bərabərdir.

Trapesiyanın sahəsi. Tutaq ki, bizə ixtiyari ABCD trapesiyası verilmişdir şəkil (7).

Verilmiş trapesiyanın BD diaqonalı onu iki üçbucağa ayırır, ABD və BCD üçbucaqlarına. Sahələrin toplanması aksiomuna əsasən trapesiyanın sahəsi bu üçbucaqların sahələri cəminə bərabər olacaqdır. Buna görə üçbucaqların sahələrini tapaq. Məlum olduğu kimi üçbucağın sahəsi onun tərəfi ilə həmin tərəfə endirilmiş hündürlüyün hasilinin yarısına bərabərdir. Buna görə də şəkil (8)-da üçbucaqların hündürlüklərini qeyd edək. Şəkildən də məlum olduğu kimi bu hündürlüklər bir-birinə bərabər olacaqdır. $MD=BL=h$. Beləliklə, üçbucaqların hündürlüklərini tapa bilərik. $S_{ABD} = \frac{1}{2} BD \cdot h$ və

$$S_{BCD} = \frac{1}{2} CD \cdot h. \text{ Buradan da alırıq ki,}$$

$$S_{ABCD} = S_{ABD} + S_{BCD} = \frac{1}{2} BD \cdot h + \frac{1}{2} CD \cdot h = \frac{1}{2} (BD + CD)h$$

Döndübucaqların sahəsinin hesablanmasına aid məsələlər həlli

Deməli trapesiyanın sahəsi onun oturacaqları cəminin yarısının hündürlüklə hasilinə bərabərdir.

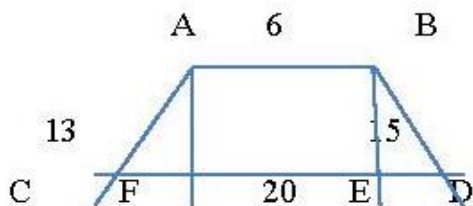
Buradan aşağıdakı nəticəni çıxara bilərik.

Nəticə. Əgər MN düz xəttini trapesiyanın orta xətti qəbul etsək, onda $EF = \frac{1}{2}(AB + CD)$

düsturu doğrudur. Bunu üçbucaqların orta xəttinə əsasən isbat etmək olar. Buna əsasən trapesiyanın sahəsi düsturunu aşağıdakı kimi kimidə yazı bilərik. $S = EF \cdot h$ Yəni ki, trapesiyanın sahəsi onun orta xətti ilə hündürlüyü hasilinə bərabərdir.

Trapesiyanın sahəsinin tapılmasına aid aşağıdakı məsələyə baxaq.

Məsələ 3. Trapesiyanın oturacaqları 6 sm və 20 sm-dir. Onun yan tərəfləri 13 sm və 15 sm olarsa, sahəsinə tapın. A 6 B

Həlli: Tutaq ki, oturacaqları AB və CD olan trapesiya verilmişdir. Bu trapesiyada $AB=6$ sm, $BD=15$ sm, $CD=20$ sm, $AC=13$ sm-dir şəkil (8). Bu trapesiyanın sahəsinə tapmaq tələb olunur. Trapesiyanın AF və BE hündürlüklərini çəkək. AFC düzbucaqlı üçbucağının CF kateti x olsun. Onda BED düzbucaqlı üçbucağının ED kateti

$ED = CD - (CF + FE) = CD - (CF + AB) = 20 - (x + 6) = 14 - x$ olar.

ACF düzbucaqlı üçbucağında Pifaqor teoreminə əsasən AF katetini tapa bilərik.

$$AF^2 = AC^2 - CF^2 = 13^2 - x^2$$

BED düzbucaqlı üçbucağında Pifaqor teoreminə görə BE katetini tapa bilərik.

$$BE^2 = BD^2 - ED^2 = 15^2 - (14 - x)^2$$

Hündürlüklər bir-birinə bərabər olduğuna görə $AF=BE$ yazı bilərik.

$$13^2 - x^2 = 15^2 - (14 - x)^2 \text{ Buradan da}$$

$$x = 9 \text{ sm alırıq. Onda } BE = \sqrt{15^2 - 9^2} = 12(\text{sm}).$$

Trapesiyanın sahə düsturuna görə

$$S_{ABCD} = \frac{AB + CD}{2} \cdot BE = \frac{20 \text{ sm} + 6 \text{ sm}}{2} \cdot 12 \text{ sm} = 156 \text{ sm}^2$$

Beləliklə verilən trapesiyanın sahəsi 156 sm^2 -dir.

Problemə aktuallığı. Həyatda, praktikada sahələrin ölçülməsi ilə bağlı problemlər yaranır. Bunun üçün şagirdləri sahələrin hesablanması problemə məktəbdə hazırlamaq lazımdır.

Problemə yeniliyi. Sahənin xassələrinə aid məsələlərlə, bəzi döndübucaqların sahələrinin hesablanmasına aid məsələ nümunələri seçilmiş və onların həlli nümunələri göstərilmişdir.

Problemə praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqaləni orta məktəb şagirdləri və ali məktəb tələbələri istifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. A.V. Poqorelov. Həndəsə. Bakı, 2001.
2. M.C. Mərdanov, S.S. Mirzəyev, Ş.M. Sadıqov. Həndəsə -8. Bakı, 2003.
3. M.H. Yaqubov və b. Riyaziyyat. Bakı: TQDK-nın nəşri, 2007
4. Ə.A. Quliyev. Həndəsə məsələləri. Bakı: Elm, 2010.

T. Abdullayeva

SOLVING THE PROBLEMS CONCERNING THE CALCULATION OF THE FOUR-SQUARE AREA

SUMMARY

A Brief information is given to us and shown its properties in this article. Later it is given samples of problems about to calculate of areas of some quadrilaterals.

Т. Абдуллаева

РЕШЕНИЕ ЗАДАЧ ОТНОСИТЕЛЬНО ВЫЧИСЛЕНИЯ ПЛОЩАДИ ЧЕТЫРЕХУГОЛЬНИКА

РЕЗЮМЕ

В данной статье подана короткая информация о площади и ее свойствах. Рассмотрены некоторые примеры на вычисление площади четырехугольника.

Redaksiyaya daxil olub: 07.11.2017

RİYAZİ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Türkan Əskərli,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: turkanesgerova@inbox.ru

Rəyçilər: riyaz.ü.elm.dok., prof. İ.C. Mərdanov,
dos. A.Q. Cəfərov,

Açar sözlər: təfəkkür, riyazi təfəkkür, təfəkkürün çevikliyi, təfəkkürün orijinallığı, təfəkkürün səmərəliliyi, təfəkkürün dərinliyi, təfəkkürün genişliyi, təfəkkürün tənqidiliyi, təfəkkürün məqsədyönlülüğü

Ключевые слова: мышление, математическое мышление, гибкость мышления, оригинальность мышления, эффективность мышления, просторность мышления, критика мышления, целеустремленность мышления

Key words: Mentality, mathematical mentality, agility of mentality, originality of mentality, efficient of mentality, depth of mentality, expanse of mentality, critical mentality, dedication of mentality

Məktəblilərin təlim fəaliyyətində də təfəkkürün böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki fəaliyyətin hər bir növü (təlim, oyun və s.) müəyyən sualın, problemin, fikri və ya əməli məsələnin həllini tələb edir. Buna görə də təfəkkür hər bir fəaliyyətin planlaşdırılması və yerinə yetirilməsi üçün zəruridir. Aydındır ki, təfəkkür olmadan şagirdlər heç bir təlim materialını dərinləndirə bilməzlər, onları sadəcə olaraq qavrayar, mahiyyətini isə başa düşə bilməzlər. Buna görə də təlim prosesində şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Təlim şagirdlərdə fikri fəaliyyətin ümumi metodlarını inkişaf etdirməlidir. Başqa sözlə, təlim məktəblilərə zehni bacarıq verməlidir. Bu, onun qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Təlim bu vəzifəni yerinə yetirməyə, şagird bu və ya digər məsələni müstəqil surətdə həll etməyi bacarmaz. Müstəqil olmadıqda isə şagirdlər təfəkkürü lazımi səviyyədə inkişaf edə bilməz. Məsələlərə yanaşmağın, onları analiz etməyin ümumi metod və qaydaları şagirdə öyrədilməyə, o, qabaqcadan qazandığı bilikləri yeni materiala tətbiq etməyi bacarmaz. Şagird, təfəkkürü yeni materiala, həll edəcəyi hər bir məsələyə müvəffəqiyyətlə tətbiq edə bilməz.

Hər bir idrak fəaliyyəti hissetmə və qavrayışla bağlıdır, sonra təfəkkürə keçir. Bu, əvvəlcə təsəvvür, sonra isə anlayış səviyyəsində baş verir. Anlayışlar eyni zamanda həm real obyektlərin inkişaf formaları, həm də xüsusi fikir əməliyyatları kimi fəaliyyət göstərməklə elmi biliklərin elementlərini təşkil edirlər. İnsan öyrənilən

rənilən real obyektin və onun digər obyektlərlə bilavasitə qavranılmayan, hiss və müşahidə ediləməyən xassə və əlaqələrini üzə çıxarmaqla ətraf aləmin dərk edilməsini davam etdirir.

Riyazi təfəkkür dedikdə: 1) insanın konkret riyaziyyat elmini dərk etmək prosesində və ya riyaziyyatın başqa elmlərə, texnikaya, xalq təsərrüfatına və s. tətbiqi prosesində dialektik təfəkkürün baş verdiyi formanı; 2) riyaziyyat elminin öz təbiəti, onun real gerçəklik hadisələrinin dərk edilməsinə tətbiq edilən metodları, həmçinin bu zaman istifadə olunan ümumi təfəkkür üsulları ilə bağlı xüsusiyyətlərini başa düşəcəyik.

Təbii elmi təfəkkür elmi problemlərin həllinin ona uyğun olan bacarıqların müəllim tərəfindən mərhələlərlə həyata keçirilməsi ilə xarakterizə oluna bilər. Belə bacarıqların məcmusu aşağıdakı elementlərdən ibarət olan təbii elmi idrak metodunu təyin edir, problemin dərk olunması, onun dəqiq təyin edilməsi; verilmiş problemlə bağlı bütün vəziyyətlərin öyrənilməsi; problemin həllinin axtarılmasının planlaşdırılması; eyni faktların fəaliyyət göstərdiyi yeni situasiyalarda nəticələrin yayılması

Təfəkkürün orijinallıq, dərinlik, məqsədyönlülük, səmərəlilik, genişlik, tənqidilik, mütəşəkkillik, nitq və yazıda dəqiqlik və yığcamlığı, çevikliyi elmi təfəkkürün belə keyfiyyətləri sırasına aid edirlər.

İnsan təfəkkürünün ən mühüm keyfiyyətlərindən biri təfəkkürün çevikliyidir. İnsan həyat təcrübəsi boyu müxtəlif problemlərlə rastlaşırlar və onları müəyyən üsullarla həll edir. Bəzən

müəyyən qaydalar silsiləsini mənimsəyir və onları müəyyən üsullarla həll edir. Bəzən müəyyən qaydalar silsiləni mənimsəyir və qarşıya çıxan problemləri bu qaydalara istinad etməklə həll edir. Lakin həyatda baş verən proseslər müxtəlif və rəngarəngdir. Onlar bir-birinə bənzəsələr məhiyyətə müxtəlifdirlər. Ona görə də onlara eyni ölçü ilə yanaşmaq, məlum qaydaları tətbiq etmək çox vaxt lazımı nəticəni vermir. Bu halda insanlar müxtəlif yolla hərəkət edirlər. Bəzi insanlar problemin həllində məlum qaydalardan istifadə edir, ümumi qaydalardan kənara çıxmır, ona görə də yeni məsələnin həll edilməsi qaydasını dəyişir, yeni tədqiqat metodu seçir və öz məqsədinə nail olur.

Təfəkkürün çevikliyinin antipodu təfəkkürün kütlüyü və ya şablonluğudur. Təfəkkürün şablonluğu ixtiracılıq, yaradıcılıq fəaliyyətində olduqca ciddi maneədir və çox vaxt təlimin nəticəsi kimi özünü göstərir və bir çox şagirdlər üçün xarakterikdir.

Qeyri-şablon təfəkkürün inkişafının ən yüksək səviyyəsi təfəkkürün orijinallığıdır. Təfəkkürün orijinallığı hər şeydən əvvəl təfəkkürün dərinliyinin nəticəsi kimi özünü göstərir. Təfəkkürün dərinliyi ən mühüm olanı ikinci dərəcəlidən ayırmaq, mühakimənin məntiqi strukturunu müəyyən etmək, "inamə əsasən" qəbul olunma ilə ciddi isbat olunanı ayırmaq, riyazi mətnə əsas olanları seçib götürmək bacarığında ifadə olunur.

Təfəkkürün məqsədyönlülüyü şəxsiyyətin hər şeyi bilmək istəyi kimi mənəvi keyfiyyəti ilə sıx əlaqəlidir. Hər şeyi bilmək istəyi məhz öz məqsədyönlüyü səbəbi üzrə insanın biliyini və təcrübəsini zənginləşdirir.

Riyaziyyatda təlimin keyfiyyəti və səmərəliliyi yalnız şagirdlərin proqramda nəzərdə tutulan bilik, bacarıq və vərdislər sisteminə yiyələnməsi ilə deyil, həmçinin onların riyazi inkişaf səviyyəsi, biliklərə yiyələnmənin hazırlıq dərəcəsi, məktəb riyaziyyat kursunun məzmununa daxil olan məlumatlardan əsas olanlarını müəyyənləşdirib mənimsəmək və yadda saxlamaq bacarığının formalaşdırılması ilə müəyyən edilir. Beləliklə, şagirdlərdə təfəkkürün müəyyən keyfiyyətləri, səmərəli tədris əməyinin vərdisləri, idrak marağının inkişafı formalaşmalıdır. Ona görə də, məktəb riyaziyyat təliminin təkmilləşdirilməsinin çoxsaylı problemləri içərisində şagirdlərdə riyazi

təfəkkürün formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədris fənni kimi riyaziyyatın xüsusiyyəti elədir ki, onun təlimi şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına güclü təsir göstərir. Şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı isə təlim fəaliyyəti prosesində təfəkkür üsullarının formalaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Bu təfəkkür üsulları (analiz, sintez, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə) elmi tədqiqatda, xüsusilə riyaziyyatın təlimi prosesində (o cümlədən, məsələ həllində) özünü açıq-aydın spesifik metodlar kimi göstərir.

Beləliklə, riyaziyyat elminin və riyaziyyatın təlimi metodikasının təkamülü dövründə "riyazi təfəkkür" anlayışına daxil edilən məzmun dəyişmiş və riyaziyyatın təlimi prosesində təfəkkürün inkişafı probleminin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artdığını müşahidə edirik.

Təfəkkürün köməyi ilə bilavasitə bizə təsir etməyən əlaqə və münasibətləri də dərk edə bilirik. Deməli, təfəkkür cisim və hadisələr arasındakı qanunauyğun əlaqə və asılılıqların ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan mürəkkəb idrak prosesidir. Təfəkkürün bir neçə xarakterik xüsusiyyəti vardır. Həmin xüsusiyyətlərlə təfəkkür duyğu və qavrayışdan fərqlənir. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- a) təfəkkür varlığın ümumiləşmiş inikasıdır.
- b) təfəkkür varlığın vasitəli inikasıdır.
- c) təfəkkür dillə vəhdət təşkil edir, onları bir-birindən ayırmaq və ya eyniləşdirmək mümkün deyildir.

Məqalənin aktuallığı. İnformasiyaların çoxaldığı, texnologiyaların gücləndiyi bir zamanda cəmiyyətin inkişaf tendensiyalarına münasibət dəyişir. Tədris təcrübəsi artıq sübut etmişdir ki, təfəkkürü məqsədyönlü inkişaf etdirmədən produktiv təlimin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə nail olmaq mümkün deyil. Bu tələb isə yalnız təfəkkürün fəal işi, təfəkkürün məntiqi priyomlarının formalaşdırılması şəraitində realizə edilə bilər.

Məqalənin elmi yeniliyi. Kiçik yaşlı məktəblilərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafında problem situasiyadan istifadənin əhəmiyyəti elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Təfəkkürün sayəsində insana aydın olur ki, nəyi bilir, nəyi isə hələ bilmir, hansı təsəvvür və anlayışlardan istifadə etmək olar, hansılardan yox.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın nəticə və təklifləri ibtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin məzmununun təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlov A.S., Əliyeva T.M., Mütəllibov T.E. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Ümumi metodika. I hissə. Bakı: N. Tusi adına API., 1991; II hissə, 1992.
2. Adıgözəlov A.S. Riyaziyyat ibtidai kursun tədrisinin xüsusi metodikası. Bakı, 2001.
3. Adıgözəlov A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası (ümumi metodika). Bakı, 2006.
4. Ağayev B.Ə. Səkkizillik məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. II hissə. Bakı: Maarif, 1972.

T. Аскерли

РАЗНЫЙ ПОДХОД К РАЗВИТИЮ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что человек именно при помощи мышления четко и полностью отражает внешний мир, его закономерности, именно за счет мышления познает мир и на своем опыте, в трудовой деятельности пользуется этими знаниями.

T. Askerli

DIFFERENT METHOD OF APPROACHING TO THE DEVELOPMENT OF MATHEMATICAL MENTALITY

SUMMARY

Human understands environment completely, profound und accurate, detects its naturals, has certain knowledges about environment, uses knowledges in experience of lifetime.

Redaksiyaya daxil olub: 11.12.2017

MƏKTƏB RİYAZİYYAT KURSUNDA VEKTORLAR CƏBRİ ELEMENTLƏRİNİN METRİK MƏSƏLƏLƏR HƏLLİNƏ TƏTBİQİ

Zümrüd Əzizova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail emerald.aziz@bk.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok.,prof.* A.S. Adıgözəlov,
ped.ü.elm.dok.,dos. N.B. Nəsirov

Açar sözlər: *vektor, uzunluq, parça, bucaq*

Ключевые слова: *вектор, длина, отрезок, угол*

Keywords: *vector, length, piece, angle*

Vektorlar cəbrinin elementləri məktəb riyaziyyat kursuna son dövrlərdə daxil edilmişdir. Onun nəzəri məsələlərinin məzmunu həll olunsa da onun tədrisi metodikasında həlli vacib olan problemlər qalmaqdadır. Vektorlar cəbri həndəsənin və fizikanın bir çox anlayışlarının mahiyyətini adekvat şəkildə göstərmək imkanı verir. Vektorlar cəbrində analitik və həndəsi tədqiqat metodlarının birləşməsi vektorial düstur və nəticələrin yığcamlığı, aydınlığı və əyaniliyi ilə fərqlənir. Fiziki qanunauyğunluqları ifadə edən vektor düsturları bu ya digər koordinat sisteminin seçilməsindən asılı deyildir, yəni invariant xarakterlidir və hadisələrin mahiyyətini düzgün şəkildə əks etdirir.

Didaktik imkanlar baxımından vektorlar məktəb riyaziyyat kursunun digər üsullarla çətin həll olunan bir sıra məsələlərinin həllini sadələşdirir. Məktəb həndəsə kursunda vektorlar bir sıra teoremlərin isbatını nəinki şagirdlərə daha anlaşqlı çatdırma imkanı verir, həm də əyaniliyi və təbiiliyi cəhətdən teoremlərin isbatı və məsələ həlli yollarını daha asan yolla öyrətməyə kömək edir. Vektor anlayışı məktəb fizika kursunun da mühüm anlayışıdır və riyaziyyatın və fizikanın fənlərarası əlaqələrində aparıcı rol oynayır.

Vektorlar cəbri elementlərinin tədrisində bir sıra çətinliklər mövcuddur. Vektor anlayışının özünün daxil edilmə üsulu müəyyən problemlər yaradır. Belə ki, vektora ən geniş yayılmış istiqamətlənmiş parça kimi tərif verilməsi onunla nəticələnir ki, şagirdlər vektoru parça kimi qəbul edir və onu həndəsi fiqur hesab edirlər. Əslində isə vektor müəyyən həndəsi təsvirdən ibarət olub, başqa təbiətli riyazi obyektidir.

Vektorlar üzərində hesab əməlləri və onların xassələrinin mahiyyətini dərinlən anlamayan şagirdlər mühüm faktları tez yaddan çıxarırlar. Bu da əsasən onunla izah olunur ki, vektorların tətbiqi ilə məsələ həllinə və teoremlərin isbatına ciddi yanaşılmır, alınan nəzəri və praktik biliklər demək olar ki, dərinləşdirilmir və ümumiləşdirməyə yer verilmir.

Yuxarıda göstərilən mühakimələr bu nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, məktəb riyaziyyat kursunda vektorlar cəbri elementlərinin tədris olunması zərurətinə artıq heç bir şübhə yeri yoxdur. Eyni zamanda, bu mövzunun tədrisi prosesində müəyyən problemlərin yaranması qaçılmazdır. Çox zaman vektorlar cəbri elementlərinin tədrisi vektorlar üzərində sadə vərdişlər aşılaman "cansıxıcı" çalışmaların həlli ilə tamamlanır. Vektorlar faktik olaraq tətbiq olunmur. Şagirdlərin idrak fəallığının yüksəldilməsində, məntiqi təfəkkürünün formalaşmasında və inkişafında vektor metodunun imkanlarından tam istifadə olunmur. Halbuki, həm cəbrin və həm də həndəsənin tədrisi prosesində vektorların bir metod kimi geniş tətbiqi bu fənlərin vahid riyaziyyatın tərkib hissələri kimi qəbul edilməsi təsəvvürlərini xeyli zənginləşdirmiş olardı.

Vektorların skalyar hasili yalnız həndəsədə deyil, bəzi cəbri məsələlərin tədrisində, sistem tənliklərin həllində, bərabərsizliklərin isbatında, tənliklərin və ekstremumun tapılması məsələlərinin həllində müvəffəqiyyətlə tətbiq oluna bilər. Skalyar hasildən istifadə etməklə məsələlərin həlli şagirdlərdə və müəllimlərdə böyük maraq doğurur.

“İki vektorun skalyar hasili ”mövzusunda aşağıda istifadə olunacaq əsas faktları nəzərdən keçirək.

İki sıfır olmayan vektorun skalyar hasili bu vektorların uzunluqları ilə onlar arasındakı bucağın kosinusu hasilinə bərabərdir.

$$\vec{a} \cdot \vec{b} = |\vec{a}| \cdot |\vec{b}| \cdot \cos \alpha$$

$$|\cos \alpha| \leq 1 \text{ olduğundan}$$

$$|\vec{a} \cdot \vec{b}| \leq |\vec{a}| \cdot |\vec{b}| \quad (1)$$

yazmaq olar.

Əgər $\vec{a}(a_1, b_1)$ və $\vec{b}(a_2, b_2)$ vektorları verilibsə, onda $\vec{a} \cdot \vec{b} = a_1 \cdot a_2 + b_1 \cdot b_2$ və $|\vec{a}| = \sqrt{a_1^2 + b_1^2}$,

$$|\vec{b}| = \sqrt{a_2^2 + b_2^2} \text{ və uyğun olaraq}$$

$$a_1 a_2 + b_1 b_2 \leq \sqrt{a_1^2 + b_1^2} \cdot \sqrt{a_2^2 + b_2^2} \quad (2)$$

alınar.

Analoji olaraq üçölçülü fəza üçün $a_1 a_2 + b_1 b_2 +$

$$c_1 c_2 \leq \sqrt{a_1^2 + b_1^2 + c_1^2} \cdot \sqrt{a_2^2 + b_2^2 + c_2^2} \quad (3)$$

alırıq.

Vektor metoduna yiyələnmək üçün ilk öncə verilənləri cəbri dildən vektor dilinə çevirməyi öyrənmək lazımdır. Məsələn, $\sqrt{x^2 + y^2}$ və ya $\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$ şəklində cəbri ifadələr hər hansı bir vektorun müstəvidə və ya fəzada uzunluğudur. İndi də bəzi cəbri məsələlərin vektor metodu ilə həllini nəzərdən keçirək.

1. İsbat edin ki, ixtiyari x, y və z üçün $x^2 y^2 + y^2 z^2 + x^2 z^2 \geq xyz(x + y + z)$ doğrudur.

İsbati. $\vec{a}(xy, yz, zx)$ və $\vec{b}(xz, xy, yz)$ vektorlarını daxil edək.

Bu vektorların skalyar hasili $\vec{a} \cdot \vec{b} = x^2 yz + xy^2 z + xyz^2 = xyz(x + y + z)$; uzunluqları $|\vec{a}| = \sqrt{x^2 y^2 + y^2 z^2 + x^2 z^2}$, $|\vec{b}| = \sqrt{x^2 z^2 + x^2 y^2 + y^2 z^2}$ və $|\vec{a}| \cdot |\vec{b}| = x^2 y^2 + y^2 z^2 + x^2 z^2$ olar.

Buradan $x^2 y^2 + y^2 z^2 + x^2 z^2 \geq xyz(x + y + z)$ alırıq.

2. İstənilən a, b, c üçün $abc^2 + bca^2 + cab^2 \leq a^4 + b^4 + c^4$ bərabərsizliyinin doğruluğunu isbat edin.

İsbati. $\vec{a}(ac; ba; cb)$ və $\vec{b}(bc; ca; ab)$ vektorlarını daxil edək və onların uzunluqlarını tapaq.

$$|\vec{a}| = \sqrt{a^2 c^2 + b^2 a^2 + c^2 b^2} \quad \text{və} \quad |\vec{b}| = \sqrt{b^2 c^2 + c^2 a^2 + a^2 b^2}$$

(3) münasibətinə əsasən $abc^2 + bca^2 + cab^2 \leq a^2 c^2 + b^2 a^2 + c^2 b^2$ alırıq.

Digər $\vec{a}(a^2; b^2; c^2)$ və $\vec{b}(c^2; a^2; b^2)$ vektorlarını nəzərdən keçirək və onların skalyar hasilini tapıb

$$(3) \text{ düsturunu tətbiq edək. Onda } \vec{a} \cdot \vec{b} = a^2 c^2 + b^2 a^2 + c^2 b^2 \leq \sqrt{a^4 + b^4 + c^4} \cdot \sqrt{c^4 + b^4 + a^4} = a^4 + b^4 + c^4 \text{ olar.}$$

Beləliklə, $abc^2 + bca^2 + cab^2 \leq a^2 c^2 + b^2 a^2 + c^2 b^2 \leq a^4 + b^4 + c^4$ alırıq.

Bunun da isbatı tələb olunurdu.

3. $x\sqrt{1+x} + \sqrt{3-x} = 2\sqrt{x^2+1}$ tənliyini həll edək.

Həlli. $\vec{a}(\sqrt{1+x}; \sqrt{3-x})$, $\vec{b}(x; 1)$ və vektorlarını daxil edək. Onda verilmiş tənliyi $\vec{a} \cdot \vec{b} = |\vec{a}| \cdot |\vec{b}|$ şəklində yazmaq olar. Bu halda vektorların koordinatlarının mütənasib olduğu ödənilir. Belə ki, $x = 0$ tənliyin kökü olmadığı üçün $\frac{\sqrt{1+x}}{x} = \sqrt{3-x}$ yazmaq olar.

Buradan $x^3 - 3x^2 + x + 1 = 0$ və ya $(x-1)(x^2 - 2x - 1) = 0$ alırıq. Həmin tənlikləri həll etsək, $x_1 = 1, x_2 = 1 + \sqrt{2}$ ($x > 0$) olar.

İndi də skalyar hasilin triqonometrik tənliklərə tətbiqinə aid bir misalı nəzərdən keçirək.

$$4. \sin x \cdot \sqrt{1 - \cos^2 x} + \sqrt{1 + \cos^2 x} = \sqrt{2} \cdot \sqrt{\sin^2 x + 1}$$

Həlli. $\vec{a}(\sin x; 1), \vec{b}(\sqrt{1 - \cos^2 x}; \sqrt{1 + \cos^2 x})$ vektorlarını daxil edək.

Onda $|\vec{a}| = \sqrt{\sin^2 x + 1}$, $|\vec{b}| = \sqrt{1 - \cos^2 x + 1 + \cos^2 x} = \sqrt{2}$ və $\vec{a} \cdot \vec{b} = \sin x \cdot \sqrt{1 - \cos^2 x} + \sqrt{1 + \cos^2 x}$ alırıq, belə ki, $\vec{a} \cdot \vec{b} = |\vec{a}| \cdot |\vec{b}|$.

$\vec{a} \cdot \vec{b} = |\vec{a}| \cdot |\vec{b}|$ şərtinə əsasən $\vec{a} \uparrow \vec{b}$, yəni eyni istiqamətli vektorlar olduğundan müvafiq koordinatlar mütənəsidir, onda

$$\frac{\sin x}{\sqrt{1-\cos^2 x}} = \frac{1}{\sqrt{1+\cos^2 x}}$$

$$1 + \cos^2 x = 1 \quad \text{və ya} \quad \cos x = 0,$$

$$x = \frac{\pi}{2} + \pi n, n \in \mathbb{Z} \text{ alırıq.}$$

Bu üsulla tənliklər sisteminin həlli də böyük maraq doğurur. Bu, ənənəvi üsullardan daha sadə ola bilər. Belə ki, müstəvidə vektorların skalyar hasili fəzada vektorların skalyar hasili ilə analojiidir.

5. Tənliklər sistemini həll edin:

$$\begin{cases} x + y + z = 6 \\ x^2 + y^2 + z^2 = 12 \\ \log_x y^2 = z \end{cases}$$

Həlli. $\vec{u}(x, y, z), \vec{e}(1, 1, 1)$ vektorlarını daxil edək. Onda

$$\vec{u} \cdot \vec{e} = x + y + z = 6; |\vec{u}| = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2} = \sqrt{12},$$

$$|\vec{e}| = \sqrt{3}; |\vec{u}| \cdot |\vec{e}| = \sqrt{12} \cdot \sqrt{3} = 6$$

$$\Rightarrow \vec{u} \cdot \vec{e} = |\vec{u}| \cdot |\vec{e}| \Rightarrow \frac{x}{1} = \frac{y}{1} = \frac{z}{1};$$

Buradan $x = y = z = 2$ alırıq.

Cavab: (2; 2; 2).

Göründüyü kimi bu metod cəbr məsələləri həllinin səmərəliliyini artırır, nəticəni daha tez əldə etməyə imkan verir.

Problemin aktuallığı. Son dövrlərdə məktəb riyaziyyat kursuna vektorlar cəbrinin elementləri daxil edilmişdir. Vektorların nəzəri məsələlərinin məzmunu həll olunsada onun tədrisi metodikasında həlli vacib olan problemlər qalmaqdadır. Vektorlar cəbri həndəsənin və fizikanın bir çox anlayışlarının mahiyyətini aşkar şəkildə göstərmək imkanı verir.

Problemin elmi yeniliyi. Vektorların məktəb riyaziyyat kursundan bir sıra bərabərsizliklərin isbatına tətbiqi nümunələri işlənmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqaləni ora məktəb şagirdləri və ali məktəb tələbələri istifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənova X.S. Orta məktəbdə vektor anlayışının daxil edilməsi üsulları haqqında // Fizika, riyaziyyat və informatika tədrisi, 2010, № 1
2. Mərdanov M.C və b. Həndəsə: Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
3. Poqorelov A.V. Həndəsə: Orta məktəbin 7-11-ci sinifləri üçün dərslik Bakı: Maarif, 1991.
4. Kolmoqorov A.N. Həndəsə: Orta məktəblərin 6-8-ci sinifləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif 1983.
5. Гасанова Х.С. О связи между геометрическим и координатным толкованиями при изучении векторов.

3. Азизова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АЛГЕБРАИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ ВЕКТОРОВ ПРИ РЕШЕНИИ МЕТРИЧЕСКИХ ЗАДАЧ НА ШКОЛЬНОМ КУРСЕ МАТЕМАТИКИ

РЕЗЮМЕ

Методика изучения темы векторов известна, но есть ряд серьезных задач, которые требуют решения. Векторы дают возможность решать как геометрические, так и физические задачи. В статье рассмотрены примеры применения векторов при решении геометрических задач.

Z. Azizova

THE USE OF ALGEBRAIC ELEMENTS OF VECTORS FOR THE SOLVING OF METRIC TASKS AT THE SCHOOL COURSE OF MATHEMATICS

SUMMARY

The methodology for studying the subject of vectors is known, but there are a number of serious problems that need to be addressed. Vectors allow you to solve both geometric and physical problems. Examples of the application of vectors in the solution of geometric problems are considered in the article.

Redaksiyaya daxil olub: 05.12.2017

RIYAZİYYAT VƏ İNFORMATİKA TƏLİMİNDƏ ALQORİTMLƏRİN TƏSVİRİNİN DİL VASİTƏLƏRİ

Zalxa Qardaşova,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Kəmalə Qaybaliyeva,
Gəncə Dövlət Universiteti
E-mail: k.qeybeliyeva@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov*
ped.ü.fəls.dok., dos. M.S. Kazımov

Açar sözlər: *alqoritm, riyaziyyat-informatika, dil vasitələri, metod, blok-sxem, riyazi simvollar, xətti tənlik*

Ключевые слова: *алгоритм, математика-информатика, языковые средства, метод, блок-схема, математические символы, линейное уравнение*

Key words: *algorithm, mathematics and informatics, language means, metod, block-scheme, mathematical symbols, linear equation*

Alqoritmlərin təsvir edilməsinin dil vasitələri hazırda müxtəlif kurslarda, o cümlədən riyaziyyatın bəzi sahələrində, onun tətbiqlərində və informatikada geniş şəkildə istifadə olunur.

Alqoritmlərin təsvir edilməsinin dil vasitələri anlayışına aşağıdakı təsvir vasitələri daxildir:

1) təbii dildə; 2) riyazi simvollar və düsturlar, sözlərlə ifadə olunan cümlələr daxil olmaqla; 3) cədvəl dilində; 4) qraflar dilində; 5) struktoqram şəklində; 6) blok-sxem dilində.

Alqoritmlərin dil təsviri riyaziyyatın məzmununun dərinləşdirici və zənginləşdirici vasitə kimi kompleks şəkildə metodik imkanları araşdırılıb.

Məktəb riyaziyyat təlimində alqoritmlər sözlü əmrlər dilində, həm də ayrı-ayrı göstərişlərə (addımlara) bölünmədən təsvir olunur. Alqoritmlərin daha əyani təsvir formaları (cədvəllər, qraflar, blok-sxemlər) demək olar ki, istifadə olunmur. Bir sıra xarici ölkələrdə istifadə olunan struktoqram ümumiyyətlə, tətbiq edilmir.

Biz burada alqoritmlərin yalnız bəzi təsvir formaları üzərində dayanacağıq.

1) Sözlü əmrlər daxil olmaqla alqoritmlərin riyazi simvollar və düsturlar dilində təsvirini kvadrat tənliyin növünün təyini nümunəsində nəzərdən keçirək. Həmin alqoritm aşağıdakı əmrlər şəklində yazıla bilər:

1. Əgər $a=1$ olarsa, onda 2-yə, digər halda 3-ə keçin;

2. $x^2 + bx + c = 0$ - çevirilmiş kvadrat tənlik. 6-ya keçin;

3. Əgər $b=0$ və ya $c=0$ olarsa, onda 4-ə keçin;

4. $ax^2 + c = 0$ və ya $ax^2 + bx = 0$ və ya $ax^2 = 0$ - tam olmayan

Kvadrat tənliklərdir. 6-ya keçin;

5. $ax^2 + bx + c = 0$ - tam kvadrat tənlikdir. 6-ya keçin;

6. Prosesi qurtarın.

Alqoritmın belə yazılış forması riyaziyyatın VII-IX siniflərdə öyrənilməsində əlverişli və praktik tətbiq olunandır. Lakin riyaziyyatın ənənəvi təlimində belə addımlara bölmə istifadə edilmir. Ona görə sözlü əmrlər daxil olmaqla riyazi simvollar və düsturlar dilindən riyaziyyatdan tədris materialının aydınlaşdırılmasında istifadə olunmasını məqsədəuyğun hesab edirik. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb alqoritmlər üçün sözlü təsvir münasib deyildir, həm də əyani deyildir.

1) Kvadrat tənliyin növünün təyin edilməsi alqoritmını cədvəl dilində aşağıdakı cədvəl şəklində təsvir etmək olar:

b=0	c=0	a=1	$ax^2 + bx + c = 0$	Tənliklərin növü
hə	hə	-	$ax^2 = 0$	Tam olmayan kvadrat tənliklər
hə	yox	-	$ax^2 + c = 0$	
yox	hə	-	$ax^2 + bx = 0$	
yox	yox	-	$ax^2 + bx + c = 0$	Tam kvadrat tənlik
yox	yox	hə	$x^2 + bx + c = 0$	Çevrilmiş kvadrat tənlik

Bu cədvəlin köməyi ilə nəticələrin rəng-rəngliyi və onların məntiqi şərtlərdən asılılığı əyani şəkildə təsvir olunur. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, alqoritmlərin təsvir edilməsinin cədvəl üsulu onun sözlü təsvirinə nisbətən kifayət qədər sadə və əyanidir. Ona görə riyaziyyatın təlimi prosesində bəzən (xüsusən bu alqoritmlərin digər təsvir növlərindən sadə və anlaşılan ol-

duqda) cədvəl şəklində təsvirdən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Bundan başqa, cədvəl dilində təsvir edilən alqoritmlər aralıq nəticələrin qeyd olunması ilə müəyyən düsturla hesablamaların yerinə yetirilməsində geniş tətbiq edilir. Məsələn, $y = \frac{2x+5}{x-2}$, $-8 \leq x \leq 1$ düsturu üzrə hesablama alqoritmni cədvəl dilində aşağıdakı kimi yazmaq olar:

S. №	Əməllərin təsviri
1.	x-in qiymətlərini oxumaq
2.	x-i 2 ədədinə vurmaq
3.	2 əməlinin nəticəsinə 5 əlavə etmək
4.	x-dən 2 ədədini çıxmaq
5.	3 əməlinin nəticəsinə 4 əməlinin nəticəsinə bölmək
6.	5 əməlinin nəticəsinə yazmaq

2, 3, 4 əməllərinin yerinə yetirilməsi nəticələri aralıq nəticələrdir.

Alqoritmlərin təsvir edilməsinin bu formasının öz üstünlükləri vardır. Hər şeydən öncə əməlin yerinə yetirilməsi ardıcılığı aşkar şəkildə göstərilir. Bundan başqa, alqoritmlərin belə təsviri yalnız o zaman əlverişli və məqsədəuyğundur ki, eyni bir düsturla verilənlərin müxtəlif qiymətlərində bir neçə qiymətin hesablanması tələb olunur.

2) Alqoritmlərin təsviri üçün yüksək əyaniyyə malik olan blok-sxem dilindən geniş istifadə olunur.

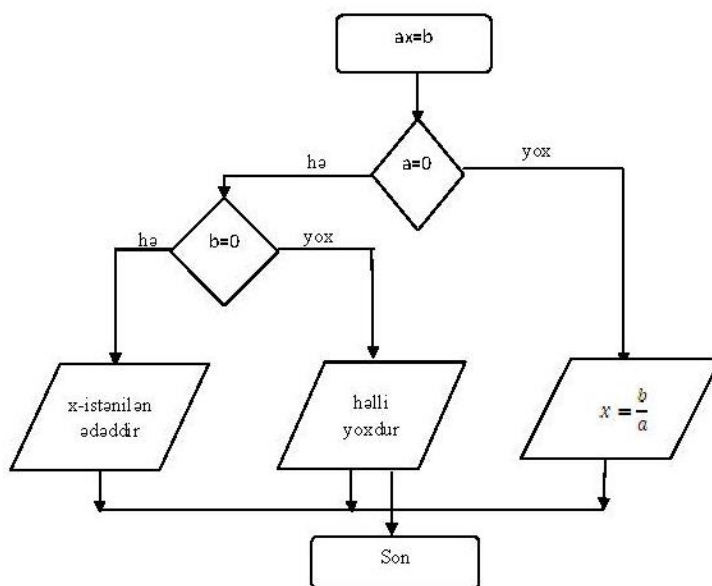
“Blok-sxem-alqoritmlərin yazılması üçün dildir, onun vasitəsilə səciyyəvi riyazi priyomları əyani göstərmək olur, alqoritmın konstruksiyasının qavramaq üçün daha münasib və faydalı dildir. Lakin məktəb riyaziyyatının ənənəvi təlimində onlardan kifayət qədər istifadə olunmur.

Alqoritmlərin dil vasitələri onun qrafik təsvirləri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir.

Alqoritmlərin blok-sxemi mahiyyət etibarı ilə özünü bir girişli (heç bir ox çəkilməyən təpə) və bir və ya bir neçə çıxışlı (heç bir ox çıxmayan təpə) istiqamətlənmiş qraf kimi özünü göstərir. Hər bir blok-sxem bloklardan və oxlardan ibarətdir. Bununla yanaşı hər bir əmr blokun köməyi ilə verilir, onların yerinə yetirilməsi ardıcılığı oxların köməyi ilə icra olunur.

Ədəbiyyatlarda blokların işarə edilməsinin ciddi standartlaşması qəbul olunmayıb.

Tədris materialının blok-sxem dilində təsviri bəzən onu çox əyani edir. Deyilənləri “birdəyişənli xətti tənlik” mövzusunun aydınlaşdırılması nümunəsində nümayiş etdirək. Riyaziyyat dərslində mətn alqoritmni blok-sxem dilində təsviri aşağıdakı kimidir:

Əlbəttə, tədris materialının (alqoritm) aydınlaşdırılmasını hazırda ənənəvi riyaziyyat kursunda olduğu kimi şərh etmək olardı, lakin blok-sxem dilində o daha əyani görünür. Göründüyü kimi, onların müqayisəsi ənənəvi şərhin

xeyrinə deyildir. Blok-sxem dilində tənliyin həllinin üç mümkün halı $a=0$ və $b=0$ şərtlərinin yerinə yetirilən və ya yerinə yetirilməyən olmasından asılı olaraq asanlıqla dərk olunur.

a=0	b=0	Nəticə
hə	hə	x-istənilən ədəddir
hə	yox	həlli yoxdur
yox	-	$x = \frac{b}{a}$

Beləliklə, alqoritmlərin ənənəvi aydınlaşdırılması ilə yanaşı tədris materialının strukturunun başa düşülməsinə imkan verən vasitə kimi,

blok-sxem dilindən geniş istifadəsini məqsədəuyğun hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev C. və b. İnformatikanın tədrisi metodikası. Bakı, 2003.
2. Adıgözəlov A.S., Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2015.
3. Pələngov Ə.Q., Abdullayeva M.V. Orta məktəbdə informatikanın tədrisi metodikası. Bakı: Elm, 2014.
4. İsmayılova S. Riyaziyyat-7. Bakı: Şərq-Qərb, 2014.
5. Mahmudzadə R., Sadıqov İ., İsayeva N. 8-ci sinif üçün İnformatika dərsliyi. Bakı: Yaznəşr, 2015.

З.Ш. Гардашова, К.Ю. Гайбалыева
ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ДЛЯ ОПИСАНИЯ АЛГОРИТМОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ
МАТЕМАТИКЕ И ИНФОРМАТИКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье в комплексном виде исследованы методические возможности языкового представления алгоритмов как средства углубления и обогащения содержания математики. Средства языкового представления алгоритмов в настоящее время широко используются на различных курсах, а также в некоторых областях математики, в прикладной математике и информатике.

Zalxa Qardaşova, Kəmalə Qaybaliyeva,

Z.Sh. Gardashova, K.Y. Gaybaliyeva
LANGUAGE CREAMS FOR DESCRIPTION OF ALGORITHMS IN TRAINING
MATHEMATICS AND INFORMATICS

SUMMARY

In the article in a complex form the methodical possibilities of linguistic representation of algorithms as a means of deepening and enriching the content of mathematics are studied. Tools for linguistic representation of algorithms are now widely used in various courses, as well as in some areas of mathematics, in applied mathematics and computer science.

Redaksiyaya daxil olub: 17.12.2017

VEKTOR ANLAYIŞININ MƏKTƏB RİYAZİYYAT KURSUNDA ÖYRƏNİLMƏSİNİN MƏQSƏDÜYÜĞUNLUĞU

Kəmalə Abakarova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: abakarova_k@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.e.dok., prof. A.S. Adıgözəlov,*
ped.ü.fəls.dok., dos.N B. Nəsirov

Açar sözlər: *vektor, bucaq, koordinat sistemi, triqonometriya, paraleloqram*

Ключевые слова: *вектор, угол, система координат, тригонометрия, параллелограмм*

Key words: *vector, angle, coordinate system, trigonometr, parallelogram*

İlk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, ümumtəhsil məktəblərinin mühüm vəzifəsi şagirdləri müasir elmin əsasları ilə tanış etməkdir. Buna uyğun olaraq müasir riyaziyyatın sadə və bununla belə şübhəsiz ki, çox mühüm anlayışı olan vektor anlayışı məktəb şagirdlərinin mənimlədiyi anlayışlar sırasına daxil edilməlidir. Bununla yanaşı, bir sıra teoremlərin mürəkkəb və uzun-uzadı isbatlarının vektorların xassələri əsasında qurulan sadə və gözəl isbatlarla əvəz edilməsinə imkan verən maraqlı misallar göstərmək olar. Belələrinə üçbucağın meridianlarının kəsilməsi haqqında, kosinuslar teoremi, paraleloqramın diaqonalların kvadratları cəmi və s. haqqında teoremlərin isbatları misal ola bilər.

Vektorlar cəbrinin elementləri şagirdlərə belə inam yaranmasına imkan verir ki, elə obyektlər və onlar üzərində elə əməllər mövcuddur ki, onlar elementar cəbrin obyektləri və əməllərindən mühüm dərəcədə fərqlənirlər və eyni zamanda onların bir sıra xassələri ənənəvi cəbri əməllərlə çox yaxşı analogiyalar əmələ gətirirlər. Müəllim müntəzəm olaraq şagirdlərin diqqətini, məsələn, vektorların toplanması əməlinin ədədlərin toplanmasının hesab əməlinədən mühüm dərəcədə fərqləndiyini yönəltməlidir. Birinci halda, biz müəyyən həndəsi qurmanı yerinə yetiririk, ikinci halda isə sayırıq. Lakin həm birinci, həm də ikinci əməl yerdəyişmə və qruplaşdırma qanunlarına tabedir, bu və digər halda cəminə və iki toplanandan birinə görə digər toplanan birqiymətli təyin edilir. Bu növ faktlar və həndəsi çevrilmələrin kompozisiyalarının məlum xassələri ümumi şəkildə olsa da, müasir

riyaziyyatın ən mühüm anlayışlarından biri olan qrup anlayışı ilə tanış etməyə imkan verir.

Məktəb riyaziyyat kursuna vektorun daxil edilməsinə müxtəlif yanaşmalar var. Riyaziyyat təliminin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi ilə əlaqədar məktəb təliminin məzmunun vektor anlayışının daxil edilməsi məsələsi meydana çıxmışdır. Bu məsələ ilə əlaqədar iki mühüm yanaşma ətrafında qruplaşdırılan müxtəlif fikirlər və təkliflər irəli sürülür:

1. Bu yanaşmalardan bir ondan ibarətdir ki, vektor ideyası məktəb kursunun bazis ideyalarından biri kimi təklif edilir. Bu o deməkdir ki, bütün məktəb həndəsə materialı vektor fəzası ideyasının bazasında ciddi ardıcılıqla qurulmalıdır.

Həndəsənin belə qurulması sxemini hələ 1918-ci ildə tanınmış alman riyaziyyatçısı Qerman Veyl təklif etmişdir. Bu sxemin “Şah yolu” olduğunu təsdiq edən İ. Dyedonne məktəb təlimində (yuxarı siniflərdə) məhz onun reallaşdırılmasını məsləhət bilmişdir. Həmin sxemi L.Feliks özünün “Элементарная математика в современном изложении”. (М., 1967) kitabında reallaşdırmışdır.

Veylin sxemi rasionallığına və gözəl olmasına görə imtina edilməyə də, qəbul etmək lazımdır ki, bu sxem üzrə qurulan həndəsə mahiyyətə cəbrə çevrilir və “həndəsə intuisiya, bizi əhatə edən real fiziki fəzanın “həndəsi görünməsi” ilə əlaqədar səciyyəvi xüsusiyyətini itirir.

Həndəsənin bu adi ənənəvi aspektini tamamilə məktəb təlimindən çıxarılmasına müəyyən pedaqoji və ya digər mülahizələr bəraət qazandıra bilər.

2. İkinci yanaşma birincidən onunla fərqlənir ki, o, vektor ideyasını bazis kimi nəzərdən keçirmir və məktəb həndəsəsinin hər hansı bölməsinin vektor əsasında ciddi ardıcılıqda qurulmasını nəzərdə tutmur. Bu yanaşma vektor anlayışının daxil edilməsini və vektor cəbrinin zəruri elementar aparatını, bir sıra həndəsi teoremlərin isbatının, məsələlər həllinin, triqonometriya düsturlarının çıxarılmasını sadələşdirmək məqsədilə geniş şəkildə istifadə olunmasını nəzərdə tutur.

3. Məktəb təliminə vektor ideyasının tətbiqi haqqındakı məsələyə aid iki yanaşmanın müqayisəsi belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, ikinci yanaşmanı həyata keçirmək daha asandır, ona görə də o daha realdır. Biz də ikinci yanaşmanı əsas götürəcəyik.

Qarşıya sual çıxır: vektor hesabının hansı anlayışları məktəb kursunda lazımdır? Bu sahədə şagirdlər hansı bilik və bacarıqlar əldə etməlidirlər? Vektor aparatının məktəb həndəsə və triqonometriya materiallarına mümkün məqsədyönlü tətbiqlərinin təhlilindən belə nəticəyə gəlirik ki, ümumtəhsil məktəbin şagirdlərinə aşağıdakılar zəruridir.

1) Vektorların toplanması və çıxılmasını yerinə yetirməyi və toplanmanın kommunikativlik və assoosiativliyini isbat etməyi bacarmaq; 2) vektorun həqiqi ədədə vurulmasını yerinə yetirməyi bacarmaq, onun mahiyyətini başa düşmək və bu əməlin qanunlarını bilmək; 3) vektoru verilmiş iki istiqamət üzrə (müstəvi üzərində, xüsusi halda, koordinat oxları üzrə) ayırmağı bacarmaq və belə ayrılmanın birqiymətli təyin edildiyini bilmək; 4) radius – vektorun köməyi ilə triqonometrik funksiyaların tərifini bilmək; 5) iki vektorun skalyar hasilini tapmağı bacarmaq (müxtəlif formalarda) və skalyar hasilin mühüm xassələrini bilmək (komutativlik və toplanmaya nəzərən distributivlik).

Vektor aparatından istifadə etdikdə aşağıdakı prinsipin gözlənilməsi zəruridir: vektorun tətbiqində yalnız onda haqq qazandırılır ki, digər vasitələrin istifadəsinə nisbətən o məsələlər həllinin və teoremlərin daha sadə və gözəl isbatına imkan versin. Nümunələr göstərək:

Vektorun koordinat oxları üzrə ayrılışından $\vec{r} = r\vec{i} \cos \alpha + r\vec{j} \sin \alpha$

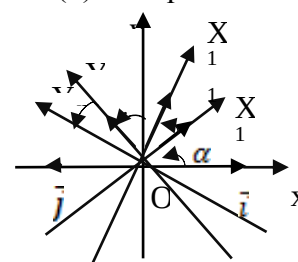
İki bucaq cəminin sinusu və kosinusu düsturlarını çıxarmaq olar. Bu düsturları, triqonometrik funksiyalar arasındakı asılılıqları, ikiqat bucağın triqonometrik funksiyalarını və s. almaq olar.

Koordinat başlanğıcına nəzərən oxları α bucağı qədər döndərək (şəkil 1.)

Bu zaman $\vec{i}$ ort vektor $\vec{i}^{-1}$ ortvektora, $\vec{j}$ ortvektoru $\vec{j}$ ortvektora çevriləcək $\vec{j}^1$ vektoru Ox və Oy oxları üzrə ayıraq:

$$\vec{i}^1 = \vec{i} \cos \alpha + \vec{j} \sin \alpha \quad (1)$$

Qeyd edək ki, YOX^1 koordinat sistemində $\vec{j}^1$ ort vektoru XOY koordinat sistemində $\vec{i}^1$ ort vektorun tutduğu vəziyyət kimidir ($\vec{j}^1$ ort vektoru Oy yarımoxu ilə əmələ gətirir). Ona görə (1) ifadəsində $\vec{i}^1$ -ni $\vec{j}$ ilə, $\vec{j}$ -ni $-\vec{i}$ ilə əvəz etsək $\vec{j} = \vec{j} \cos \alpha - \vec{i} \sin \alpha$ (2) alırıq.

İndi tutaq ki, X^1OY^1 koordinat sistemi $\vec{i}^1$ və $\vec{j}^1$ ortvektorları ilə daha β bucağı qədər çevrilmiş və orta vektorlar yeni $\vec{i}^{11}$ və $\vec{j}^{11}$ vəziyyətini almışlar. Artıq tapılmış (1) və (2) düsturlarından istifadə edərək.

$$\vec{i}^{11} = \vec{i}^1 \cos \beta + \vec{j}^1 \sin \beta \quad (3)$$

$$\vec{j}^{11} = \vec{i}^1 \sin \beta - \vec{j}^1 \cos \beta \quad (4) \text{ alırıq.}$$

Digər tərəfdən, həmin bu $\vec{i}^{11}$ və $\vec{j}^{11}$ ortvektorları birinci koordinat sistemini bir dəfəyə $\alpha + \beta$ bucağı qədər çevirməklə almaq olar:

$$\vec{i}^{11} = \vec{i} \cos(\alpha + \beta) + \vec{j} \sin(\alpha + \beta) \quad (5)$$

$$\vec{j}^{11} = \vec{i} \sin(\alpha + \beta) - \vec{j} \cos(\alpha + \beta) \quad (6)$$

(3) və (5) düsturlarının sağ tərəfini bərabərləşdirərək

$$\vec{i} \cos(\alpha + \beta) + \vec{j} \sin(\alpha + \beta) = \vec{i}^1 \cos \beta + \vec{j}^1 \sin \beta \quad (7) \text{ alırıq.}$$

Bu düsturun sağ tərəfindən $\bar{i}^1$ və $\bar{j}^{11}$ -ni (1) və (2) düsturlarındakı $\bar{i}$ və $\bar{j}$ ilə ifadəsini nəzərə alsaq:

$$\begin{aligned} \bar{i} \cos(\alpha + \beta) + \bar{j} \sin(\alpha + \beta) &= (\bar{i}^1 \cos \alpha + \bar{j}^1 \sin \alpha) \cos \beta + (\bar{j} \cos \alpha - \bar{i} \sin \alpha) \sin \beta = \\ &= \bar{i}(\cos \alpha \cos \beta - \sin \alpha \sin \beta) + \bar{j}(\sin \alpha \cos \beta + \cos \alpha \sin \beta) \quad (8) \end{aligned}$$

$\bar{i}$ və $\bar{j}$ -nin sol və sağ tərəflərindəki əmsalları müqayisə edərək

$$\begin{aligned} \cos(\alpha + \beta) &= \cos \alpha \cos \beta - \sin \alpha \sin \beta \\ \sin(\alpha + \beta) &= \sin \alpha \cos \beta + \cos \alpha \sin \beta \end{aligned}$$

Göstərilən bu isbat ənənəvi isbatla müqayisədə daha sadə və daha ümumidir. Burada həm kəmiyyət həm də α və β bucaqlarının işarələri üçün heç bir məhdudiyyət yoxdur.

Vektorun daha bir neçə tətbiqlərini göstərik.

1. Kosinuslar teoremi. Üçbucağın bir tərəfinin kvadratı qalan iki tərəfin kvadratları cəmi ilə bu tərəflərin iki misli ilə onlar arasındakı bucağın kosinusu hasilinin fərqi bərabərdir.

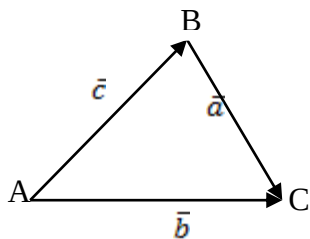
Tutaq ki, $\triangle ABC$ -də $\overline{AB} = \bar{c}$, $\overline{BC} = \bar{a}$, $\overline{AC} = \bar{b}$ -dir. Buradan $\bar{a} = \bar{b} - \bar{c}$ alırıq.

Bu bərabərliyin hər tərəfini özünə skalyar vuraq

$$(\bar{a})^2 = (\bar{b} - \bar{c})^2 = (\bar{b})^2 - 2\bar{b}\bar{c} + (\bar{c})^2$$

$$\text{və ya } a^2 = b^2 + c^2 - 2bc \cos A \quad (1)$$

$\angle A = 90^\circ$ olarsa, onda $a^2 = b^2 + c^2$ Pifaqor teoremini alırıq.

2. Paraleloqramın diaqonalları ilə tərəfləri arasındakı münasibət haqqında teorem:

Paraleloqramın diaqonallarının kvadratları cəmi onun tərəflərinin kvadratları cəminin iki mislinə bərabərdir. Tutaq ki, ABCD paraleloqramında

$$\overline{AB} = \bar{a}, \overline{AD} = \bar{b} \text{ olsun. Onda}$$

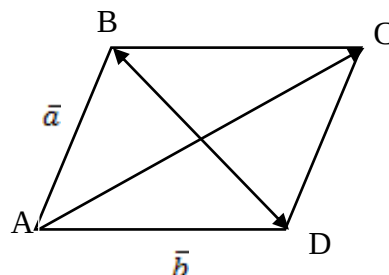
$$\overline{AB} = \bar{a}, \overline{DB} = \bar{a} - \bar{b} \text{ olar. Buradan}$$

$$\overline{AC}^2 = \bar{a}^2 + \bar{b}^2 + 2\bar{a}\bar{b},$$

$$\overline{DB}^2 = \bar{a}^2 + \bar{b}^2 - 2\bar{a}\bar{b} \text{ yazıb onları tərəf -}$$

tərəfə toplasaq

$$AC^2 + BD^2 = 2a^2 + 2b^2 \text{ tapırıq.}$$

Problemin aktualığı. Əgər komplanar olmayan vektorlar üçün skalyar hasilin distributivliyi düz xətt və müstəvinin perpendikulyarlıq əlamətinə istinad edilmədən müəyyən olunarsa, onda bu əlamət vektor aparatının köməyi ilə asanlıqla tamamilə sadə şəkildə isbat oluna bilər.

Tutaq ki, $AO \perp OB$; $AO \perp OC$; $OB, OC, OD \subset \alpha$

$AO \perp OD$ olduğunu isbat edək.

$\overline{OD}$ vektorunu iki kollinear olmayan OB və

OC

istiqamətləri üzrə yeganə qayda ilə ayırmaq olar:

$$\overline{OD} = m\overline{OB} + n\overline{OC}$$

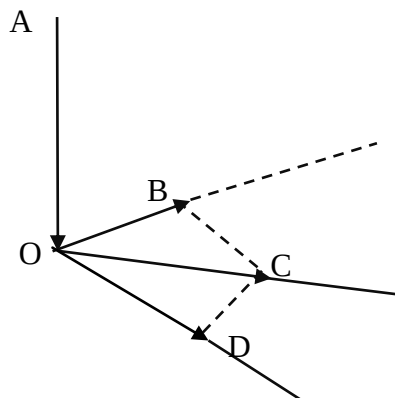
$$(AO \perp OB) \Leftrightarrow (\overline{AO} \cdot \overline{OB}) = 0$$

$$(AO \perp OC) \Leftrightarrow (\overline{AO} \cdot \overline{OC}) = 0$$

$$\text{Olduğundan, isbat edək ki, } \overline{AO} \cdot \overline{OD} = 0$$

$$\overline{AO} \cdot \overline{OD} = \overline{AO} \cdot (m\overline{OB} + n\overline{OC})$$

$$= m(\overline{AO} \cdot \overline{OB}) + n(\overline{AO} \cdot \overline{OC}) = m \cdot 0 + n \cdot 0 = 0$$

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məktəb həndəsə materialı vektor ideyası bazasında ciddi ardıcılıqda qurulmadığı halda da vektor aparatı bu materialın öyrənilməsinə səmərəli tətbiq oluna bilər.

Problemin elmi yeniliyi. Vektor əməllərin daha əyani olması və buradan alınan xassələr və qanunauyğunluqların əsaslandırılmasının asan olması bu məsələlərin şərh olunmasında hər hansı metodik çətinliklərin yaranmayacağını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mərdanov M.C. və b. Həndəsə: Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
2. Həndəsə: 9-10 –cu siniflər üçün dərs vəsaiti / Z.A. Skopetsin red. ilə Bakı: Maarif, 1982.
3. Погорелов А.В. Həndəsə: Orta məktəbin 7-11-ci sinifləri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1991.
4. Преподавание геометрии в 6-8 классах: Сб.статей. / Сост. В.А. Гусев.М.: Просвещение, 1979.

К. Абakarova

ЦЕЛЕНАПРАВЛЕННОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ ПОНЯТИЯ ВЕКТОРА НА ШКОЛЬНОМ КУРСЕ МАТЕМАТИКИ

РЕЗЮМЕ

Важной задачей общеобразовательной школы является ознакомление учеников с основами современной науки. Следовательно, в изучении математики должно быть включено и понятие вектора. В статье отражены различные подходы к понятию вектора. Раскрыта необходимость учитывания ряда принципов. Автор отмечает важность включения понятия вектора в совершенствование курса математики.

К. Abakarova

CELENAPRAVLENNOSTY IZZHENIYA PONYATIYA VECTORA SHKOLNOM COURSE MATHEMATICS

SUMMARY

The important task of the general education school is to focus on the excellence of modern science education with modern science. So, in the study of mathematics, this should be incorporated into the vector. In the vestigate, the distinctive features are vectorized. Highlight the inability of the teaching of the principles of ryad. The author ignores the importance of inclusion in the vector of the theory of mathematics.

Redaksiyaya daxil olub: 09.01.2018

ÜÇBUCAĞIN OXŞARLIĞINA AID MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ METODİKASI

Gülzar Aliyeva,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: alizadehgulnar1995@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov,*
ped.ü.elm.dok., dos. N.B. Nəsirov

Açar sözlər: *üçbucaq, oxşarlıq, mütənasiblik*

Key words: *triangle, similarity, proportionality*

Ключевые слова: *треугольник, подобие, пропорциональность*

Üçbucaq anlayışı həndəsənin əsas anlayışlarından biridir. Və üçbucaqların oxşarlığı da bu bölmələrin əsas hissələrindəndir. Üçbucaqların oxşarlığı mövzusu orta məktəblərdə 7-ci sinifdən tədris olunmağa başlayır.

Üçbucağın oxşarlığı oxşar çevirmə və fiqurların oxşarlığı ilə birbaşa əlaqədardır. Bu əlaqəni göstərmək üçün hər birinin ayrılıqda tərifini verək:

Tərif 1: F fiqurunun F' fiquruna çevrilməsi zamanı onların nöqtələri arasındakı məsafə eyni ədəd dəfə dəyişərsə (artarsa və ya azalarsa) belə çevirməyə oxşar çevirmə deyilir.

Tərifdən aydın olur ki, oxşar çevirmə zamanı F fiqurunun ixtiyari M və N nöqtələri F' fiqurunun M' və N' nöqtələrinə çevrilərsə onda $M'N' = k \cdot MN$ olur. Burada k ədədi oxşarlıq əmsalı adlanır.

Oxşar çevirmənin aşağıdakı xassələrini qeyd edək:

1) Oxşar çevirmə düz xətti-düz xəttə, şüa-nışüaya, parçanı-parçaya çevirir.

2) Oxşar çevirmə bucağı özünə bərabər bucağa çevirir.

3) k (k>0) əmsallı oxşar çevirmənin tərs çevrilməsi 1/k əmsallı oxşar çevrilmədir.

Ətraf mühitdə eyniformalı, lakin ölçülü əşyalar ilə rastlaşırıq. Məsələn: gəmi və onun modeli, müxtəlif miqyasda çəkilmiş xəritələr, müxtəlif ölçülərdə çəkilmiş eyni bir adanın fotosəkilləri və s. Həndəsədə də müxtəlif ölçülü eyni formalı fiqurlara rast gəlirik.

Tərif 2: Oxşar çevirmə nəticəsində biri digərinə keçən fiqurlara oxşar fiqurlar deyilir. Hazırda fiqurların oxşarlığı, „~“ işarəsi ilə göstərilir. Məsələn: F və F' fiqurlarının oxşarlığı $F \sim F'$

kimi yazılır və belə oxunur. „F fiquru F' fiquruna oxşardır.“

Fiqurların oxşarlığı;

a) Refleksivlik: $F \sim F'$,

b) Simmetriklik: $F \sim F'$ isə $F' \sim F$,

c) Tranzitivlik: $F \sim F'$ və $F' \sim F''$ isə $F \sim F''$ xassələrinə malikdir.

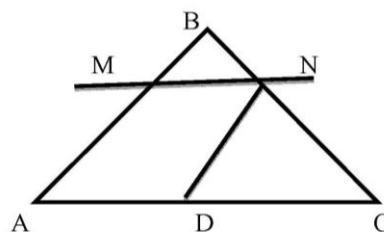
Oxşar çevirmənin tərifindən çıxır ki, oxşar fiqurların uyğun bucaqları bərabər, uyğun xətti elementləri isə mütənasibdir. Xüsusi halda ABC və $A_1B_1C_1$ üçbucaqları oxşadırsa,

$$\frac{AB}{A_1B_1} = \frac{BC}{B_1C_1} = \frac{AC}{A_1C_1} = k$$

mütənasibətləri doğrudur.

Verilmiş AB və CD; A_1B_1 və C_1D_1 parçaları üçün $AB:CD = A_1B_1:C_1D_1$ olarsa, onda belə parçalara *mütənasib parçalar* deyilir.

ABC verilmiş üçbucaq MN isə onun AC tərəfinə paralel olub, qalan iki tərəfini kəsən düz xətt olsun. (Şəkil 2) İsbat edək ki, $\triangle MBN \sim \triangle ABC$. Bunun üçün bu üçbucaqların bucaqlarının bərabərliyini və uyğun tərəflərinin mütənasibliyini göstərmək lazımdır.

Bu üçbucaqda B bucağı ortaq, $\angle MBN = \angle A$ və $\angle BNM = \angle C$ -dir. (Uyğun bucaqlar). Mütənasib parçalar haqqındakı teoremə görə isə $BM:BA = BN:BC$ (1) olur. N nöqtəsin-

dən $ND \parallel AB$ çəkək. Onda $DA:CA=NB:CB$. Alınmış $AMND$ dördbucaqlısı paraleloqram olduğundan $AD=MN$, buna görə də $MN:AC=BN:BC$ olur. Bunu (1) bərabərliyində nəzərə alsaq,

$$\frac{BM}{AB} = \frac{BN}{BC} = \frac{MN}{AC}$$

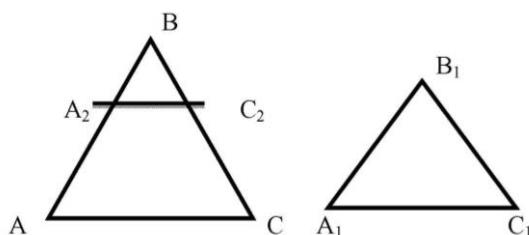
olar. Deməli, $\triangle MAN \sim \triangle ABC$.

İndi isə üçbucaqların oxşarlıq əlamətlərindən danışaq.

Üçbucaqların oxşarlığının birinci əlaməti

Teorem 1: Bir üçbucağın iki bucağı uyğun olaraq o biri üçbucağına bərabərdirsə, bu üçbucaqlar oxşardır. Teoremi aşağıdakı məsələ üzərində isbat edək.

Məsələ 1: ABC və $A_1B_1C_1$ üçbucaqlarında $\angle A = \angle A_1$, $\angle B = \angle B_1$ olsun (aydındır ki, $\angle C = \angle C_1$). İsbat edək ki, $\triangle ABC = \triangle A_1B_1C_1$. (Şəkil 3).

Bu məqsədlə ABC üçbucağının B təpə nöqtəsindən başlayaraq BA tərəfi üzərində $BA_2=B_1A_1$ parçasını ayırıb, A_2 nöqtəsindən AC tərəfinə paralel düz xətt keçirək. Bu düz xətt BC tərəfini hər hansı C_2 nöqtəsində kəsəcəkdir. $A_1B_1C_1$ və A_2BC_2 üçbucaqları $A_1B_1=A_2B$ (qurmaya görə), $\angle B = \angle B_1$ və $\angle A = \angle A_1 = \angle BA_2C_2$ olduğundan bərabərdir $\triangle A_1B_1C_1 = \triangle A_2B_2C_2$. Digər tərəfdən $\triangle A_2BC_2 \sim \triangle ABC$ olduğundan $\triangle ABC \sim \triangle A_1B_1C_1$ olar.

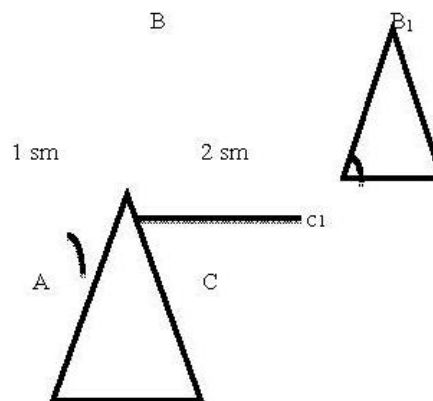
İki tərəf və onlar aralarındakı bucağa görə üçbucaqların oxşarlığının ikinci əlaməti aşağıdakı kimidir.

Teorem 2: Bir üçbucağın iki tərəfi, uyğun olaraq o biri üçbucağın iki tərəfinə mütənasib və bu tərəflər arasındakı bucaqlar bərabərdirsə, belə üçbucaqlar oxşardır.

Məsələ 2: ABC və $A_1B_1C_1$ oxşar üçbucaqlarında $\angle A = 30^\circ$ $AB=1$ sm $BC=2$ sm $B_1C_1=3$ sm-dir. A_1 bucağı və A_1 bucağı və A_1B_1 tərəfi nəyə bərabərdir?

Həlli:

Verilir: ABC və $A_1B_1C_1$ oxşar üçbucaqları,

$\angle A = 30^\circ$,
 $AB=1$ sm,
 $BC=2$ sm,
 $B_1C_1=3$ sm
 $\angle A = ?$,
 $A_1B_1 = ?$

Üçbucaqların oxşarlığının ikinci əlamətinə görə aydındır ki, $\angle A = 30^\circ$ olduğundan $\angle A_1$ də 30° olacaqdır. Deməli, $\angle A_1 = 30^\circ$. Digər tərəfdən aşağıdakı nisbət doğrudur.

$$\frac{AB}{A_1B_1} = \frac{BC}{A_1C_1}$$

Onda verilənləri bu nisbətdə nəzərə alsaq, yazı bilərik.

$$\frac{1 \text{ sm}}{A_1B_1} = \frac{2 \text{ sm}}{3 \text{ sm}}$$

Buradan, $A_1B_1 = \frac{3 \text{ sm}}{2 \text{ sm}} = 1,5 \text{ sm}$ olduğunu alırıq.

Üç tərəfinə görə üçbucaqların oxşarlığının üçüncü əlaməti.

Teorem 3: Bir üçbucağın üç tərəfi, o biri üçbucağın üç tərəfi ilə mütənasibdirsə, bu üçbucaqlar oxşardır.

Aşağıdakı məsələ ilə göstərək.

Məsələ 3. ABC üçbucağında $AB=9$ sm, $BC=15$ sm, $AC=18$ sm-dir. D nöqtəsi AC tərəfi, E nöqtəsi isə BC tərəfi üzərində olmaqla DE düz xətt parçası keçirilmiş və $\angle DEC = \angle A$ olmuşdur. $DE=6$ sm olarsa, DC və EC -ni tapın.

Üçbucağın oxşarlığına aid məsələlərin həlli metodikası

Həlli:

Şərtə görə $\angle A = \angle DEC$ və C bucağı ortaq olduğundan $\triangle ABC \sim \triangle EDC$. Onda üçbucaqların oxşarlığının üçüncü əlamətinə görə

$$\frac{AB}{ED} = \frac{BC}{DC} = \frac{AC}{EC}$$

yaza bilərik. Buradan, $\frac{AB}{ED} = \frac{BC}{DC}$, yaxud

$$\frac{9\text{sm}}{6\text{sm}} = \frac{15\text{sm}}{DC}, \text{ DC} = 10\text{ sm alınır. Eləcə də,}$$

$$\frac{BC}{DC} = \frac{AC}{EC} \text{ münasibətindən uyğun ədədləri}$$

yerinə yazmaqla $EC = 12$ tapırıq.

Problemin aktuallığı. Üçbucaqların oxşarlığına aid məsələlər həlli şagirdlərin müstəvi üzərində həndəsi çevirmələrin dərinədən mənimsəməsi üçün zəmin yaradır. Belə ki, oxşar çevrilmə, onun xassələri sadə oxşarlığa aid məsələlər əsasında şagirdlər tərəfindən şüurlu sürətdə mənimsənilir. Üçbucaqla-

rın oxşarlığı anlayışı əsasında həll edilən məsələlər gələcəkdə oxşar çoxbucaqlıların və xüsusi ilə oxşar düzgün çoxbucaqlıların bu və ya digər elementlərinin tapılması üçün əsas məsələ rolunu oynayır. Bu baxımdan üçbucaqların oxşarlığına aid məsələlər həlli böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. İndiyə qədər müəssisələrimizdən müəyyən etmək olur ki, fiqurların oxşarlığına aid məsələlər məktəb riyaziyyat dərslərində azlıq təşkil edir. Və tədris prosesində bu məzmununda məsələlərin həllinə az yer ayrılır. Bəzi halda isə müəllimlər şagirdləri bu istiqamətdə məsələlər həllinə istiqamətləndirmirlər. Odur ki, elmi metodik nöqteyi-nəzərdən oxşarlığa aid həll edilən məsələlər və onların həlli üsulları müasir metodika üçün və müasir kurikulumun tətbiqinə uyğun şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri tələbələr və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Riyaziyyat 2-ci hissə: R. Məmmədov və H. Xəlilovun redaktəsi ilə ali məktəblərin hazırlıq şöbələri üçün dərslik. Bakı, 1990.
2. Kolmoqorov A. N. Həndəsə. Orta məktəblərin VII-VIII sinifləri üçün dərs vəsaiti / A.N. Kolmoqorovun redaktəsi ilə. Bakı: Maarif, 1983.
3. Mərdanov M. C. və b. Həndəsə: Ümumtəhsil məktəblərin 7-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.

Г. Алиева

МЕТОДИКА РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ ОТНОСИТЕЛЬНО ПОДОБИЯ ТРЕУГОЛЬНИКА

РЕЗЮМЕ

В этой статье говорится о подобии фигур и в частности о подобии треугольников, об их важнейших свойствах и использовании при решении задач.

G. Aliyeva

THE METHOD OF SALVING THE PROBLEMS RELATED TO THE TRIANGLE'S SIMILARITY

SUMMARY

Similar figures and especially significant characteristics of triangle's similarity and the use of this characteristics have been explained in this article.

Redaksiyaya daxil olub: 08.01.2018

MƏKTƏB RİYAZİYYAT KURSUNUN TƏDRİSİNDƏ FİZİKA ELEMENTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Yaqut Əliyeva,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: yagutaliyeva12@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov,*
ped.ü.fəls.dok., dos.N.B. Nəsirov

Açar sözlər: *fənlərarası əlaqələr, riyaziyyat ilə fizika arasında əlaqə; məktəb kursunda riyaziyyatın tədrisində fizika ilə əlaqə*

Ключевые слова: *межпредметные связи, связь между математикой с физикой, связь преподавании математики с физикой на школьном курсе*

Key words: *intersubject links, intersubject links of mathematics and physics, links in sciencemathematics and physics*

Fənlərarası əlaqələr məktəb kursunda şagirdlərin dünyanı elmi-təbii yolla tam dərk edilməsini təmin edən əsas və ən vacib amillərdən biridir. Bu əlaqədar riyaziyyatın aktuallığını və təbiətlə əlaqəsini təhsilin bütün pillələrində aktual saxlayaraq, şagirdlərdə maraq oyadır.

Orta məktəb riyaziyyat kursunda bütün siniflər üzrə dərslərdəki çalışmaları və mövzuları nəzərdən keçirək. Riyaziyyatın kurikulum əsasında hazırlanıb nəşr olunmuş dərslərlərində 5-ci sinifdən 10-cu sinfə qədər olan dərslərlər riyaziyyatın bir çox fənlə əlaqəsini məsələlər və tapşırıqlar həyati situasiyaların köməkliyi göstəriblər. Yəni riyaziyyatın fizika, coğrafiya, biologiya, kimya ilə integrasiya və əlaqəsi bu dərslərlərdəki bəzi mövzular da və məsələlərdə öz əksini tapmışdır.

Bu məqalədə mən əsasən riyaziyyatın fizika ilə əlaqəsi (integrasiyasından) danışdığım üçün fizika ilə birbaşa əlaqəli mövzulara toxunmaq istəyirəm.

6-cı sinifdə tədris olunan riyaziyyat dərslərinə nəzərdən keçirək görürük ki, bu dərslərdə tədris olunan çevrə mövzusunda çevrənin uzunluğu, diametri. Radiusu haqqında məlumat verilmişdir və təbii ki, çevrənin bütün xassələri şagirdlərin qabağına 7-ci sinif fizika dərslərində də çıxacaq. Artıq riyaziyyatda tanış olduqları çevrə, radiusu və uzunluğu kimi anlayışlar çevrə üzrə bərabər sürətli hərəkətdə sürət və təcil dərəcəsinə geniş istifadə olunacaq 6-cı sinifdə şagirdlərin praktiki iş nəticəsində aldıkları ədədində bu-

rada onların köməyinə çatacaq. Praktiki iş nəticəsində ədədinin tapılması şagirdlər üçün çox maraqlıdır. Onlara evdə hər hansı bir dairəvi əşyanın (stəkan, boşqab, güzgü və s.) çevrəsinin ip ilə ölçülməsi, bu ipin uzunluğunun xətkəslə ölçülməsi alınan uzunluğun bu qabın xətkəslə ölçülmüş diametrinə nisbətini tapılması tapşırıqlar. Şagirdlərin hamısının 3,14-ə bərabər və ya yaxın rəqəmlər alması ədədinin onlar tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsinə və praktik olaraq daha yaxşı yadda qalmasına səbəb olur. Bununla da $l = 2\pi r$ çevrənin uzunluğunu bildikləri üçün sürətin modulu $v = 2RT$ düsturu ilə ifadə olunur. Burada T dövr etmə periodudur.

7-ci sinif Riyaziyyat dərslərində Məsafə zaman sürət mövzusunda baxaq

Fəaliyyət: Qatar 6 km/saat sürətlə Bakıdan Mingəçevirə doğru hərəkət edir

1. Qatar Tsaata neçə km yol gedər?

2. Bakıdan Mingəçevirə qədər məsafəni S (km) ilə işarə edin. Qatar getdiyi yolun uzunluğu hansı düsturla təyin etmək olar. Düsturu yazın.

3. Hərəkət zamanı S və t -nin qiyməti necə dəyişir. Sizcə bu kəmiyyətlərdə hansı asılı olmayan kəmiyyətdir.

S dəyişənin qiyməti t və v dəyişənin qiymətindən asılı olduğu üçün t -y və v -yə asılı olmayan S -isə asılı dəyişən deyildir.

S dəyişənin t dəyişəndən asılılığı funksional asılılıq hesab edilir və $S(t)$ kimi işarə edilir (oxusu: es te) $S(t)-v \cdot t$

Yuxarıda baxdığımız mövzu 6-cı sinif fizika dərslərində də öz əksini tapmışdır.

Burda da mövzu Sürət Düzxətli bərabər sürətli hərəkət mövzusunda Sürət=yol zaman

düstur şəklində də verilir $v=St$. Gedilən yolun bu yolun gedilməsinə sərf olunan zaman fasiləsinə nisbəti ilə ölçülən fiziki kəmiyyətə sürət deyilir. Sürət vektorial kəmiyyətdir.

7-ci sinif dərslərində Temperaturun ölçülməsi

Fəaliyyət:

1. Temperatur hansı alətlə ölçülür? Bu alətdən necə istifadə olunur?

2. Suyun donma və qaynama temperaturu neçə dərəcədir?

3. İnsan bədəninin normal temperaturu neçə dərəcədir. İnsan temperaturunu ölçərkən termometr 39°C -ni göstərsə bu normal temperaturdan nə qədər çoxdur?

4. Havanın temperaturu necə ölçülür?

Bu suallara cavab verərkən şagirdlər birbaşa real həyat və təbiətlə əlaqəli məlumatlara əsaslanırlar. və təbii ki, burada riyaziyyat dərslərində birbaşa təbiət və fizika ilə sıx bağlılıq onə çıxır.

Temperatur əsasən dərəcə Selsi ($^{\circ}\text{C}$) ilə bəzən Farengeyt ($^{\circ}\text{F}$) ilə ölçülür. Selsi ilə Farengeyt temperaturları arasında əlaqə vardır. Selsinin Farengeytdə çevirdikdə $F=59\cdot C+32$ düsturunda Farengeyti Selsiyə çevirdikdə: $C=59$ ($F-32$) düsturundan istifadə edilir.

Məlumat: İngiltərədə və Amerika Birləşmiş Ştatlarında temperaturu ölçmək üçün Farengeytskalasından istifadə edilir.

$$0^{\circ} = 32^{\circ}\text{F}, \quad 100^{\circ} = 212^{\circ}\text{F}$$

olduğu qəbul edilib. Farengeyt skalasının hər bölgüsü $10\text{F}=1180$ götürülür. Bura da $180^{\circ}\text{F}=212^{\circ}\text{F}-32^{\circ}\text{F}$ (suyun qaynama temperaturu ilə donma temperaturunun fərqi) Farengeyt skalası 1724-cü ildə alman fiziki Daniel Qavriel Farengeyt tərəfindən təklif olunub.

Məsələ: Qlobal istiləşmə üzrə araşdırmalara əsasən alimlər proqnozlaşdırırlar ki, növbəti 60-70 il ərzində orta temperatur 3°F və 12°F arta bilər. bu o deməkdir ki, məsələn yanvar ayı üçün orta temperatur 65°F əvəzinə 68°F -dən 77°F -ə qədər çata bilər. Yanvar ayı üçün proqnozlaşdırılan orta temperatur neçə dərəcə selsidir.

Həlli: Çevirmələrdən istifadə edərək Farengeyti Selsiyə çevirək $C=59$ ($F-32$) düsturun edərək $C=59$ ($68-32$) $=20^{\circ}\text{C}$ $C=59$ ($77-32$)

$=25^{\circ}$ Alınmış dərəcələr temperaturun selsi ilə dəyişməsinə göstərir. Orta temperatur isə $(20^{\circ}+25^{\circ}):2=22,5^{\circ}\text{C}$ alınır.

Riyaziyyatla fizikanın əlaqəsi 8-ci sinif Triqonometrik nisbətlərin tətbiqi ilə məsələ həlli mövzusunda da aydın şəkildə verilmişdir. Triqonometrik nisbətlərin köməyi ilə real həyatda obyektlərin hündürlüyünü onlar arasındakı məsafəni hesablamaq mümkündür. Bu tip ölçüləri müəyyən etmək üçün *yüksəliş və eniş bucağından* istifadə edilir. *Yüksəliş və eniş bucaqları* müşahidəçidən obyektə çəkilmiş baxış xətti ilə üfüqü xəttin əmələ gətirdiyi bucaqlardır.

Məsələ: Təsəvvür edin ki, siz hündürlüyü 240 m olan dağın zirvəsindəsiniz, buradan dağa tərəf gələn düz yolda iki atlı görürsünüz. B atlısı ilə sizin eniş bucağınız 30° , C atlısı ilə isə 15° dir. Həmin anda:

1) Dayandığınız nöqtədən hər bir atlıya qədər olan məsafə neçə metrdir?

2) İki atlı arasında məsafə nə qədərdir?

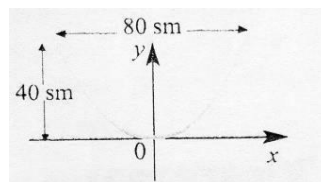
Həlli: 1) ADB və ADC düzbucaqlı üçbucaqlarından AB və AC məsafələrini təyin edək. Düzbucaqlı üçbucaqda 30 lik bucaq qarşısında duran katet hipotenuzun yarısına bərabərdir. Yəni, $AD=AB/2$ $AB=2AD=2\cdot 240=480\text{m}$. Eyni nəticəni $AD/AB=\sin 30=1/2$ bərabərliyindən ala bilərik. Üçbucaq ADC dən isə $240/AC=\sin 150$, 2588 Buradan isə $AC=240/0,2588927$, 36m alırıq

2) İki atlı arasındakı BC məsafəsini $BC=DC-DB$ bərabərliyindən tapmaq olar ABD-dən $240/AB=\text{tg} 30$ $DB=240$ $3,415,69\text{m}$ ADC dən $240/DC=\text{tg} 150$, 2679 $DC=240/0,2679895$, 86 . Onda $BC=DC-DB=895,86-15,69=480,17\text{m}$.

1) Koordinat sistemini göstərdiyi kimi qəbul etməklə tağın şəklində verilən ölçülərinə uyğun kvadratik funksiyanı yazın.

2) Tağın bir tərəfindən: a) 70 sm; b) 1m 20 sm məsafədə olan nöqtələrdə tağın hündürlüyünü tapın

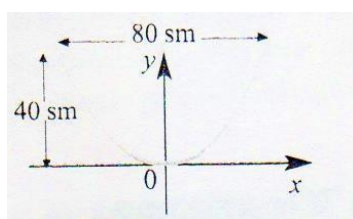
Həlli: 1) Tağın ölçülərinə (metrlə) uyğun kvadratik funksiyanı $y = ax^2 + 2,24$ şəklində yazaq. $x = 1,4$ (m) olduqda $y = 0$ olur: $0 = 1,96a + 2,24$. Buradan $a = -87$ tapılır. Deməli, axtarılan funksiya $y = -87x^2 + 2,24$ şəklindədir.

2) a) Tağın bir tərəfindən 70 sm məsafədə olan nöqtə simmetriya oxundan (baxılan halda y oxundan) $1,4 - 0,7 = 0,7$ (m) məsafədə yerləşir. Uyğun nöqtədə tağın hündürlüyünü tapmaq üçün $y = -87x^2 + 2,24$ funksiyasının $x = 0,7$ nöqtəsində qiymətini hesablayaq: $y = -87 \cdot 0,7^2 + 2,24 = 1,68$ (m)

Olimpiyada ənənəsi. Olimpiyada alovu ənənəyə uyğun olaraq Olimpiya oyunlarının yarandığı Olimpiya şəhərində Hera məbədinin qalıqları üzərində parabola şəkilli güzgüdə alovlandırılır. Bu odun birbaşa Günəşdən götürülməsinin rəmzi kimi qəbul edilir. İlk məşəli xüsusi geyimlərdə olan qızlar yandırır:

Məsələ: Şəkildəki ölçülərə görə güzgünün ox kəsiyindən yaranan paraboləni göstərən funksiyayı yazın. Koordinat başlanğıcını çökük güzgünün ortasında, ən dərinə yerləşən nöqtədə götürün.

Həlli: Şəkildəki ölçülərə görə güzgünün ox kəsiyindən yaranan paraboləni göstərən funksiyayı yazın. Koordinat başlanğıcını çökük güzgünün ortasında, ən dərinə yerləşən nöqtədə götürün.

Şəkildən göründüyü kimi, güzgünün eninə kəsiyindən yaranan paraboləni göstərən funksiyaya $y = ax^2$ ($a > 0$) şəklindədir.

$x = \pm 40$ olduqda $y = 40$ olduğu üçün $40 = a(\pm 40)^2 \Rightarrow a = 140$ və ya $y = 87x^2$ alırıq.

Koordinat başlanğıcını güzgünün kənarında yerləşdirsək (qulpun bərkildiyi nöqtədə), paraboləni göstərən funksiya necə dəyişər?

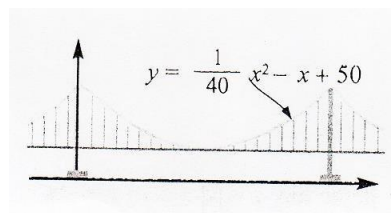
Parabolənin forması da dəyişərmə?

Asanlıqla görmək olar ki, koordinat başlanğıcını güzgünün sol qulpuna köçürsək, $y = 140x^2$ funksiyası $y = 140(x-40)^2 - 40$ funksiyasına, sağ qulpuna köçürsək $y = 140(x+40)^2 - 40$ funksiyasına çevrilər.

Bu funksiyaların qrafiklərindən biri digərindən koordinat oxları boyunca sürüşmə ilə alındığı üçün parabolənin forması dəyişmir.

Məsələ: Körpünü saxlayan tros məftilin iki dirək arasındakı parabola formalı hissəsinin körpünün uzunluğu boyu bərkitmə nöqtələrinin

dəyişməsi ilə su səthindən hündürlüyünün (m-lə) dəyişməsi arasındakı asılılıq $y = 140x^2 - x + 30$ funksiyası ilə müəyyən edilir. Tros məftilin orta nöqtəsi körpünün üzərindədir. Körpü su səthindən neçə metr hündürlükdədir?

Körpünü saxlayan tros məftilin iki dirək arasındakı parabola formalı hissəsinin körpünün uzunluğu boyu bərkitmə nöqtələrinin dəyişməsi ilə hündürlüyünün dəyişməsi arasındakı əlaqə $y = 140x^2 - x + 30$ funksiyası ilə müəyyən edilir. Tros körpünün yarısını göstərən nöqtədə körpünün üzərindədir. Körpü su səthindən neçə metr hündürlükdədir?

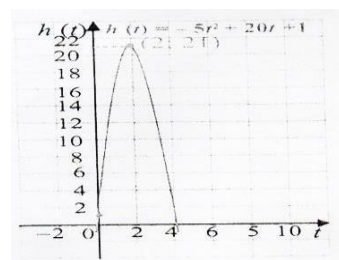
Həlli: Tam kvadrat ayıtmaqla $y = 140x^2 - x + 30$ kvadratik funksiyasının təpə nöqtəsinin koordinatlarını tapaq:

$$y = 140x^2 - x + 30 = 140(x^2 - 40x + 30 \cdot 40) = 140(x^2 - 40x + 1200) = 140((x^2 - 20)^2 - 400 + 1200) = 140((x^2 - 20)^2 - 800) = 140((x^2 - 20)^2 + 20)$$

Kvadratik funksiyanın ən kiçik qiyməti 20-yə bərabərdir. Bu qiyməti $x = 20$ olduqda alır. Yəni, körpü su səthindən 20 m hündürlükdədir.

Hərəkət: Yuxarı atılan topun t saniyədən sonra qalxdığı h hündürlüyünü (m-lə)

$h = -5t^2 + 20t + 1$ düsturu ilə tapmaq olar.

a. Top 16 m hündürlüyə neçə saniyədən sonra çatacaq?

b. Top maksimum hansı hündürlüyə qalxacaq?

c. Top neçə saniyə havada qalacaq?

Yuxarı atılan topun t saniyədə qalxdığı h hündürlüyünü (metrlə) $h(t) = -5t^2 + 20t + 1$ düsturu ilə tapmaq olar.

a. Top 16 m hündürlüyə neçə saniyədən sonra çatacaq?

b. Top maksimum hansı hündürlüyə qalxacaq?

c. Top neçə saniyə havada qalacaq?

Həlli: topun 16 m hündürlüyə neçə saniyədən sonra qalxdığını – $5t^2 - 20t = 16$ tənliyindən tapaq :

$$-5t^2 + 20t - 15 = 0 \Rightarrow t^2 - 4t + 3 = 0$$

Buradan isə $t_1 = 1$, $t_2 = 3$ alırıq.

Fiziki olaraq bu onu göstərir ki, top atıldıqdan sonra zamanın iki anında yerdən 16 m məsafədə olur. Birinci dəfə yuxarı atıldıqdan sonra $t = 1$ saniyədə (top yuxarı qalxarkən), ikinci dəfə isə maksimum hündürlüyə çatıb geriye qayıdarkən ($t = 3$ saniyədə).

Başqa sözlə bu nöqtələr topun trayektoriyası olan parabolanın üzərində simmetrik nöqtələrdir : (1; 16) və (3; 16)

b) Topun zamandan asılı olaraq h hündürlüyünə qalxma düsturu kvadratik funksiya olduğundan onu tam kvadrat şəklində göstərək:

$$h = -5t^2 + 20t + 1 = -5((t - 2)^2 - 4 - 0,2)) = -5((t - 2)^2 - 4 - 0,2)) = -5(t - 2)^2 + 21$$

$$h(t) = -5(t - 2)^2 + 21$$

kvadratik funksiyası ƏBQ-ə malikdir. Bu qiyməti o , zamanın $t = 2$ san qiymətində alır və $h(2) = 21$. Yəni, top maksimum 21 metr hündürlüyə qalxa bilər.

c) Topun neçə saniyə havada qaldığını təyin etmək üçün $h(t) = 0$ tənliyini həll edək.

$$-5t^2 + 20t + 1 = 0$$

$$t_{1,2} = 10 \pm 100 + 55 = 10 \pm 10,25$$

Qeyd edək ki, $t = 0$ anında top yerdən 1 m məsafədə atıldığı üçün t_1 kökü məsələnin həllinə aid deyil. $t_2 \approx 4,04$ saniyə isə topun yerə çatdığı anı göstərir.

Yəni, top təqribən 4,04 saniyə havada qalmışdır.

Beləliklə ətrafdakı proseslərin müşahidəsi zaman təhsil alanlar riyaziyyatın fizika ilə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında yeni yanaşmalar əldə edirlər. Müqayisəedici yanaşmalar edərkən müəllimin şagirdlərə göstərəcəyi ən əsas amil müxtəlif yanaşmaların vahid fikir altında birləşməsidir. Riyaziyyat Fizikaya qanunauyğunluqları təyin etməyə və sərgiləməyə kömək edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi.

Fizika isə çox səxavətlə riyaziyyatla öyrənilən elementlərin reallığını, mənfi ədədlərin təbii yolla modelləşdirilməsini, faizi, homotetik fiqurların, vektorları və bir çox başqa bölmələri paylaşır.

Problemin elmi yeniliyi. Təbiətdə yaranan gücləri müşahidə edərək şagirdlər başa düşür ki, bütün güclərin cütləri var necə ki hər bir ədədin əksi var. Şagirdlər dərslərdə birdən birə bir-birinə bənzəməyənlərinin ölçülərini paletka ilə həmçinin çəki ilə də ölçmək qərarına gələ bilərlər.

Məqalənin aktuallığı. Optek cihazlar köməyi ilə homotetiyayla dəyişməni yeni fiqurun yerdəyişmə zamanı fiqurun formasını, saxlamasını lakin xətti ölçülərin və sahəsinin dəyişməsini müşahidə edə bilərlər. Bu təcrübə zamanı fiqurun sahəsinin kvadrat paletka ilə ölçülür və bu zaman paletkanın kvadratları homotetiyaya ilə dəyişilir, fiqurun xətti ölçüləri dəyişdiyi kimi.

ƏDƏBİYYAT

1. Mərdanov M.C., Ağamalıyev R.A., Mehrabov A.O., Qardaşov O.B. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı: Çapaşoğlu, 2003.
2. A.O. Mehrabov, E. Bəylərov. Testologiya və müasir təhsil. Bakı, 2003.
3. Годжаев В.М. Контроль над самостоятельной работой студентов по физике // Su təsərrüfatı və mühəndis kommunikasiya sistemləri» fakültəsinin elmi əsərlər toplusu, 2002, № 6

Я. Алиева

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ФИЗИКИ В ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИЧЕСКОГО КУРСА В ШКОЛЕ

РЕЗЮМЕ

Чтение преподавателями лекций по разным разделам физики, помимо более широкого объяснения тем касающихся характеристики профилевой специальности, должны довести до студентов перспективы их применений математики в будущем. Отдавая предпочтение научно-исследовательским работам нужно повысить у студентов интерес к науке и навыки проведения самостоятельных научных работ.

USE OF PHYSICS ELEMENTS IN TEACHNG MATHEMATICS SCHOOL

SUMMARY

Teachers who delivers lectures to the students not only must give comprehensive explanation of the themes correspond to the characteristics of the profession profile, but also must bring future perspectives of its employment of production to mathematics.. It is necessary to increase students' inclination to science and their habits to carry out self-dependent scientific works by preferring scientific - research works in laboratory lessons.

Redaksiyaya daxil olub: 22.12.2017

İTERASIYA ÜSULU VƏ ONUN TƏDRİSİ METODİKASI

Elşanə Abdullayeva,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Email: elshane.abdullayeva@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof.A.S. Adıgözəlov,*
riyaz.ü.elm.dok., prof. İ.C. Mərdanov

Açar sözlər: *iterasiya, yaxınlaşma, artım, funksiya, ardıcıl, program*

Ключевые слова: *итерация, приближение, рост, функция, последовательно, программа*

Key words: *iteration, approach, increase, function, systematically, program*

Hesablama riyaziyyatında bir çox tənliklərin dəqiq həll alqoritmi yoxdur. Müəyyən sayda cəbri və transendent tənliklər var ki, onların dəqiq həll alqoritmi vardır. Biz bilirik ki, bir, iki, üç və dörd dərəcəli tənliklərin həllinin alqoritmi asanlıqla verilə bilər. Məsələn,

$$ax = b, (a \neq 0); ax^2 + bx + c = 0 \text{ tənliyi}$$

$x_{1,2} = \frac{-b \pm \sqrt{D}}{2a}$ üçün həllinin tapılması alqoritmi vardır. Bundan əlavə olaraq üç dərəcəli tənliklərin, dörd dərəcəli tənliklərin də həll alqoritmələrini yazmaq olar. Dərəcəsi beş və daha artıq olan tənliklərin həlli isə problem yaradır. Bu məsələnin araşdırılması ilə hesablama riyaziyyatı məşğul olur. Qalua və daha sonra Abel isbat etmişdir ki, bu cür tənliklərin dəqiq həll alqoritmi yoxdur. Alqoritmın araşdırılması ilə məşğul olaq.

Həlli olmayan tənliklərin təqribi həllini tapmaq mümkündür. Yüksək dərəcəli tənliklər üçün həll alqoritmi tərtib edəcəyik. Ümumiyyətlə, tənlik və onun həlli məktəb kursunda verilir. Məchul əvəzinə şagirdlərə müxtəlif formalı xanalar təqdim olunur. Dairə, kvadrat və s. formalı fiqurlar istifadə olunur. Yuxarı siniflərə keçdikdə isə tənliyin tərfi daxil edilir. "Məchulu olan bərabərliyə tənlik deyilir." Bundan sonra atıq tənliyin kökünün tapılması anlayışlarına keçmək olar. Artıq şagirdlərdə tənlik anlayışı daha ümumi şəkildə formalaşır.

Tənliklərin təqribi həll üsulları çoxdur. Bura daxildir: parçanı yarıya bölmə, vətərlər, toxunanlar, iterasiya üsulu. Biz itersiya üsulu ilə yaxından tanış olacağıq. Iterasiya üsulunu başqa cür ardıcıl yaxınlaşmalar kimi də adlandırmaq olar. Bu üsulun tarixi çox qədim zamanlara dayanır. Deyilənlərə görə, eramızdan 500 il əvvəl ya-

şamış Zenon tərəfindən işlənmişdir. Zenon isbat etməyə çalışmışdır ki, həyatda hərəkət yoxdur. Bunu göstərmək üçün Zenon bir nümunə göstərmişdir. Axillesin hərəkət edən tısbağaya çata bilməməsi məsələsinə toxunmuşdur. Axilles nə qədər məsafə qət etsə də, tısbağaya çata bilməmişdir. Burada ki, əsas məsələ odur ki, Axilleslə tısbağa arasında məsafə həmişə qalacaqdır.

Iterasiya üsulunun əsası funksional analizdə keçirilən sıxılmış inikas prinsipi təşkil edir. Bunu izah etməyə çalışaq. Tutaq ki, X tam metrik fəza olub, A operatoru X fəzasını hər hansı elementini həmin fəzanın elementinə çevirir və sıxılmış operatorudur. Yəni, $\rho(Ax, Ay) \leq L\rho(x, y), 0 < L < 1$ şərtini ödəyir. Onda $X = AX$ tənliyinin yeganə həlli vardır.

Teorem: $\varphi(x)$ funksiyası $[a, b]$ -də təyin olunan diferensiallanan funksiya və onun bütün qiymətləri $[a, b]$ -yə daxildirsə, $|\varphi'x| \leq q < 1$ şərti ödənilirsə, onda $x_n = \varphi(x_{n-1})$ ($n = 1, 2, 3, \dots$) iterasiya prosesi $x_0 \in [a, b]$ -dən asılı olmayaraq yığılandır və $\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = x$. Limiti $x = \varphi(x)$ tənliyinin $[a, b]$ -də yeganədir.

İsbatı: $x_{n-1} - x_n = \varphi(x_n) - \varphi(x_{n-1})$ -dir. Laqrajın sonlu artım düsturunu tətbiq etsək alırıq,

$$x_{n+1} - x_n = (\overline{\varphi'x_n})(x_n - x_{n-1}), \overline{x_n} \in (x_{n-1}, x_n);$$

Şərtə görə $|\varphi'x| \leq q < 1$. Onda

$$|x_{n+1} - x_n| \leq q |x_n - x_{n-1}|, n = 1, 2, 3, \dots$$

qiymətlərini verək.

$$\begin{aligned} |x_2 - x_1| &\leq q |x_1 - x_0|; \\ |x_4 - x_3| &\leq q |x_3 - x_2| \leq q^3 |x_1 - x_0| \\ |x_{n+1} - x_n| &\leq q^n |x_1 - x_0| \end{aligned} \quad \text{alırıq.}$$

İndi də

$x_0 + (x_1 - x_0) + (x_2 - x_1) + \dots + (x_n - x_{n-1}) + \dots$ sırasına baxaq və onun birinci $(n+1)$ həddinin cəmi $x_n = S_{n+1}$ olar. $q < 1$ olduğu üçün sıra yığılandır. $\lim x_n = \lim S_{n+1} = x$. Bu həll yeganə həldir. İndi isə əksini fərz edək. Fərz edək ki, bu həə yeganə deyil. Onda x və y kimi həllin olduğunu qəbul edə bilərik. $x - y = \varphi(x) - \varphi(y) = \varphi(c) \cdot (x - y)$ və ya $|x - y| \cdot (1 - q) \leq 0$ buradan $x = y$ alınır.

Yuxarıdakı teorem isbat olunduqdan sonra aşağıdakıları əlavə edək. Teorem $\varphi(x)$ funksiyasının $(-\infty; \infty)$ arasında təyin olunduğu və diferensiallanan olması şərti daxilində də doğrudur. İndi isə yaxınlaşma xətasını qiymətləndirək.

$$\begin{aligned} |x_{n+p} - x_n| &\leq |x_{n+p} - x_{n+p-1}| + |x_{n+p-1} - x_{n+p-2}| \\ &+ |x_{n+1} - x_n| \leq q_1^{n+p-1} |x_1 - x_0| + q_1^{n+p-2} |x_1 - x_0| \\ &\dots + q_1^n |x_1 - x_0| = q_1^n |x_1 - x_0| \cdot \frac{1 - q^p}{1 - q} < \frac{q^p}{1 - q} |x_1 - x_0| \end{aligned}$$

Buradan çıxır ki, $\{x_n\}$ ardıcılığı fundamental ardıcılıqdır və $\lim x_{n+p} = d$ - dir. Beləliklə,

$|x_n - \frac{q^n}{1 - q} x_1 - x_0|$ olduğunu alırıq. Burada $f(x) = x - \varphi(x)$ yazılış formasından istifadə olunur. $f(x) = 1 - \varphi(x) \geq 1 - q$. $f(d) = 0$ olduğu üçün (burada d tənliyin dəqiq həllidir)

$$\begin{aligned} |x_n - \varphi(x_n)| &= |f(x_n) - f(d)| = |x_n - d| \\ |(\varphi(x_n))| &\geq (1 - q) |x_n - \frac{q^n}{1 - q} x_1 - x_0|, \quad (x_n) \in (x_n, d) \end{aligned}$$

buradan

$$|x_n - d| \leq \frac{|x_n - \varphi(x_n)|}{1 - q} \leq \frac{|x_{n+1} - x_n|}{1 - q} \leq \frac{q}{1 - q} |x_{n-1} - x_{n-2}| \leq \frac{q}{1 - q} |x_{n-1} - d|$$

olarsa, $|d - x_n| \leq |x_n - x_{n-1}|$ alırıq. Deməli, ardıcıl yaxınlaşmaların hesablanması o qədər davam etdirilməlidir ki, $|x_n - x_{n-1}| < \varepsilon$ bərabərsizliyi ödənilsin. Burada ε verilmiş dəqiqlikdir.

Bu cür yığılan prosesdə $|d - x_n|$ sıfıra monoton yaxınlaşır. Yəni hər cür sonrakı yaxınlaşma əvvəkindən daha dəqiqdir. Burada x_0 başlanğıc yaxınlaşmadır və o həllə nə qədər yaxın olarsa cavab da bir o qədər dəqiq və düzgün olar.

Əgər x_0 -i düzgün təyin etməsək, $x_0 x_n = \varphi(x_{n-1})$, $(n = 1, 2, 3, \dots)$ (a, b) intervalından kənara çıxa bilər. Və yaxud da mənasını itirə bilər. Bu dediklərimizə əsasən yuxarıda dediyimiz teoremi aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.

Teorem: $\varphi(x)$ funksiyası $[a, b]$ - də təyin olunan diferensiallanan funksiya olsa, belə ki, $x = \varphi(x)$ tənliyinin daha dar $[\alpha, \beta]$ aralığında

həlli varsa, $\alpha = a + \frac{1}{3}$, $(b - a)$ onda a) $|\varphi(x)| \leq q < 1$, $a < x < b$

b) başlanğıc həll $x_0 \in [\alpha, \beta]$ olduqda bütün ardıcıl yaxınlaşmalar (a, b) -yə daxildir, ardıcıl yaxınlaşmalar yığılandır və

$$|d - x_n| < \frac{q^n}{1 - q} |x_1 - x_0| \quad \text{doğrudur.}$$

İsbatı: Tutaq ki, $x_0 \in [\alpha, \beta]$ onda $x_1 = \varphi(x_0)$ -in mənası var. $d = \varphi(d)$ olduğundan

$$|x_1 - d| = |\varphi(x_0) - \varphi(d)| = |x_0 - d| |\varphi'(x_0)| \leq q |x_0 - d| \leq q(b - \alpha) < \frac{b - a}{3}$$

-dir. Buradan çıxır ki, $x_1 \in [\alpha, \beta]$. Ümumi halda isə

$$x_{n-1} \in (a, b), \quad |x_{n-1} - d| < \frac{b - a}{3} \quad \text{olduqda}$$

$x_n = \varphi(x_{n-1})$ bərabərliyinin mənası var və

$|x_n - d| = |\varphi(x_{n-1}) - d| \leq |x_{n-1} - d| \cdot |\varphi'(x_{n-1})| \leq q |x_{n-1} - d| < \frac{b-a}{3}$
 ödənilir, yəni $x_n \in [\alpha, \beta]$ $n = 1, 2, 3, \dots$ asanlıqla
 götürmək olar ki, $\varphi(x)$ funksiyası tənliyin kö-
 künün hər hansı (a, b) ətrafında işarəsini saxla-
 yırsa və $|\varphi'(x)| \leq q < 1$ ödənilirsə, onda 1)
 $\varphi(x) > 0$ olsa $x_n = \varphi(x_{n-1})$ ($n = 1, 2, 3, \dots$), $x_0 \in (a, b)$
 ardıcılığı dəqiq həllə monoton yığılandır.

2) $1 - 1 < -q \leq \varphi'(x) \leq 0$ $x_0 < d$ olsa bütün
 ardıcıl yaxınlaşmalar (a, b) ətrafına düşər. İtera-
 siya prosesinin yığılması üçün $|\varphi'(x)| \leq q < 1$
 şərti tələb edilir. Tutaq ki, $a \leq x \leq b$ aralığında
 $0 < m_1 \leq f(x) \leq M_1$. Burada m_1 – $f(x)$ –
 in $[a, b]$ – dəki ən kiçik müsbət qiymətini, M_1 –
 $f(x)$ – in ən böyük qiymətini götürmək olar.
 $f(x) = 0$ tənliyini $x = x - \lambda f(x)$ şəklində yaz-
 maq olar. λ – ni elə seçirik ki, $[a, b]$ aralığında
 $0 \leq \varphi(x) = 1 - \lambda f(x) \leq q < 1$ ödənilsin.

Onda $0 \leq 1 - \lambda M_1 \leq 1 - \lambda m_1 \leq q$
 yazsa bilərik. $\lambda = \frac{1}{M_1}$ seçək. Onda
 $q = 1 - \frac{m_1}{M_1} < 1$ ödənilir. İterasiya prosesində
 olduqca çox hesablama tələb olunur. Bu o de-
 məkdir ki, köklərim tapılmasında xətlər olduq-
 ca çox alınır, xətləri də tapmaq üçün ayrıca
 düsturlardan istifadə etmək lazımdır. Ona görə
 də proqramlaşdırma aparmaqla tələb olunan də-
 qiqliklə dəqiq kökə yaxın təqribi kökü tapmaq
 olar. Lakin qeyd etdiyimiz kimi bu kök dəqiq
 olmayacaq. Yuxarıda adını sadaladığımız üsul-
 lar hansı ki, vətərlər və toxunanlar üsulu iterasi-
 ya üsulunun xüsusi halı kimi nəzərdən keçirilir.
 İterativ prosesin proqramını şərti keçid və dövr
 operatorlarından istifadə etməklə proqramlaşdır-
 maq olar.

İndi isə isbat etdiyimiz teoremləri bir nü-
 munə əsasında izah etməyə çalışaq. Bunun üçün
 bizə lazım olan hesab əməllərini qısa olaraq şərh
 edək. Ümumiyyətlə desək tənlikləri iterasiya
 üsulu ilə həll etmək üçün törəmə anlayışından
 istifadə etmək lazımdır. Çünki hesablamalarda

törəməyə istinad edilir. Biz özümüzdə teoremlə-
 ri isbat etdikdə törəməyə toxunmuşuq. Burada
 bizə lazım olan əsas məsələ törəmə cədvəlini
 bilməkdir ki, hesablamalarda istifadə edək. bu-
 nun üçün isə aşağıdakı misalı bəzərdən keçirək.

Məsələn, $5x^3 - 30x + 1 = 0$ tənliyini ε də-
 qiqliklə həll etmək lazımdır. Burada $\varphi(x)$ elə
 təyin etmək lazımdır ki, o yuxarıda qeyd etdiyi-
 miz teoremlə aşağıdakı şərtini ödəsin. Yəni,
 $|\varphi'(x)| \leq q < 1, x \in [a, b]$ – də ödənilsin. Par-
 çanı $(0, 1)$ şəklində seçmək olar. Burada tənliyi-
 mizi aşağıdakı şəkildə yazsaq daha yaxşı olar.
 $x = x + 5x^3 - 30x + 1$ kimi yazsaq və
 $\varphi_1(x) = x + 5x^3 - 30x + 1 = 5x^3 - 29x + 1$
 kimi yazsaq $|\varphi_1'(x)| > 1$ olacaq. Buradan
 $x = \sqrt[3]{\frac{29x-1}{5}}$ yazsaq onda $\varphi_2(x) = \sqrt[3]{\frac{29x-1}{5}}$ təyin
 edilir. Bu zaman isə teoremin şərtinə əsasən ve-
 rilən şərt ödənilmir. Əgər biz
 $\varphi_3(x) = \frac{5x^3 + 1}{30} = x$ seçsək, $\varphi_3'(x) = \frac{15x^2}{30}$ və
 $|\varphi_3'(x)| < \frac{15}{30} = \frac{1}{2} < 1$ alınır.

Beləliklə, bir misal üzərində iterasiya pro-
 sesinin mahiyyətini aydınlaşdırmağa çalışdıq.
 Əsas şərt olaraq $\varphi(x) < 1$ ödənilməlidir. İtera-
 siya üsulu eyni zamanda ikiməchullu qeyri- xətti
 tənliklər sisteminə də aid edilə bilər.

Bu ümumi proqramda hər misal üçün 40
 nişanlı sətirdə $\varphi(x)$ – in paskal dilində yazılışı
 yazılmalıdır. Məsələn, $x^8 - x - 1 = 0$ tənliyi-
 nin həlli tələb olunursa, tənliyin kökünün daxil
 olduğu aralıq və $\varphi(x)$ – in tapılmasıdır.
 $f(1) = -1 < 0$ olduğunu asanlıqla görmək olur
 ki, $f(1, 1) > 0$ dir. Deməli tənliyin $1 < x < 1, 1$
 aralığında kökü var. $x^8 - x - 1 = 0$ tənliyin-
 dən $x = \sqrt[8]{x+1}$ tapırıq.

$$\varphi(x) = \sqrt[8]{x+1}, \quad \varphi'(x) = \frac{1}{8\sqrt[7]{(x+1)^7}}$$

buradan görünür ki, $|\varphi'(x)| < 1$ şərti

ödənilir. Onda $x_n = \sqrt[8]{x_{n-1} + 1}, n = 1, 2, \dots$ rekurent

münasibətindən tapılan ardıcıl yaxınlaşmalar yığılandır.

Problemnin aktuallığı. Ümumiyyətlə təqribi ədəd anlayışı şagirdlərdə böyük hesab əməlləri zamanı istifadə olunur. Məhz iterasiya üsulu da bu cür rastlaşdığımız çətinliklərin aradan qaldırılması üçün yüksək səmərə verə bilər. tənliklərin bu cür yolla həll edilməsi hesablamaları sadələşdirir.

Problemnin elmi yeniliyi. Bu üsul yeni yanaşmaları təbtinə əsas verir. Bilirik ki, məktəblərdə

dərslər artıq kurikulum üsulu ilə keçirilir. Elə buna görə də hər bir yeni dərsi yeni forma və metodlarla keçmək daha yaxşı olar. Ən əsas da fərdi yanaşma üsulundan istifadə edilir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Ümumiyyətlə hesablama üsullarında keçirilən digər üsullar da daxil olmaqla, iterasiya üsulu müxtəlif yerlərdə laboratoriyalarda, elmi – texniki universitetlərdə və s. yerlərdə istifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT

- 1) Məmmədov Ə.M., Şükürov R.Y. Hesablama riyaziyyatı. Bakı, 2010.
- 2) Məmmədov J.C. Təqribi hesablama üsulları. Bakı, 1986.
- 3) Məmmədov Ə.M. Səfərləyeva F.Q. Paskal proqramlaşdırma dili. Bakı, 2004.
- 4) Hüseynov Z.Q. Hesablama üsulları və praktikumu. Bakı, 2003.

E. Abdullayeva

ITERATION METHOD AND ITS METHOD OF ANALYSIS

SUMMARY

There are a certain number of algebraic and transient equations which are not exact solution. The solution of 1,2,3 and 4 degree equations can easily be given in other. However, it is possible to solve approximate solutions of 5 or more equations.

Only the accounts methods are engaged in this. It is possible to give approximate equation solutions.

Э. Абдуллаева

ИТЕРАЦИОННЫЙ МЕТОД И МЕТОДИКА ЕГО ПРЕПОДАВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что существует определенное количество алгебраических и трансцендентных уравнений, у которых нет конкретного решения. В уравнениях со степенью один, два, три и четыре можно с легкостью дать алгоритмический метод решения. Но в уравнениях со степенью пять и больше можно дать только приблизительный ответ решения. Именно этим и занимается метод исчисления.

Redaksiyaya daxil olub: 07.12.2017

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏB BİOLOGİYASININ HƏYAT BİLGİSİ İLƏ İNTEQRASIYA İMKANLARI

Nazimə Əliyeva,
ADPU-nun müəllimi
E-mail: mehrishka@yahoo.com

Gültəkin Ərəbova,
ADPU

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof.* Ə.M. Hüseynov,
ped.ü.fəls.dok., dos. H.M. Hacıyeva

Açar sözlər: *fənlərarası əlaqə, biologiya, həyat bilgisi, canlı təbiət, üfüqi əlaqə, integrasiya*

Ключевые слова: *межпредметные связи, биология, познание мира, живая природа, горизонтальная связь, интеграция*

Key words: *inter-disciplinary communication, biology, life skills, live nature, horizontal connection, integration*

Ölkə rəhbərliyi siyasi, iqtisadi, sosial sahələrlə yanaşı təhsil sahəsinin inkişafına ciddi yanaşır. Odur ki, təhsildə yaddaşyönlü istiqaməti daha da inkişaf etdirərək şəxsiyyətyönlü, nəticəyönlü təhsilə keçmiş vətənpərvər, savadlı, bazar iqtisadiyyatı şəraitində oxumağı, işləməyi bacaran məsuliyyətli vətəndaşların yetişdirilməsi problemini qarşıya qoymuşdur. Qarşıya qoyulmuş vəzifənin həyata keçirilməsinə istiqamət verən təhsilin məzmununu, təlim strategiyasını və qiymətləndirmə konsepsiyasını özündə birləşdirən fənn kurikulumları hazırlanmış və məktəblərdə tətbiqinə başlanmışdır. Konseptual sənəd olan kurikulumlarda fənn üzrə təlim nəticələri, məzmun standartları, müəllim və şagird fəaliyyətlərinə dair texnologiyalar, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məsələləri ilə yanaşı təlimdə integrasiyanın tətbiqi də əks olunmuşdur. Orada integrasiyanın mahiyyəti, səviyələri, həyata keçirilməsi üsulları göstərilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, integrasiya müəyyən təhsil sistemi çərçivəsində şagirdlərin təfəkküründə dünyanın bütöv və bölünməz obrazını formalaşdırmaq, onları inkişafa və özünüinkişafa istiqamətləndirmək məqsədilə təlimin bütün məzmun komponentləri arasında struktur əlaqələri qurmaq və onları sistemləşdirməkdir.

Müasir dünya təcrübəsində, integrasiyanın 3 səviyyəsini fərqləndirirlər: FƏNNİDAXİLİ İNTEQRASIYA - müəyyən bir fənnin aşılacağı anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi, fənn daxilində səpələnmiş faktların sistemləşdirilməsidir. Belə səviyyədə integrasiyanı verilmiş materialın ayrı-ayrı tədris vahidlərində cəmləşdirilməsi də hesab etmək olar. Bu isə son nəticədə fənnin məzmununun strukturunun dəyişdirilməsinə gətirib çıxarır. Bu mənada, integrasiya olunmuş məzmun informativ cəhətdən daha tutumlu olur, şagirdlərə daha əhatəli kateqoriyalarla düşünmə bacarıqlarını formalaşdırmalarına kömək edir.

Ümumtəhsil məktəb fənlərinin tədrisində geniş şəkildə istifadə olunan fəndaxili integrasiya üçün konsentrik prinsipə əsaslanan spiralvari quruluş daha xarakterikdir. Bu cür integrasiya prosesində dəyərlərin dərk olunması xüsusidən ümumiyyə və yaxud ümumidən xüsusiyyə doğru ola bilər. Beləliklə, məzmun get-gedə yeni məlumatlarla, bağlılıqlarla və asılılıqlarla zənginləşərək daha maraqlı hala gəlir. Bu formanın üstün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər başlanğıc problemi diqqətdən qaçırmadan onunla bağlı olan bilgilərini daha da genişləndirir və dərinləşdirirlər (2, 123).

FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYA - iki və ya daha artıq fənnin əhatə etdiyi anlayış, bilik, prin-

sip və faktların sintezidir. Bu integrasiya bir fənnə aid olan qanun, nəzəriyyə və metodların başqa bir fənnin öyrədilməsində istifadəsini nəzərdə tutur. Məzmunun bu modelə uyğun sistemləşdirilməsi şagirdlərin təfəkküründə dünyanın bütöv və bölünməz obrazının yaradılması ilə yanaşı, həm də ümumelmi anlayışlar, kateqoriyalar və yanaşmalarla xarakterizə olunan yeni tip biliklərin formalaşdırılmasına təkan verir. Bununla yanaşı, müxtəlif fənlərə aid oxşar və bir-birini tamamlayan mövzular elə planlaşdırılır və tədris olunur ki, onlar üçün müəyyən bir çərçivə yaranır, yəni eyni vaxtda tədris olunur. Fənlərarası integrasiya biologiya fənninin tədrisi zamanı müxtəlif fənn müəllimləri arasında birbaşa əməkdaşlıq və məsləhətləşmələr tələb edir. Müəllim təlim prosesində fənlər və mövzular arasındakı əlaqələri asanlıqla izləməli, ümumi xətlər tapmalı olur. O, ayrı-ayrı fənlərə aid ümumi təlim məsələlərini birlikdə nəzərdən keçirir, fənlərarası anlayış və bacarıqların formalaşdırılmasında bu əlaqələrdən yaradıcılıqla bəhrələnir. FƏNLƏRÜSTÜ (TRANS-FƏNN) INTEQRASIYA – bu isə integrasiyanın ən yüksək səviyyəsi olmaqla, özündə təlimin əhatə etdiyi əsas və əlavə məzmun komponentlərinin sintezini ehtiva edir. Yəni şagirdlər məktəbdə öyrəndikləri məzmunla məktəbdən kənarda aldıkları məzmunu integrasiya ilə sintez edirlər (1, 19-20).

Təhsil sahəsində tətbiq edilən fənn kurikulumlarının başlıca funksiyası ümumi təhsilin müxtəlif pillələrində tədris olunan fənlər arasında əlaqələrin, ardıcılığın təmin edilməsi ilə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas məsələ fənlərarası əlaqələrin nəzərə alınması hesab olunur. Ona görə də kurikulumlarda integrasiya əsas prinsip kimi götürülmüşdür.

Fənlərarası integrasiya şagirdlərdə hər bir fənnin mahiyyətini, onların paralel öyrənilməsinin səbəbini və bu fənlərin öyrənilməsinin insanın gələcək həyatında rolunu aşkarlayır. Şagirdlərdə dünyagörüşü yaratmaq, onların fəaliyyətini və müstəqilliyini inkişaf etdirmək, sistemli və yaradıcı təfəkkürü formalaşdırmaq üçün fənlərarası əlaqə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fənlərarası əlaqə vasitəsilə 3 vəzifə həyata keçirilir: təhsil, tərbiyə və inkişafetdirici vəzifələr. Lakin ona müxtəlif aspektdən yanaşdıqda daha çox vəzifəni: fəlsəfi, psixoloji, didaktik, metodik və s. yerinə yetirdiyi məlum olur. Ona görə də fənlər-

arası integrasiya pedaqoq, psixoloq və metodistlərin başlıca obyektı olaraq qalır.

Hər bir fənnin məzmununda fənlərarası integrasiyanın həyata keçirilməsi imkanları mövcuddur. Biologiyanın məzmununun həyat bilgisi fənninin mövzuları ilə əlaqə imkanları daha genişdir. Bu imkanlar iki istiqamətdə özünü göstərir. Bunlardan birinci istiqamət insan orqanizminin quruluşu və sağlamlığına dair mövzuların həyat bilgisindən insan sağlamlığı və təhlükəsizliyi məsələləri ilə əlaqəsidir. İkinci istiqamət hər iki fənn üzrə insan orqanizminə ətraf mühitin təsirinə dair mövzuların əlaqə imkanlarıdır. Hər iki istiqamət üzrə biologiyanın həyat bilgisi ilə əlaqə imkanlarına aşağıdakılar daxildir: biologiyadan “Həmişə hərəkət edək” mövzusunda burxulma, oynaq çıxığı, sümük sınığı zamanı ilk tibbi yardımların göstərilməsi izah olunur. Həyat bilgisi dərslində “Yol hərəkətinin nizamlanması” mövzusunda yol qəzalarından danışılır ki, qəzalar zamanı daha çox oynaq burxulması, sümük sınığı, oynaq çıxığı baş verir. Bu mövzular arasında integrasiya yaradılaraq qəzaların qarşısının alınması tədbirləri müzakirə edilir. Qəzalarda baş verən zədələnmələr qruplaşdırılır. İlk tibbi yardımların göstərilməsi qaydaları izah edilir. Beləliklə, fənlər arasında yaradılan integrasiya təlimin keyfiyyətini artırır.

“Mayalanma, bəndaxili inkişaf” mövzusunun Həyat bilgisində “Sağlam həyat-sağlam ailə” mövzusu ilə əlaqələndirilməsi mümkündür. Orqanizmin yaşayış mühiti, “Ekoloji amillər”, “Ətraf mühitin çirklənməsi” kimi mövzuların Həyat bilgisindən keçilən “Ekoloji tarazlıq”, “Ekoloji tarazlığın qorunması və bərpası” mövzuları ilə əlaqəli tədrisi şagirdlərdə mənimsəməni daha da yaxşılaşdırır. “İrsi xəstəliklər”, “İnsanın həyat tərz”, “Reproduktiv sağlamlıq” kimi mövzular isə Həyat bilgisindən “Sağlamlığın şərtləri”, “İnsan və ətraf mühit”, “Təbiətin canlı təhlükələri”, “Təhlükəsiz həyat” kimi mövzuları ilə əlaqələndirilməsini şərtləndirir.

Fənlərarası integrasiya hadisəni, prosesi, obyektı tam təsəvvür etmək məqsədilə ona müxtəlif aspektlərdən yanaşılmasına kömək edir. Obyekt və hadisələrin şagirdlər tərəfindən dərinlən dərk olunması, mahiyyətinin öyrənilməsi asanlaşır.

Araşdırmalar göstərdi ki, biologiyanın digər fənlərlə integrasiyası aparıcı anlayış, qanun və qanunauyğunluqların dəqiqləşdirilməsinə isti-

qamət verir, dərslərin maraqlı, cəlbedici olmasına imkan yaradır, şagirdləri təkrarlardan, vaxt itkisindən xilas edir, onların beynindəki pərakəndə elementləri bütövləşdirir, tamlaşdırır, obyekt və hadisənin hərtərəfli dərk olunmasını təmin edir. Beləliklə, təlimin keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərir. Bu baxımdan fənlərarası integrasiyanın təşkili müəllimlərin fəaliyyətlərinə bir sıra tələblər qoyur. Onlara aşağıdakılar daxildir.

- müəllim daim biliklərini artırmalı, zənginləşdirməli;
- fənlər arasındakı məntiqi əlaqə imkanlarını və yollarını dərk etməli;
- oxşar obyekt və hadisələri müqayisə, təhlil etməyi bacarmalı;
- obyekt və hadisələr arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirməyə şagirdləri cəlb etməlidir (2, 131).

Təcrübə göstərir ki, biologiyanın məzmununun təkcə həyat bilgisi ilə deyil, ana dili, təsviri incəsənət, musiqi, riyaziyyat, tarix, informatika, kimya, əmək təlimi, fiziki tərbiyə kimi fənlərlə də əlaqəli tədrisi mümkündür.

Fənnin tədrisində tətbiq olunan ənənəvi və fəal təlim metod, üsul, formaları, problemin həllinə geniş imkanlar yaradır. Belə ki, təlimin müasir prinsipləri olan nəticəyönlülük, şagirdyönlülük, şəxsiyyətyönlülük, integrativlik istiqaməti fənlərarası əlaqənin tətbiqi imkanlarını daha da genişləndirir.

Biologiyanın digər fənlərlə, o cümlədən Həyat bilgisi ilə əlaqələndirilməsi imkanlarının geniş olmasına baxmayaraq, respublikanın bütün məktəblərində problem tam həllini tapmamışdır. Az sayda məktəblərdə problemin həllinə ciddi yanaşılır. Elmi-pedaqoji və metodik ədəbiyyatda problemlə bağlı bəzi tədqiqatlar aparılsa da biologiyanın həyat bilgisi ilə integrasiyasına dair metodika işlənilməmişdir.

Problemin həllinə dair yeni sistemin, metodikanın işlənməsinə, biologiyanın digər fənlərlə, o cümlədən həyat bilgisi ilə əlaqəli tədrisinin səmərəli yollarını müəyyənləşdirərək müəllimlərə metodik kömək göstərəcək tədqiqatların aparılması aktual məsələlərdəndir. Aşağıda problemin səmərəli həllinə zəmin yaradan yollar verilmişdir:

- biologiya mövzularının həyat bilgisi fənn materialları ilə zənginləşdirilməsi;

- dərstdə həyat bilgisindən keçilənlərin şagirdlərə xatırladılması;

- biologiya dərslərində həyat bilgisi fənninin elementlərini özündə birləşdirən müstəqil çalışma və tapşırıqların həll edilməsi;

- hər iki fənn üzrə kompleks ekskursiyaların təşkili;

- biologiya mövzuları ilə bağlı şeir və mahnıların, folklor nümunələrinin yada salınması;

- biologiya və həyat bilgisi fənn materiallarını birləşdirən məsələlərin, həll edilməsi;

- bioloji obyekt və hadisələrə dair həyat bilgisi fənninin materialları əsasında hazırlanmış əyani vəsaitlərin dərsgə gətirilməsi;

- biologiyanın tədrisində təlim xarakterli oyunlardan (rollu və əyləncəli) istifadə edilməsi;

- texniki vəsaitlərdən istifadə etməklə obyekt və hadisələrin xüsusiyyətlərinə dair kinofilm, fraqment, internet materiallarının müzakirəsi və s. kimi yollarla problemi həll etmək mümkündür.

Pedaqoji elmlər təsdiq etmişdir ki, canlı və cansız təbiət hadisələri fənlər arasında paralel əlaqə yaradılaraq izah edildikdə material şagirdlər tərəfindən tam, hərtərəfli anlaşılr, uzun müddət yadda qalır. Müəyyən bir hadisə və ya obyekt şagirdlərə öyrədərkən, onun əsas əlamətlərini yadda saxlamağı, onun digər fənlərdə daha geniş öyrədiləcəyini, həyatda lazım olacağını bildirmək çox faydalıdır. Çünki müəllim bu yolla şagirdləri mövzu haqqında digər fənlərdən daha geniş məlumat almaq üçün hazırlayır. Bu isə şagirdlərin diqqətini hadisənin yeni əlamətlərini öyrənməyə yönəldir və uzunmüddətli yaddaşı inkişaf etdirir. Şagirdlərdə elmə, yeni hadisəni hərtərəfli öyrənməyə marağı artırır.

Müəllimlər biologiyayı müxtəlif fənlərlə, o cümlədən, həyat bilgisi ilə əlaqələndirərkən bir sıra prinsiplərə əməl etməlidirlər:

- biologiya ilə həyat bilgisi arasında əlaqənin elmi xarakterinə diqqət edilməsi; Mövzu ilə bağlı elmi nailiyyətlərin dərsgə gətirilməsi; Şagirdlərə elmi yeniliklərlə tanış olmaqla müstəqil bilik əldə etmək yollarının öyrədilməsi; bu məqsədlə bitki və heyvanların inkişafı üzərində müşahidə aparılması, təcrübələr qoyulması, iqtisadi nəticələr çıxarılması, nəticələrin hər iki fəndən öyrənilən biliklər baxımından təhlil edilməsi və başqaları.

- biologiya ilə həyat bilgisi arasında əlaqənin necə gəldi yox, müəyyən sistem və ardıcıl-

lıqla həyata keçirilməsi, əvvəl öyrənilən materialın sonra aldığı bilik və bacarıqlara yol açması, elmi anlayışlarla ümumi qanunauyğunluqlar arasında əlaqənin aşkara çıxarılması, bilik, bacarıq və vərdislərin ardıcıl inkişaf etdirilməsi;

- biologiya ilə həyat bilgisi arasında yaradılan əlaqə elmi anlayış və qanunauyğunluqların, proses və hadisələrin şagirdlər tərəfindən şüurlu mənimsənilməsinə xidmət etməsinə ciddi yanaşılması;

- biologiyadan həyat bilgisi ilə əlaqəli tədris edilən mövzuların, anlaşılıqlı olması üçün materialın həyatla da əlaqələndirilməsi, hər hansı obyekt və hadisənin həyatı faktlarla zənginləşdirilməsi, yerli şəraitdə tətbiqinə dair nümunələr gətirilməsi, belə faktların şagirdlər tərəfindən axtarılıb tapılması: biliyin həyatla əlaqələndirilməsi isə şagirdin yaşadığı ərazinin flora və faunasını yaxşı bilməsinə, sağlam həyat tərzini, müvafiq peşələrlə tanış olmasına kömək edir.

- biologiya fənninin mövzuları həyat bilgisi ilə əlaqələndirilərkən tədrisin öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyaları nəzərə alınmalıdır. Belə ki, verilən biliklər şagirdə mənəvi, əqli, vətənpərvərlik tərbiyə növlərini inkişaf etdirməlidir. Şagird qənaətcillik, əməksevərlik, işgüzarlıq, zəhmətə və zəhmət adamlarına hörmət, çətin işdən qorxmamaq kimi keyfiyyətlər qazanmalıdır.

- fənlərarası əlaqəyə, o cümlədən biologiyanın həyat bilgisi ilə əlaqəli tədrisinə məktəb rəhbərliyi diqqəti artırmalı, biologiyanın həyat bilgisi fənninin materialları ilə əlaqə yaradılmasına imkan verən əyani vəsait və didaktik materiallar hazırlanıb müəllimlərə çatdırılmalıdır.

Problemnin aktuallığı. Təhsilin inkişafına dair sənədlərdə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələsi mərkəzi yerlərdə durur. Təlimin keyfiyyəti isə reallaşdırılan məzmun standartları və onun prinsiplərindən, tədris vəsaitlərindən çox asılıdır. Təlimdə reallaşdırılması zəruri olan əsas prinsiplərdən biri inteqrasiyadır. Lakin fənlərin, o cümlədən biologiyanın təlimində inteqrasiyanın yol və vasitələri tam tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bu işdə ümumtəhsil məktəb müəllimlərinə kömək edəcək metodikanın işlənməsi aktual məsələlərdəndir.

Problemnin elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq biologiyanın tədrisində həyat bilgisi ilə inteqrasiya problemi araşdırılır, onun səmərəli yol və vasitələri müəyyənləşdirilir.

Problemnin tətbiqi əhəmiyyəti. Biologiyanın tədrisində həyat bilgisi ilə inteqrasiyasının həyata keçirilməsi təlimin keyfiyyətini yüksəldir, mənimsəməni asanlaşdırır.

Nəticə. Biologiyanın tədrisində inteqrasiyanın təşkili, xüsusilə həyat bilgisi ilə əlaqələndirilməsinin vasitələri, səmərəli yolları müəyyən edilmiş, onun təlimin keyfiyyətinə müsbət təsiri aydınlaşdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). VI-XI siniflər. Bakı, 2013.
2. Muradova Z.B., Hacıyeva H.M. Kimya və biologiyanın qarşılıqlı əlaqəli tədrisi imkanları. Bakı, 2004.
3. Ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya dərslikləri. Bakı, 2013-2017.
4. Internet resursları

Н.Н. Алиева, Г.Г. Арабова

ВОЗМОЖНОСТИ ИНТЕГРАЦИИ ПРЕДМЕТА БИОЛОГИИ С ПОЗНАНИЕМ МИРА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется проблема интеграции в процессе преподавания предмета биологии в общеобразовательной школе, в особенности проблема координации предмета биологии с познанием мира. В статье анализируются возможности разрешения проблемы в предметном курсе и в учебных комплексах. Установлено значение координации предмета биологии с познанием мира, а также координирующая тематика на основе предъявленных против него требований. При этом исследованы формы организации, эффективные пути осуществления интеграции согласно содержательным линиям и стандартам обеих научных дисциплин. Указано, что обогащение содержания биологии с материалами предмета познания мира повышает качество обучения, исследует процесс освоения материала, и расширяет научное мировоззрение учеников.

N.N. Alieva, G.G. Arabova

**OPPORTUNITIES OF INTEGRATION OF GENERAL EDUCATION SCHOOL BIOLOGY
WITH LIFE SKILLS**

SUMMARY

Problem of integration in teaching of general education school biology, especially its coordination with life skills, is studied in the article. Opportunities of settlement of problem are analyzed in subject curriculum and textbook sets. Significance of coordination of biology with life skills, and topics to be coordinated on the basis of requirements given to it, has been determined there. Efficient methods of realization of integration and forms of organization in conformity with content line and content standards of both subjects, has been studied. It was indicated that, enrichment of topic of biology with the materials of life skills subject increases the quality of training, facilitates the appropriation of material, and extends the scientific – world outlook of students.

Redaksiyaya daxil olub: 11.01.2018

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

Ülkər Hüseynova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: ulkerulyahuseyn@gmail.com

Rəyçilər: *biol.elm.dok., prof. R.L. Sultanov,*
ped.ü.fəls.dok. L.N. Nağıyeva

Açar sözlər: *fəal təlim, kurikulum, pedaqoji bacarıqlar, bioloji faktlar*

Key words: *active, education, pedagogical skills, biological facts*

Ключевые слова: *активное обучение, куррикулум, педагогические навыки, биологические факты*

Biologiyanın tədrisi metodikası təlim və tərbiyə proseslərinin sistemi haqqında elmdir. Metodika pedaqoji elmdir, buna görə də, tədris fənlərinin məzmunu, forma və metodunun eyni zamanda tərbiyə prosesinin öyrədir. Biologiyanın tədrisi metodikası müəllimlər üçün hazır vəsait və qanunlar yığımı olmayıb, elmi yanaşmadır. Metodika tədris fənlərinin məzmunu, təlim formaları və tərbiyə haqqında elmdir. Biologiyanın tədrisi metodikası kursu proqramının düzgün tərtib edilməsi, burada mövzu ardıcılığına, sistemliliyinə və metodiki prinsiplərə əməl edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Biologiyanın tədrisi metodikasının pedaqoji elm kimi öyrənilməsinin əhəmiyyəti haqqında məlumatların verilməsini planlaşdırılır, bu zaman tədrisi metodikanın inkişaf dövrləri, onun başlıca nöqsanları haqqında məlumat verilir. Azərbaycanın təhsil sistemi dövlət siyasətində əsas prinsipləri, biologiyanın tədrisində təlim tərbiyə məsələləri, orta məktəb biologiya kursunun məzmunu, sistemi, quruluşu prinsipləri, biologiyanın tədrisində metodlar və metodik priyomlar, biologiya fənni üzrə sinifdən xaric işlər, maddi bazanın təşkili, canlı təbiət guşəsi verilir. Orta texniki-peşə məktəblərində də biologiyanın tədrisi xüsusiyyətlərinə dair mövzuların göstərilən ardıcılıqla tədris edilməsi planlaşdırılır.

Biologiyanın tədrisi yekunlaşdıqdan sonra biologiya sahəsində inteqrasiya məsələlərinə toxunulur. Bu zaman fəndaxili məsələlər və onların tədrisinin xüsusi metodları öyrədilir. Tələbələr bu metodları öyrənərkən artıq hansı fənlər arasında inteqrasiya edəcəyini və onları hansı metodla daha düzgün, sadə formada başa salacağını bilir. Burada zoologiya, botanika, insan

sağlamlığı və ümumi biologiyanın tədrisi metodikalarının inteqrasiya məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Məşhur humanist yazıçı L.N. Tolstoy belə bir fikrini xatırlamaq yerinə düşərdi; təcrübədən ayrılmış müəllimi faydalı məlumatlarla silahlandırmayan pedaqogikasını pisləyərək pedaqoji təcrübəni öyrənməyi, müəllimlərin pedaqoji təcrübələrini genişləndirməyi və bu əsasda elmi nəticələr çıxarmağı lazım bilmişdir. Biologiyanın tədrisi metodikasını öyrənərkən tələbələr nəyi dərk etməli olduqlarını başa düşməli, bioloji problemlərə diqqət yetirməli və nəzəri prinsipləri əsas götürməlidir.

Tədris prosesində metodika bioloji biliklərin düzgün sadə formada şagirdlərə çatdırılmasında həlledici rol oynayır və müəllimlərə yaxından kömək edir. Metodikada tövsiyə olunan metodların köməyi ilə şagirdlər möhkəm bioloji biliklərə yiyələnir və öyrəndikləri bu bilikləri həyatda tətbiq etmək bacarığı formalaşır. Biologiyayı tədris edən hər bir tələbə bilməlidir ki, hər bir mövzu eyni cür tədris olunmur, müxtəlif cür dərk olunan mənbələrdən istifadə edə bilər. Bu zaman bioloji faktlar müxtəlif təcrübələr əsasında formalaşır. Metodikada göstərilən hər bir bölmə vahid təşkil edir və bir-birinə əsaslanır.

Biologiyanın öyrənilməsində mövcud olan müxtəlif mənbələrdən səmərəli istifadə olunur. Biologiyanın öyrənilməsinə dair müxtəlif informasiya mənbələri mövcuddur. Bu informasiya mənbələri haqqında və istifadə edilməsi məsələlərini hər bir tələbə bilməlidir. Nə qədər keçmiş mənbələr o qədər əhəmiyyət kəsb etməsə də, tələbələr bu mənbələri öz mövqeləri tərəfdən qiymətləndirə bilər. Tələbələr ayaniliyi, metod-

ları, şəkilləri, videoçarxları, praktik əhəmiyyətini qiymətləndirə bilər

Biologiyanın tədrisi metodikasına dair N.M. Verzilin və V.M. Korsunksayanın rus dilində “Biologiyanın tədrisinin ümumi metodikası” (1976) və Ə. Salahovun eyni adda Azərbaycan dilində dərs vəsaiti verilmişdir. Lakin bu kitablar müasir dövrün tələblərinə cavab vermir və yenidən işlənib hazırlanmasına ehtiyac vardır. Təəssüf ki, xeyli dərəcədə belə köhnəlmiş dərsliklər mövcuddur. Bu zaman yeni dərsliklərə və müasir dövrün tələblərinə xüsusi ideyalar və fikirlər yaradacaq dərsliklərə ehtiyac vardır.

Tələbələrə araşdırma zamanı mövcud olan mənbələri yenidən işləyib hazırlanmağı tələb olunur. Bu tələblərin özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır, biologiyanın istifadə olunan mənbə bəzən inteqrasiya, bəzən də, yaş səviyyələrinə uyğun gəlmir. Bu zaman tələbə bioloji anlayışların tədrisi zamanı yarana biləcək çətinlikləri aradan qaldırmağı bacarmalıdır.

Biologiyanın tədrisi metodikasının qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridə şəxsiyyətin formalaşmasıdır. Bu zaman tələbələrin ixtiyarına verilən “Biologiyanın tədrisi metodikası” adlı dərs vəsaiti köməyə çatır. Bu dərs vəsaitində Ə. Ağayevin 2000-ci ildə “Elm” nəşriyyatında çap olunmuş “Pedaqoji fikrimiz dünənimiz, bu günümüz” adlı kitabı, M. Paşayevin 2003-cü ildə çap olunmuş Biologiyanın tədrisində təlim üsullarından istifadə metodikası” həmçinin Z.M. Muradov və H.M. Hacıyevanın metodik vəsaitlərindəki tövsiyələr biologiyanın tədrisində şəxsiyyətin formalaşmasında çox kömək olmuşdur.

Biologiyanın tədrisi zamanı nəzəri və praktik məsələlər çox önəmlidir. Canlı orqanizmlərin inkişafının konkret hadisələr əsasında öyrənilməsi, təbiətdə baş verən hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsi, üzvi aləmin təkamülün qanunauyğunluqları haqqında şagirdlərdə düzgün dünya görüşünün formalaşmasında zəmin yaradır. Eyni zamanda şagirdlərdə bioloji biliklər artır əldə etdikləri bilikləri həyatda tətbiq edə bilirlər. Həmçinin ətraf mühitin qorunması, kənd təsərrüfatının elmi əsaslarını, şəxsi gigiyenasının əsas rolunu başa düşməyə, həyata hazırlamağa imkan yaradır. Şagirdlərdə düşüncə inkişafına bilavastə obyektlərin müşahidə edilməsi, onların müqayisəsi və tədqiqat aparılmasında büruzə verir. K.D.

Uşinski yazmışdır: Mən uşaq ağıllının məntiqliyə doğru inkişaf etdirilməsində təbiət tarixindən ən əlverişli fənləri zəruri hesab edirəm”.

Biologiyanın inkişaf etdiyi bir dövrdə onun tədrisinin əsas məsələləri gələcək pedaqoji müəllimlərin daha bacarıqlı, dünyagörüşü artmış, bioloji bilikləri və qanunları daha sadə aydın şəkildə istifadə bacarıqlarının formalaşdırmaqdır. Pedaqoji təmayüllü ali məktəblə tələbələrə aşağıdakı bacarıqların formalaşdırılması məqsədə uyğundur.

❖ Müxtəlif mənbələrdən bioloji məlumatları toplamaq və bu məlumatlara tənqidi mövqedən yanaşmaq

❖ Müxtəlif mənbələrdən alınmış informasiyaları təhlil etmək səhvləri üzə çıxarmaq, bioloji faktları və baxışları fərqləndirmək.

❖ Müxtəlif problemləri məntiqi ardıcılıqla düzmək və mövzular üzrə əsas anlayışları izah etmək

❖ Biologiyadan əldə olunan materiallardan mənimsənilmiş bilik bacarıqları ayrı-ayrı mövzuların öyrənilməsinə tətbiq etməyi.

❖ Biologiya fənninin tədrisi prinsiplərinə uyğun bilik səviyyələrinə malik olması

❖ Akvarium, qəfəs, təsərrüfatda saxlanan və təbiətdə yaşayan heyvanların davranışı izləməyi

❖ Preparatlarda şəkillərdə kinofraqmentlərdə, balıqların, məməlilərin və s. üzvlər sistemini göstərməyi

❖ Qida zəncirini tərtib etməyi, ekoloji şəraitdə orqanizmlərinin uyğunlaşması izləməyi

❖ Yoxlama kurslar, buraxılış işlərinə mövzu seçmək onların planını hazırlamaq işləmək qaydalarını tərtib etmək.

Biologiya fənninin məzmununun tədrisi nəzəri baxımdan müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Biologiyayı tədris edən hər bir tələbə bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır və öyrədilən hər bioloji qanun müəyyən olunmuş metodlarla ifadə olunmalıdır. Məktəb biologiyasında əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, təbii material – canlı bitki, heyvan üzərində öyrədilir. Bu zaman məktəbyanı təcrübə sahəsində, canlı təbiət guşəsində, sinifdə öyrədilir. Nəticə olaraq demək olar ki. Biologiyanın tədrisi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır.

❖ Tələbə biologiyanın tədrisi prinsiplərinə uyğun bilik səviyyəsinə malik olması

❖ Biologiyaya dair biliklərin mənimsənilməsi, tədris zamanı istifadə olunan metod və priyomların daha əlverişli olması

❖ Biologiyadan mühazirələr, canlı guşədə təcrübə təsərrüfat, ekskursiyalar laboratoriya məşğələləri zamanı tələbə müəyyən bilik səviyyəsinə malik olmasının yoxlanılması

Problemin aktuallığı. Biologiyanın tədrisinin metodoloji əsaslarına aydınlıq gətirmək.

Problemin yeniliyi. Biologiyanın tədrisi zamanı müəyyən prinsiplərin yenilənməsi

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçıların, magistrantların eyni zamanda biologiyanı tədris edən müəllimlər üçün faydalı olacaqdır. Onlar öz fəaliyyətlərində professorların qənaətlərindən bəhrələnəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Sultanov R.L. Tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolları və onun müasir problemləri. BAHDM əsərləri XV buraxılış Bakı, 2000.

2. Sultanov R.L. Fənn üzrə təhsil standartlarının hazırlanması aktual problem kimi / “Ali məktəb müəllimi: reallıqlar problemlər və perspektivlər” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının məruzə və tezisləri. Bakı, 2004.

У. Гусейнова

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ

РЕЗЮМЕ

В статье основное внимание уделяется методологической основе преподавания биологии. Отмечается, что преподавание содержания предмета Биологии, с научной точки зрения основывается на определенные принципы. Автором статьи далее перечисляются данные принципы.

U. Huseynova

METHODOLOGICAL BASIS OF TEACHING OF BIOLOGY

SUMMARY

The article is dedicated to the methodological basis of teaching of Biology. It's shown; new future pedagogy is devoted to the formation of teachers' skills in the period of biological developments.

Redaksiyaya daxil olub: 09.01.2018

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏB BIOLOGİYASINDAN ÜMUMİLƏŞDİRİCİ DƏRSLƏRDƏ ŞAĞİRDLƏRİN YARADICI TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAFI

Gülər Novruzova,

fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorant

ADPU

E-mail: g.novruzova@ outlook.com

Gülsüm Qurbanova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. Ə.M. Hüseynov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. H.M. Hacıyeva

Açar sözlər: *ümumiləşdirici dərslər, təfəkkür, biologiya, sistemləşdirmə, generativ orqanlar*

Ключевые слова: *обобщающие уроки, мышление, биология, систематизация, генеративные органы*

Key words: *summarizing lessons, thinking, biology, systematization, generative bodies*

Təhsilin inkişafına dair sənədlərdə XXI əsrdə cəmiyyət üzvlərinin, o cümlədən gənclərin hər birinin yaradıcı və müstəqil düşünən, inkişaf edən yaradıcı təfəkkürə malik şəxsiyyət kimi formalaşması vəzifəsi irəli sürülür.

Respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatının, yeni pedaqoji layihələrin əsas məqsədi tədrisin inkişaf etdirilməsi və dünya standartları səviyyəsinə qaldırılmasıdır. Bu sahədə ölkədə elmi-pedaqoji, metodik tədqiqatlar aparılır və tədrisdə tətbiq edilir. Biologiya fənni üzrə məzunun standartlarında, şagirdlər tərəfindən mövzunun mənimsənilməsi, dərk edilməsi, biliklərin möhkəmləndirilməsi və yaddaşda uzun müddət saxlanması kimi prinsiplər nəzərə alınmışdır.

Dövrün informasiya bolluğu şəraiti şagirdləri seçim qarşısında qoyur. Müəllim onlarla daha çox işləmək məcburiyyətində qalır. Vaxtdan səmərəli istifadə edilməsinin zəruriliyi yaranır. Fəal təlim metodlarının tətbiqi, şagirdlərə müstəqilliyin verilməsi, onların tədqiqatçılığa cəlb edilməsi çox vaxt tələb edən əməliyyatlardır. Vaxtın azaldılması və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, təlim prosesinin intensivləşdirilməsi problemin çıxış yolu ola bilər. Dərsin intensivləşdirməsi vaxtı dəyişdirmədən, keyfiyyəti azaltmadan lazımı bilik və bacarıqların şagirdlərə aşılmasına əsaslanır. Dərsin hər dəqiqəsindən səmərəli istifadə edilməsi müasir, daha effektiv metod və metodik priyomların həyata keçirməsini tələb edir. Təcrübə göstərir ki, müəllim materialı sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə əməliyyatları ilə məqsədinə nail ola bilər

(1, 102).

Pedaqoji ədəbiyyatlarda təlimin əsas prinsiplərindən biri möhkəmlilik hesab edilir. O, yeni ideyaların kəşfinə deyil, kəşf olunmuş hadisələrin, biliklərin mənimsənilməsinə yönəldilən öyrənmə prosesidir. Bu prosesdə əvvəllər əldə olunmuş bilik, bacarıq və vərdislər təkrarlanır, ümumiləşdirilir, daha da təkmilləşdirilir. Haqlı olaraq yaddaşı bilikləri möhkəmləndirməyin psixoloji əsası hesab edirlər. Bununla belə, möhkəmlilik prinsipi yalnız hafizəyə deyil, həm də şagirdlərin idrak fəaliyyətinin təfəkkür, emosional və iradə proseslərinə əsaslanmalıdır. İnsanın hafizəsi seçicilik xarakterində olub, əhəmiyyətli, mənalı, zəruri olanları seçir və unutmur.

Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, biliyin möhkəmləndirilməsi prosesində müqayisə, təhlil, sintez, ümumiləşdirmə kimi zehni əməliyyatların böyük rolu vardır. Onlar yadda saxlama prosesinin intensivliyinə kömək edir. Ona görə də dərslərdə yeni biliklərin mənimsənilməsində mövzunun ümumiləşdirilməsinin, yeni anlayışların konkret olaraq şagirdlərə çatdırılmasının əhəmiyyəti böyükdür. Biliklərin möhkəmləndirilməsində şagirdlərə materialın sistemləşdirilməsi, ümumiləşdirilməsi istiqamətində suallar verilir. Onlara materialın hissələrlə və yaxud bütövlükdə təhlili, ümumiləşdirilməsi tapşırıqlar. Materialın yeni bir şəkildə qruplaşdırılması, sxem, cədvəl və diaqramların köməyi ilə obyekt və hadisələr arasındakı əlaqələrin aşkar edilməsi, biliklər sisteminin daha aydın başa düşülməsinə və

yadda qalmasına kömək edir. Materialda əsas olanların ayrılması, sistemə salınması, materialda mühüm olanların seçilməsi, sxemləşdirilməsi şagirdlərin daha dərin bilik və bacarıqlar əldə etməsi imkanını artırır. Problemin həllində ümumiləşdirici dərslərin əhəmiyyəti böyükdür.

Biologiyanın tədrisində ümumiləşdirici dərslərin təşkili və keçirilməsi zəruri olduğu kimi həm də böyük elmi imkanlara malikdir. Bu imkanlar fənnin məzmun standartlarında öz əksini tapmışdır. Yeni biologiya dərslərində mövzular tədris vahidləri əsasında sistemləşdirilmişdir. Hər bir mövzunun tədrisində material ümumiləşdirilir. Tədris vahidinin mövzuları keçildikdən sonra isə ümumiləşdirici dərslər təşkil olunur və material ümumiləşdirilir. Materialın ümumiləşdirilməsi sxem, cədvəl, şəkil, slayd, qrafik formasında aparılır. Tədris vahidinin mövzularının ayrı-ayrılıqda və sonra onların birlikdə ümumiləşdirilməsi şagirdlərdən bilik və bacarıqlarla bərabər onların yaradıcı təfəkkürünün inkişafına əsaslanır.

Təlimin əsas prinsiplərindən biri olan biliklərin möhkəmləndirilməsi ümumiləşdirici dərslərin təşkilindən, onun növlərindən, metodlarından və vaxtından asılıdır. Biliklərin ümumiləşdirilməsi ilə möhkəmləndirilməsində bir sıra qaydalar əməl olunmalıdır:

- Əsas, zəruri məsələlər seçilməli, az əhəmiyyətliyə çox vaxt sərf etməməli, hafizəni həddən artıq yükləməməli;
- Şagirdlərin başa düşmədiyi materialın hafizədə möhkəmlənməsinə, mexaniki əzbəçiliyə yol verilməməli;
- Şagirdlər əsas olanı qeyri-əsasdan, həyat üçün zəruri olanı az əhəmiyyətliyə ayırmağa alışdırılmalı;
- Təhlil, sistemə salma, ümumiləşdirmə əməliyyatları şagirdlər tərəfindən aparılmalı;
- Hafizədə saxlanılacaq material konkret olaraq sxem, cədvəl, diaqramların köməyi ilə sistemləşdirilməli və ümumiləşdirilməli;
- Sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə apararkən mövzulararası və fənlərarası əlaqənin yaradılmasına diqqət edilməli;
- Əvvəl mövzunun, sonra bəhsin materialı ümumiləşdirilməli;
- Materialın yadda saxlanması üçün müsbət motivlər, stimullar yaradılmalı, mövzuya maraq oyadılmalı;

- Bilikləri möhkəmləndirərkən yeni nümunələr, dəqiqləşdirici ümumiləşdirmələr, illüstrasiyalar əsasında hafizə, təfəkkür inkişaf etdirilməli;

- Bilikləri ümumiləşdirərkən əvvəl keçilənlərlə əlaqələr yaradılmalı, keçilmiş biliklər yeni biliklərin içində xatırladılmalı;

- Sxem, cədvəl, diaqram qurularkən müxtəlifliyə, məntiqə, maraqlı, cəlbedici olmasına say göstərilməlidir (1, 120).

Ümumiləşdirici dərslərin aparılması şagirdlərin ümumiləşdirmə bacarıqlarını və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir. Dərs materialının ümumiləşdirilməsi o qədər də asan bir proses deyildir. Bütün şagirdlər onu aydın dərk etmir və ümumiləşdirmə apararkən materialı uzun-uzadı söyləyirlər. Onlar mətnin sistemə salınmasında, qısa, konkret ifadə edilməsində, əsas olanların digərlərindən seçilməsində çətinlik çəkirlər. Təəssüf ki, bir çox müəllimlər də materialın ümumiləşdirilməsi əməliyyatını lazımınca qiymətləndirmir, ona əhəmiyyət vermirlər. Mövzu və ya bəhsin materiallarını sual-cavab aparmaqla təkrarlayır və bunu ümumiləşdirmə hesab edirlər. Ümumiləşdirici dərslər təkrarlama, materialın yada salınması kimi aparılmamalıdır. Materialın təkrarında keçənlər yada salınır, hafizə və yaddaşa əsaslanır. Ümumiləşdirmə apardıqda isə şagirdlərin məntiqi, yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirilir. Belə ki, onlar materialda ümumi olanları, xüsusidən ayırır, sistemləşdirir, müqayisə aparır, nəticəyə çıxarırlar. Oxşar və fərqli əlamətləri müəyyən edirlər. Şagirdlərə ayrı-ayrı dərslərdə verilmiş bilik və bacarıqlar ümumiləşdirilir, sistemə salınır, inkişaf etdirilir. Onların keçmiş bilikləri ilə yeni material arasında məntiqi əlaqələr yaradılır ki, bu da mövzunun şüurlu dərk edilməsinə, hadisə və obyekt haqqında sərbəst, yığcam fikir söyləməsinə kömək edir. Belə dərslərdə şagirdlərə əvvəl kiçik hissələrin ümumiləşdirilməsi, sonra daha geniş materialın, bütövlükdə mövzunun, daha sonra bəhsin ümumiləşdirilməsi bacarıqları aşılanmalıdır.

Məsələn, 6-cı sinif dərslərinin mövzuları dörd bölmə, səkkiz fəsil üzrə qruplaşdırılmışdır. Hər tədris vahidinin sonunda ümumiləşdirici tapşırıqlar verilmişdir. Müəllim ümumiləşdirici dərslər təşkil etməklə tədris vahidi üzrə keçilən mövzuları ümumiləşdirir. Belə ki, dərslərdə üçüncü

bölmə “Orqanizmlərin həyat fəaliyyəti” adlanır. Onun üçüncü fəslə “Bitkilərin generativ orqanları” kimi müəyyən edilmişdir. “Çiçək”, “Çiçək qrupları”, “Toxumun quruluşu”, “Meyvə” kimi mövzuların tədrisindən sonra ümumiləşdirici tapşırıqlar verilir. Ümumiləşdirici dərslər üçün verilmiş tapşırıqlar yerinə yetirilir. Tapşırıqları yerinə yetirdikdən sonra müəllim şagirdlərə “Çiçək”, “Çiçək qrupları”, “Toxumun quruluşu”, “Meyvə” mövzularının ümumiləşdirici sxemini işlədir. Həmin sxemləri birləşdirərək “Bitkinin generativ orqanları” sxemini əldə edirlər. Bu cür ümumiləşdirmələr materialın dərinədən dərk olunmasına, yaddaşda uzun müddət qalmasına və şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafına kömək edir (2, 51).

7-ci sinfin dərslərində də material 3 bölmə üzrə 8 fəsil əsasında verilmişdir. Burada da hər fəsildə dördədən səkkizə qədər mövzu işlənmişdir. Hər bir mövzunun ümumiləşdirici dərslərdə sxemlərlə ümumiləşdirilməsi imkanları mövcuddur. Məsələn, 8-ci fəsil “Xordalı heyvanlar. Quşlar və məməlilər” adlanır. Birinci mövzu “Quşlar sinfi” kimi adlandırılmışdır. Sonrakı mövzular “Quşların çoxalması və inkişafı. Quşların həyatında mövsümi hadisələr”, “Quşların ekoloji qrupları. Quşların əhəmiyyəti” kimi mövzularda quşların quruluşu, həyat tərz, ekoloji yayılması, çoxalması, davranışı və s. verilmişdir. Onların hər birinin ümumiləşdirici sxeminin işlənməsi mümkündür. “Quşlar sinfinin xarakterik əlamətləri”, “Quşun xarici quruluşu”, “Quşun skeleti”, “Quşun daxili orqanları”, “Quşların sinir sistemi”, Quşların çoxalması və inkişafı”, “Quşların təsnifatı”, “Açıq sahənin quşları”, “Meşə quşları”, “Sahil və su quşları” kimi ümumiləşdirici sxemlərin işlənməsi yaxşı nəticə verir. Məsələn, “Quşlar sinfinin xarakterik əlamətləri” sxeminin işlənilməsi şagirdlərin quşların əlamətlərini dərinədən öyrənməsinə, yaradıcı təfəkkürünün inkişafına imkan yaradır.

Müəllim dərslərdə şagirdləri qruplara bölüb hər qrupa bir sxemin işləməyi tapşırıla bilər. Bu vaxta qənaət edilməsinə, az vaxtda bütün fəslin ümumiləşdirilməsinə imkan verir. Yuxarı sinif-

lərdə də ümumiləşdirici sxemlər üzrə mövzuların və bəhslərin materiallarının ümumiləşdirilməsi əməliyyatından istifadə edilməsi imkanları genişdir. Müəllim həmin imkanlardan səmərəli istifadə etməli, şagirdlərin sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə bacarıqlarının, müstəqilliyinin, yaradıcı təfəkkürünün inkişafına ciddi yanaşmalıdır.

Müəllim ümumiləşdirici dərslərə xüsusi hazırlaşmalı olur. Çünki şagirdlər sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə aparmaqda çətinlik çəkirlər. Ona görə də müəllim dərslə hazırlaşarkən mövzular üzrə mümkün sxemləri əvvəlcədən işləyir. Ümumiləşdirəcək mövzuları ayrı-ayrılıqda və bəhs üzrə müəyyənləşdirir. Dərslərdə isə onların işlənməsini şagird qruplarına həvalə edir. Onların işinə kömək edərək sxemlərin işlənməsi qaydalarını onlara öyrədir. Ümumiləşdirici dərslərin təşkilinə verilən tələblərə əməl etdikdə o, daha maraqlı olmaqla, çətin materialın asan mənimsənilməsinə təmin edir, şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Problemin aktuallığı. Təhsilin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri hərtərəfli inkişaf etmiş, məntiqi, tənqidi, xüsusilə yaradıcı təfəkkürlü şəxsiyyətin yetişdirilməsidir. Fənlərin, o cümlədən biologiyanın tədrisində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı o qədər də asan olmayıb müəllimdən işinə yaradıcı yanaşmağı tələb edir. Tədqiqatlara əsasən demək mümkündür ki, biologiyanın tədrisində problem hələ öz həllini tapmamışdır. Ona görə də biologiyadan ümumiləşdirici dərslərin təşkili ilə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı aktual problem olaraq qalır.

Problemin elmi yeniliyi. Biologiyanın tədrisində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün ümumiləşdirici dərslərin təşkili ilə inkişaf etdirilməsinin prinsip, imkan və yolları araşdırılır.

Nəticə: Fənlərin, o cümlədən biologiyanın tədrisində ümumiləşdirici dərslərdə nəzəri biliklərin tətbiqi şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirir, onlarda tədqiqatçılıq bacarığını formalaşdırır.

Problemin tətbiqi əhəmiyyəti. Biologiyanın tədrisində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində ümumiləşdirici dərslərdən istifadənin imkan və yollarına dair metodik tövsiyələr verilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədova Z.Z. Biologiyanın tədrisində ümumiləşdirici dərslərin təşkilinin imkan və yolları. Bakı, 2004.
2. Hacıyeva H.M. və b. "Bitkilər" kursunun tədrisində ümumiləşdirici sxemlərdən istifadə. Bakı, 2011.
3. Hacıyeva H.M. və b. Ümumtəhsil məktəblərində zoologiyanın tədrisində ümumiləşdirici sxemlərdən istifadənin mənimsəməyə təsiri. Bakı, 2011.
4. Hacıyeva H.M. və b. Biologiyanın ümumiləşdirici sxemlərlə tədrisinin mənimsəməyə təsiri. Bakı, 2011.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 6, 7, 8, 9-cu sinif dərsləkləri

Г.Н. Новрузова, Г.Э. Гурбанова

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧЕНИКОВ НА ОБОБЩАЮЩИХ УРОКАХ ПО БИОЛОГИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются особенности организации обобщающих уроков в процессе преподавания биологии в общеобразовательных школах. Указываются требования к организации обобщающих уроков в процессе преподавания биологии. Мотивируется актуальность раскрытия навыков учеников по обобщению и систематизации на обобщающих уроках по биологии, устанавливаются правила закрепления знаний. При этом раскрываются его методы, способы, формы и пути. Учителям даются методические рекомендации по проведению обобщения сначала малых частей объектов и событий, затем постепенно широких материалов, тем и наконец даются методические рекомендации по проведению обобщения в связи с единицей обучения. Методические разработки по шестому и седьмому классу, представленные в статье, оказывают содействия учителям при эффективной организации обобщающих уроков.

G.N. Novruzova, G.E. Gurbanova

DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING OF STUDENTS IN SUMMARIZING LESSONS OF GENERAL EDUCATION SCHOOL BIOLOGY

SUMMARY

Features of organization of summarizing lessons in teaching of biology in general education schools are studied in the article. Requirements given for organization of summarizing lessons in teaching of biology are shown here. Topicality of revealing of skills such as summarization and systematization to students in summarizing lessons from biology is grounded and orders of strengthening of skills are determined here. Its method, form and ways are clarified in this article. Methodical recommendations on conduction of summarization of small and regularly extended materials of object and events, their topics and consequently teaching unit are given to teachers. Methodical processing on sixth and seventh grades issued in the article will aid and support teacher in efficient organization of summarizing lessons.

Redaksiyaya daxil olub: 18.01.2018

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏB BİOLOGİYASININ PROBLEMLİ TƏLİM METODU İLƏ TƏDRİSİNDƏ YARADICI TƏFƏKKÜRÜN FORMALAŞDIRILMASI

Günəl Məmmədova,
ADPU-nun müəllimi

Ülkər Bağirova,
fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorant
ADPU
E-mail: ulinka-ulinka@rambler.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. Ə.M. Hüseynov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. H.M. Hacıyeva

Açar sözlər: *problemlı təlim, yaradıcı təfəkkür, tədqiqat, müəllim, müstəqil iş, fəaliyyət*

Ключевые слова: *проблемное обучение, творческое мышление, исследование, преподаватель, самостоятельная работа, деятельность*

Key words: *discovery learning, creative thinking, research, teacher, independent work, activity*

Məlumdur ki, təhsilin inkişafı təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən çox asılıdır. Təlimin keyfiyyəti tədris materialının məzmunu və tədrisdə tətbiq olunan metodlarla bağlıdır. Təlimin keyfiyyətini artıran, yüksək təlim nəticələrinin alınmasına xidmət edən metodlardan biri problem situasiyanın yaradılmasını tələb edən problemlı təlim metodudur. Görkəmli psixoloq S.L. Rubinşteynin qeyd etdiyi kimi, “Təfəkkür prosesinin başlanğıcı problem situasiyadan ibarətdir. İnsan fikirləşməyə o vaxt başlayır ki, onda nəyi isə bilmək tələbi yaranır” (1, 51).

Təfəkkürün mühüm qanunauyğunluqlarından biri psixoloq S.L. Rubinşteynin idrakın ayrılmaz cəhəti hesab etdiyi problemlilikdir. A.M. Matyuşkin isə belə bir tezis formalaşdırmışdır ki, biliklər sisteminin və əqli fəaliyyət üsullarının mənimsənilməsi prosesinin idarə olunması yolu problem situasiyanın tətbiqidir (1, 43).

Əqli fəaliyyətin ardıcılığı D.Dyuinin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Alimə görə əqli fəaliyyət a) problemin qoyuluşu; b) problemin həlli; c) həllin yoxlanması kimi mərhələlərə inkişaf edir (1, 47).

Psixoloq S.L. Rubinşteynə görə, şəxsiyyətin ümumi meylini ifadə edən maraq bütün psixi prosesləri qavrayışı, yaddaşı, təfəkkürü əhatə edir və istiqamətləndirir. Təfəkkür prosesi özü bütövlükdə insanın psixi fəaliyyətinin hissi-emosional sahəsi ilə şərtlənir, bunsuz insanın

həqiqəti axtarması qeyri-mümkündür. Ona görə də tədris prosesinin idarə olunması baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik problemlı təlim metoduna tədrisdə geniş yer verilməlidir. Problem elmi idrakın zəruri momenti, təlimdə biliksizlikdən biliyə keçid mərhələsidir. Problem situasiya dedikdə isə insanların praktiki və nəzəri fəaliyyətinin tələbləri haqqında biliklə, bu fəaliyyəti həyata keçirməyin yollarını, üsullarını, metodlarını bilməmək arasında meydana çıxan ziddiyyət nəzərdə tutulur.

Müəllim şagirdlər qarşısına hər hansı problemi həll etmək vəzifəsini qoyduqda ilk növbədə onlar problemlə bağlı keçmiş biliklərini xatırlayır. Problemin həllinə dair fərziyyələr irəli sürür, fərziyyələrin uyğun olub-olmadığını yoxlamaq yollarını (təcrübə qoymaq, müşahidə aparmaq, eksperimentdən istifadə etmək və s.) araşdırır. Belə məsələləri şagirdlər qarşısına qoyan müəllim problem situasiya yaradır.

Biologiyanın tədrisində problemlı təlim metodu tətbiq olunduqda birinci məzmun xətti olan, canlıların quruluşu və müxtəlifliyi ilə bağlı mövzularda problem canlıların quruluşunda olan ziddiyyətlərin həllinə yönəlir. Ziddiyyətlərin dərk edilməsi üçün problem özünəməxsus mərhələlərlə həll olunur. Belə problemlərin həllində daha çox müşahidənin təşkilindən, obyekt və hadisələrin müqayisəsindən, oxşar və fərqli əlamətlərin müəyyən edilməsindən istifadə edilir.

Problemlə təlim metodu biologiyasının ikinci məzmun xətti olan bioloji proseslərə aid mövzuların tədrisində tətbiq olunursa, onda fərziyyələrin irəli sürülməsi, təcrübənin qoyulması, eksperimentlə fərziyyələrin yoxlanılması mərhələlərindən istifadə edilir.

İnsanın quruluşu və onun sağlamlığı məzmun xəttinin mövzularının tədrisində isə qarşıya qoyulmuş problem mühakimə, müzakirə, müvafiq tədqiqatların aparılması ilə həll edilir.

Canlılar və ətraf mühit məzmun xəttinin mövzuları ilə bağlı problemlərin həlli daha çox müşahidə aparmaq, müqayisə etmək, ümumiləşdirmək, sistemləşdirmək əməliyyatlarından istifadə olunmasını tələb edir (4, 34).

Problemlə təlim metodunun tətbiqi digər metodların tətbiqindən bir qədər çətinlikdir. Ona görə də metoddan istifadə edən müəllim onun mexanizmini və tətbiqi çətinliklərini dərk etməlidir. Problemlə təlim metodunun tətbiqində birinci şərt problem situasiyanın yaradılmasıdır. Problem situasiya yaratmaq üçün müəllim bilməlidir:

- Problem şagirdlərin başa düşəcəkləri formada olmalı;
- Problemdə əsas məqsəd aydınlaşdırılmalı;
- Şagirdlər problemin həllinə dair müvafiq biliklərə malik olmalı;
- Problem qoyarkən şagirdlərin keçmiş bilikləri nəzərə alınmalı;
- Problem şagirdlərin hazırlıq və təfəkkür səviyyəsinə uyğun olmalı;
- Problemin çətinliyi nəzərə alınaraq onun həllinə kömək edəcək suallar hazırlanmalı;
- Problemin həllində biliklərin ümumiləşdirilməsi, hissələrinə ayrılması, sistemə salınması kimi əməliyyatların həyata keçirilməsi imkanları olmalı;
- Problem müşahidə aparılması, təcrübələrin qoyulması, eksperimentin təşkili ilə həll edilməli;
- Problem müəllimin fasiləsiya, şagirdlərin kəşf edən mövqeyinə uyğun olmalıdır (2, . 312).

Biologiyanın tədrisində problem situasiya bir neçə üsulla yaradılır.

1) Canlıların xarici quruluşunun müəyyən edilməsi, müxtəlifliyinin səbəblərinin araşdırılması, təsnifatda yerinin təyin edilməsi və başqa məsələlərə həsr olunmuş problemlərin həlli ilə bağlı problem situasiyalar;

2) Canlılarda gedən bioloji proseslərin (qidalanma, tənəffüs, daşıyıcı sistem, hərəkət,

davranış, həzm, ifrazat, çoxalma, və s.) öyrənilməsinə əsaslanan problemlərin həllinə yönəlmiş problem situasiyalar;

3) İnsan orqanizminin öyrənilməsi və xəstəliklərdən qorunmasına dair problemlərin həlli istiqamətində problem situasiyalar;

4) Canlılarla ətraf mühit əlaqələrinə dair problemlərin həllinə xidmət edən problem situasiyalar.

Biologiya dərslərində çox hallarda müəllimin verdiyi suallar mənasına görə şagirdlər tərəfindən başa düşülür, lakin cavabların müəyyən edilməsi çətinlik törədir. Bu isə problem situasiyanın yaradılmasını tələb edir. İsbatı mümkün olan və fərziyyə ilə həll edilən məsələlər şagirdlər qarşısında problem kimi çıxış edir.

Dərsdə problem situasiyadan şagirdlərdən həlli tələb olunan problemi müəyyən etmək, onlarda problemin həllinə həvəs oyatmaq məqsədilə istifadə olunur.

Problemin həllinin çətinliyi nəzərə alınaraq onun xüsusi problemlərə ayrılması və onların ardıcıl sıra ilə həll edilməsi lazım gəlir. Xüsusi problemlər şagirdlər arasında bölüşdürülərək həll edilə bilər. Xüsusi problemlər həll olunduqdan sonra alınan nəticələri birləşdirərək əsas problemin həllini tapmaq lazımdır.

Problemlə təlim metodunun tətbiqində dərslərdə qrupla iş formasından istifadə edilməsi yaxşı nəticə verir. Tədrisdə problemlə təlim metodunun tətbiqi aşağıdakı məqsədlərə xidmət etməlidir:

- Şagirdlərdə elmə, fənnin öyrənilməsinə marağı artırılmalı;
- Şagirdlərdə hadisə və prosesləri nəzəri, praktik biliklərinə əsasən başa düşmək, izah etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməli;
- Şagirdlərdə müstəqil tədqiqat aparmaq bacarıqlarını formalaşdırılmalı;
- Şagirdlərdə müstəqil düşünmək, problemlərin həllinə inamla, cəsarətlə girişmək, bilikləri müstəqil əldə etmək vərdisləri yaratmalı;
- Şagirdlərin araşdırma aparmaqla elmi dünyagörüşünü genişləndirməli;
- Şagirdlərdə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirməli;
- Şagirdlərdə həyatın, cəmiyyətin, elmin aktual problemlərini dərk etmək və onların həllinə qoşulmaq bacarıqlarını formalaşdırılmalı və s.

Fənlərin, o cümlədən biologiyanın tədrisində problemlə təlim metodunun tətbiqinin çə-

tinliyini nəzərə alaraq şagirdlər bunlara tədrisən hazırlanmalıdırlar. Problemlərin həllində praktik iş əsas yer tutur. Praktik işləri 4 növə bölmək mümkündür: ilkin bacarıqlar, müşahidələr, təcrübə işləri, tədqiqat işləri.

İlkin bacarıqlara avadanlıqlardan, texniki vasitələrdən istifadə etmək, sadə ölçmələr aparmaq, nəticələri ümumiləşdirmək, fərqləndirmək və s. aiddir.

Müşahidə ilə bağlı praktik iş müşahidə aparmaq, görmək, gördüklərini təsvir etmək, təhlilini vermək, onun əlamətlərini göstərmək bacarıqları aid edilir.

Təcrübə işlərinə təcrübələrin aparılması, fərziyyələrə uyğun təcrübə qoyulması, nəticələrin əldə edilməsi və ümumiləşdirilməsi, sistemə salınması, fərziyyənin doğruluğunun sübuta yedirilməsi daxildir. Bütün bunlar şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılmasına xidmət edən fəaliyyətlərdir.

Tədqiqat işlərinə fəaliyyətin tamamlanması, tərtibat verilməsi, təqdimatın hazırlanması, ümumiləşdirilməsi, digər problemlərlə əlaqələndirilməsi, nəticənin çıxarılması, tədqiqatın yekunlaşdırılması daxildir.

Düzgün metodoloji əsas təlimin müvəffəqiyyəti üçün vacib şərtlərdəndir. Ona görə də müəllim dərslərin təşkilində problemlı təlim metodunu seçərkən şagirdlərin əqli fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Əqli fəaliyyətin evristik növünün strukturu aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Çətinliyin dərk edilərək problem

situasiyanın analizi, 2) Fərziyyə irəli sürməklə həll üsullarının axtarışı və ya hipoteza irəli sürülməsi ilə həllin tapılması, 3) Nəticənin praktikaya tətbiqi ilə hipotezin doğruluğunun yoxlanılması (3, s. 350). Göründüyü kimi, əqli fəaliyyətin strukturu problemlı təlim metodunun tətbiqinə tam uyğun olub, onlarda yaradıcı təfəkkürün inkişafını təmin edir.

Problemin aktuallığı. Məlumdur ki, təhsilin inkişafı təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən çox asılıdır. Təlimin keyfiyyəti tədris materialının məzmunu və tətbiq olunan metodlarla bağlıdır. Təlimin keyfiyyətini artıran yüksək təlim nəticələrinin alınmasına xidmət edən metodlardan biri problem situasiyanın yaradılmasını tələb edən problemlı təlim metodudur. Problemlı təlim metodu digər metodlardan tətbiqinin çətinliyini ilə fərqlənir. Ona görə problemlı təlim metodunun biologiya dərslərində tətbiq edilməsi ilə şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi aktual bir məsələ hesab olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Problemlı təlimin tədrisdə tətbiqi bir sıra qarşılıqlı intellektual fəaliyyətləri özündə cəmləşdirir. Problemlı təlim metodunun tətbiqi ilə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı araşdırılır, onun imkan və yolları müəyyən edilir.

Nəticə. Biologiyanın tədrisində problemlı təlim metodunun tətbiqi təlimin keyfiyyətini yüksəldir, şagirdlərin biliklərini, yaradıcı təfəkkürünü, inkişaf etdirir, elmi düşüncə, müstəqil bilik əldə etmək bacarıq və qabiliyyətlərini təkmilləşdirir.

Problemin tətbiqi əhəmiyyəti. Müəllimlərə, təhsilverənlərə problemlı təlimin fənlərin, xüsusilə biologiyanın tədrisində tətbiqi imkanları və yollarına dair metodik tövsiyələr verilir.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimov F.M. Təlimin dərk edilməsinə "sistem-struktur" baxımından yanaşma, Bakı, 1999.
2. Əliyev İ.F. Tədris prosesində problemlı situasiyanın təşkili və ondan istifadə olunması // Pedaqoji Universitet xəbərləri, 2009, № 1
3. Abdurazaqov R.R., Həsənov R.K. Fizikanın tədrisi prosesində şagirdlərdə elmi araşdırma bacarıqlarının formalaşdırılması // Pedaqoji Universitet xəbərləri, 2009, № 1
4. Hacıyeva H., Abdullayeva T., Hacıbəyova E. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası. Bakı, 2014.

Г.А. Мамедова, У.Ш. Багирова

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ МЕТОДОМ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена формированию творческого мышления у учащихся в преподавании биологии с применением метода проблемного обучения, являющегося одним из основных предметов в общеобразовательных школах. В статье были разъяснены возможности применения метода проблемного

обучения на уроках биологии на основе главных направлений учебного плана по предмету, и было рассмотрено его влияние на творческое мышление. Были определены рациональные пути, подходящие возможностям применения метода проблемного обучения в преподавании. Было также продемонстрировано, что применение данного метода на уроках, несмотря на создание трудностей, представляет важное значение в совершенствовании знаний и навыков, творческого и научного мышления, способности к независимому получению знаний. Применение метода проблемного обучения оказывает положительное влияние на основательное повышение качества обучения и глубокое усвоение материала.

G.A. Mammadova, U.Sh. Baghirova

**FORMATION OF CREATIVE THINKING IN THE TEACHING OF BIOLOGY IN THE
REGULAR SCHOOLS BY MEANS OF DISCOVERY LEARNING METHOD**

SUMMARY

The article covered the creative thinking formation among students in the biology teaching, which is one of the main subjects in regular schools, using the method of discovery learning. It explained the applicability of discovery learning method in biology lessons on the basis of subject curriculum's main directions, and its influence on creative thinking was considered. The sustainable ways suitable for the application of the discovery learning method in teaching were identified. It was also shown that the use of this method during the lessons, despite the creation of difficulties, is important in improving knowledge and skills, creative and scientific thinking, and the ability to acquire knowledge independently. The use of the discovery learning method has a positive impact on a thorough improvement in the quality of learning and in the profound digestion of material.

Redaksiyaya daxil olub: 05.12.2017

BIOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ TƏCRÜBƏLƏRİN APARILMASI İLƏ ŞAĞİRDlərƏ TƏDQİQATÇILIQ BACARIQLARININ AŞILANMASI

Sona Qulizadə,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: squluzada@yahoo.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok.,prof. Ə.M. Hüseynov,*
ped.ü.fəls.dok.,dos. H.M. Hacıyeva

Açar sözlər: *tədqiqatçılıq, biologiya, təcrübə, bitkilər, bilik, bacarıq, müşahidə*

Ключевые слова: *исследование, биология, опыт, растения, знания, навык, наблюдение*

Key words: *research, biology, experience, plants, knowledge, skill, observation*

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və təhsilin inkişafına dair digər sənədlərdə gənclərə dərin bilik verilməsi, tədqiqatçılıq bacarıqları aşılınması, onların yaradıcı şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi təlimin əsas vəzifəsi kimi qarşıya qoyulur. Hər bir fənnin tədrisində şagirdlərə praktik biliklərin, tədqiqatçılıq bacarıqlarının aşılınması imkanları mövcuddur. Biologiyanın tədrisində məzmunla bağlı şagirdlərə tədqiqatçılıq bacarıqlarının aşılınması imkanları daha genişdir. Bitkilərlə bağlı mövzuların tədrisində şagirdlərə bitkilərin həyatı, böyümə və inkişafına dair tədqiqat xarakterli tapşırıqların verilməsi, mədəni bitkilərin becərilməsi, mühafizəsinə dair bacarıqların aşılınması mümkündür. Bunun üçün müəllim bitkilər üzərində fenoloji müşahidələr və təlim xarakterli təcrübələr təşkil etməli olur. Bitkilər üzərində tədqiqat xarakterli müşahidə və təcrübələrin aparılması təlimin keyfiyyətini yüksəldir, şagirdlərin praktik bilik və tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir (1, 96).

Təcrübə və müşahidələrin əsasən məktəbin ərazisində yayılmış bitkilər, yaxud otaq bitkiləri üzərində təşkil edilməsi yaxşı nəticə verir. Çünki otaq bitkiləri üzərində aparılan təcrübələr daha asan olmaqla dəqiq nəticələrin alınmasına imkan verir.

Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində problemin həlli vəziyyəti araşdırıldı. Məlum oldu ki, problem heç də bütün məktəblərdə tam həllini tapmamışdır. Bir çox məktəblərdə bitkilər üzərində müşahidə və təcrübələrin aparılması işi zəif təşkil olunmuşdur. Səbəb isə bəzi müəllimlərin bu işə əhəmiyyət verməməsi, digərinin işi bacarmaması, çətinlik çəkməsidir.

Problemin həllinə dair elmi-metodik ədəbiyyatın azlığı da müəllimlərin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Problemin həllindəki çatışmazlıqları nəzərə alaraq fənnin tədrisində mümkün olan müşahidə və təcrübələrin təşkilinin səmərəli yolları axtarıldı.

Müəllim eksperiment aparılacaq, təcrübə qoyulacaq bitkiləri ilin əvvəlindən müəyyən edir. Onlara lazımı münbit şərait yaradır və xüsusi yerlərdə yerləşdirir. Eyni zamanda müşahidə və təcrübə mövzularının planını hazırlayır. Şagirdlər arasında görülməli işlərə, təşkili nəzərdə tutulmuş təcrübələrə uyğun vəzifə bölgüsü aparır. Şagirdlər otaq bitkiləri, onların böyümə və inkişafı üçün zəruri amillərlə: işıq, su, istilik, məhsuldar torpaq, mineral və boy maddələri ilə tanış edilir. Müşahidə və ya təcrübənin planı, bitkinin xarakterik xüsusiyyəti izah olunur. Sonra sistemli şəkildə proqram materiallarının ardıcılığına əsasən təcrübələr qoyulur. Altıncı sinifdə fənnin tədrisində bitkinin orqanları kök, gövdə, yarpaq, çiçək, toxum, meyvə ardıcılıqla öyrədilir. Bitki kökünün öyrənilməsinə dair materialın tədrisində kökün inkişafı ilə bağlı bir neçə təcrübənin aparılması mümkündür (2, 130-132).

Təcrübə: Bitki cücərtisi kökünün inkişafına təsir edən amillər. Təcrübə bir neçə variantda təşkil edilir:

a) stəkan su ilə doldurulur, ağzına tənzip çəkilir, iplə bağlanır. Tənzipdə kiçik bir deşik açılır, yeni cücərmiş bənövşə və ya araliya toxumlarının kökcükləri oradan keçirilir. Toxum yuxarıda qalır, kökcük suya düşür. Tənzip suya toxunduğu üçün yaş olur, toxumu nəm saxlayır. Bir neçə gündən sonra kök böyüyür və üzərin-

dəki kök telləri aydın görünür. Şagirdlər kökün ölçüsünün artmasını və üzərində əmələ gələn yan kökləri müşahidə edirlər, nəticə çıxarırlar.

b) sınaq şüşəsinin dibinə bir az su tökülür. Həmin kökün üzərinə tuşla bir-birindən eyni məsafədə nişan vurulur. Sonra bitki yaş pambığa bürünür, kökün ucu suya toxunana qədər sınaq şüşəsinə salınır. Kök su alır, pambığa toxunmuş toxum isə sınaq şüşəsinin ağzında qalır. İki-üç gündən sonra kökün üstünə vurulmuş nişanların bir-birindən aralandığı nəzərə çarpır. Onları yenidən ölçməklə şagirdlər kökün 3 gün ərzində nə qədər böyüdüyünü müşahidə edirlər.

c) stəkanın içinə qatlanmış halda bir qədər süzgec kağızı qoyulur, kağız açılaraq stəkanın divarına söykənir (yaxşı söykənmədikdə onu hamarlayıb divara sıxmaq lazımdır). Dibinə bir az su tökülür və kağız başdan-başa islanır. Sonra nazik bir çöplə kağızı stəkanın divarından aralayıb, oraya cərgə ilə bir-iki yeni cücərmiş bənövşə toxumu yerləşdirilir. Bir neçə gündən sonra toxumların kökü böyüməyə başlayır. Kökün böyüməsi ölçülərək müəyyən edilir (3, 118-120).

Gövdənin böyümə və inkişafına dair aşağıdakı təcrübələrdən istifadə edilməsi müsbət nəticə verir:

Təcrübə: Tumurcuğun inkişafının müşahidə edilməsi.

İki şüşə qabın içərisinə su tökülür. Çin qızılgülünün 2-3 cavan budaqları suya qoyulur. Əvvəlcə suyun içərisindəki hissədəki tumurcuqlar qoparılır, ehmalca yarıılır və böyüdücü şüşə altında gözdən keçirilir. Bir neçə gündən sonra gövdə üzərində qalan tumurcuqlar da müşahidə edilir. Onları yarıb hissələrində nə kimi dəyişikliklərin olduğu müəyyənləşdirilir. Kəsiklərdə tumurcuqların şişməsi pulcuqların açılması nəzərə çatdırılır. Şagirdlər tumurcuğun inkişafını nəzərdən keçirir, müşahidə nəticələrinə qeyd edirlər.

Təcrübə: Gövdədə suyun və mineral maddələrin hərəkəti (3, 94,95).

Təcrübə məktəbin şəraiti zamanı nəzərə alınmaqla bir neçə variantda təşkil edilə bilər:

a) Limon bitkisindən 9-11 sm uzunluğunda çilik, bənövşə, qloksiniya çiçəkləri, iki kiçik şüşə, ağ və qırmızı mürəkkəb götürülür, şüşəyə təmiz su tökülür, tünd qırmızı rəng alana qədər ona qırmızı boyaq və ya qırmızı mürəkkəb əlavə edilir. İki-üç bənövşə gülü çiliyinin saplağı, ucu

kəsilərək çiçəyi şüşədəki qırmızı suya qoyulur. 4-5 saatdan sonra ağ ləçəklərdə damarların qırmızı rəng alması aydın nəzərə çarpır. Şagirdlər bunun səbəbini araşdırır və suyun bitkidə hərəkəti ilə əlaqələndirirlər.

b) eyni qayda ilə qloksiniyanın körpə budağı kəsilir, rəngli suya qoyulur. 10-15 dəqiqədən sonra budaq işığa tutulur, ona diqqətlə baxılır, qırmızı suyun damarlarla yuxarıya doğru hərəkəti müşahidə edilir. Şagirdlər prosesi müşahidə edir və nəticələri dəftərlərinə yazırlar.

c) Limon budağından 9-11 sm uzunluğunda kəsilir, qırmızı mürəkkəbli suya qoyulur. Bir az sonra çiliyin sudan yuxarıda olan hissəsinin oduncağında sarı ilə yanaşı, qırmızı ləkələr görünür. Bu da mayenin oduncaqdakı borular vasitəsilə yuxarı qalxdığını göstərir. Bunu daha aydın görə çarpdırmaq üçün çilik uzununa yarıılır, mayenin getdiyi yol müşahidə olunur. Səbəbi şagirdlər üçün aydınlaşdırılır. d) yenə də körpə çin qızılgülü budağından kiçik bir çilik kəsilir, bir ucuna rezin boru taxılır. Rezin boruya qovuculu pulverizator calanır, çiliyin bir ucu suya salınır. Pulverizatorla üfürdükdə, çilikdəki damarlar vasitəsilə çoxlu hava qovucuları suya keçir, yuxarıya doğru qalxmağa başlayır. Bu qayda ilə gövdələrdə çoxlu damar olduğu aşkara çıxarılır. Şagirdlər prosesi müşahidə etməklə su və mineral duzların gövdə ilə yuxarıya qalxmasının şahidi olurlar.

Təcrübə: Gövdədə üzvi maddələrin hərəkəti, təcrübəsi 2 variantda aparılır (3, s. 96-98).

Birincidə nəlbəkiyə bir az qırmızı boyaq tökür, məxmərgülü bitkisinin bir ucu ona batırılır, o biri ucu ağza alınaraq sorulur. Gövdənin içərisinə borular vasitəsilə rəngli su çəkildiyi nəzərə çarpır. Bunun səbəbi şagirdlərdən sorulur. İkinci variantda Çin qızılgülündən kiçik bir budaq kəsilir, qabığı alt ucundan 3-4 sm yuxarıdan 1,5 sm enində halqa şəklində sovrulur. Kəsilən yerdə boru qalmaması üçün oduncağın üstü yaxşı təmizlənir. Bu cür hazırlanmış budaq suya elə qoyulur ki, su halqaya çatmasın, 8-10 gündən sonra budağın yuxarı hissəsində yarpaq açmaqla bərabər, halqanın yuxarı hissəsində körpə köklər (əlavə köklər) inkişaf etməyə başlayır. Şagirdlər nəzəri biliklərinə əsasən bunun səbəbini aydınlaşdırır və təqdim edirlər.

Bitkilərin vegetativ orqanlarla çoxaldılması təcrübələrin aparılması ilə öyrədildikdə şagirdlər tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Biologiyanın məzmununda bitkilərin vegetativ çoxaldılmasına dair mövzular verilmişdir ki, onların təcrübəsiz praktik işləri həyata keçirmədən öyrədilməsi mümkün deyildir. Ona görə də otaq bitkiləri üzərində bir sıra təcrübələr aparılır. Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi diqqətdə saxlanılır.

Bitkilərin vegetativ çoxaldılmasının praktik olaraq həyata keçirilməsi də təcrübələrin aparılmasını tələb edir. Bitkilərdən gövdə çilikləri vasitəsilə qızılgül, fikus, kaktus, Çin qızılgülü, ətirşah və başqaları çoxaldılır.

Gövdələrdən çiliklər kəsilir və torpağa əkilir. Onlardan əlavə köklər əmələ gəldikdən sonra daimi sahələrə köçürülür.

Zanbaq bitkisi çiçəklədikdən bir ay sonra soğanaqları dibçəkdən çıxarılır və qurudulub saxlanılır. Soğanaqlar tədricən bir, sonra iki və daha çox yarpaq əmələ gətirir, aprelin axırında çiçəklənməyə başlayır. Şagirdlər soğanaqdan, çilikdən bitkinin inkişafını müşahidə edirlər. Bəzi otaq bitkilərinin yarpaqla çoxaldılması mümkün olur. Kalanxoy (*briofillum*) adlanan otaq bitkisinin yarpaqları üzərində saysız-hesabsız çox kiçik tumurcuqlar əmələ gəlir. Onları yarpaqdan ayıraraq dibçəklərə basdırmaqla yeni bitkilər alınması, yəni çoxaldılması mümkündür. Beqoniya, bənövşə, qloksiniya və başqa otaq bitkilərini də yarpaqla çoxaltmaq səmərəlidir. Adları çəkilən bitkilərin yarpaqla çoxaldılması da təcrübələrlə köməyi ilə şagirdlərin müşahidəsinə verilir.

Toxumla bağlı mövzuların tədrisində toxumun cücərməsi üçün lazım olan şəraitə, toxumun cücərməsinə, rüşeymin qidalanmasına dair müşahidə və təcrübələrin təşkil edilməsi ilə şagirdlərə tədqiqatçılıq bacarıqlarının aşılınması imkanları genişlənir.

Yarpaqla bağlı mövzularda yarpaqların işığa doğru hərəkəti, yarpaq mozaikası, fotosintez prosesi, yarpaqlarda transpirasiya, xəzan hadisəsi kimi təcrübə və müşahidələrin təşkili ilə tədrisi materialın şagirdlər tərəfindən daha asan mənimsənilməsinə və onlarda tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşmasını təmin edir. Çiçək və

meyvə ilə bağlı mövzuların tədrisində də müvafiq təcrübələrdən istifadə edilməsi problemin həllinə əsaslanır.

Tədris prosesində təcrübə və müşahidələrin təşkilində onların gedişinin qeydə alınması və nəticələrin dərəcə gətirilməsi şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının avtomatlaşmasına və vərdişə çevrilməsinə səbəb olur.

Dərslərdə təcrübə nəticələrindən istifadə edilməsi şagirdlərdən təcrübələrin aparılması ilə otaq bitkilərinin becərilməsinə marağı artırır. Onların bitkilərlə bağlı biliyini dərinləşdirir, həyat bacarıqlarını möhkəmləndirir.

Şagirdlərdə bu cür müsbət keyfiyyətlərin inkişafı təlimin səviyyəsini xeyli yüksəldir. Bundan başqa, təcrübə və müşahidələr şagirdlərin bitkiçilik sahəsini dərinlən öyrənməsinə imkan verir, onlarda bitkilər, xüsusilə dekorativ otaq bitkilərini becərməsi, yaşadığı ərazinin yaşıllaşdırılması ilə bağlı tədqiqatçılıq bacarıqlarını formalaşdırır. Bu müsbət nəticələri nəzərə alaraq biologiya dərslərində təlim xarakterli təcrübələrin aparılmasına diqqət artırılmalı, sinif otaqlarında bitkilərin becərilməsi işi genişləndirilməlidir.

Problemin aktuallığı. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və təhsilin inkişafına dair digər sənədlərdə gənclərə dərin bilik verilməsi, tədqiqatçılıq bacarıqları aşılınması, onların yaradıcı şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi təlimin əsas vəzifəsi kimi qarşıya qoyulur. Tədqiqatçılıq bacarığına yiyələnmiş məzun həyatda öz mövqeyini dərk edir, peşə seçimində çətinlik çəkmir, elmin əsaslarına dərinlən yiyələnir, cəmiyyət üçün faydalı fəaliyyətə hazırlıq nümayiş etdirir. Ona görə də dərslərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edən təcrübələrdən müşahidələrdən, müasir metodların tətbiqindən istifadə edilməsi təlimin aktual problemlərindəndir.

Elmi yeniliyi: Bioloji təcrübələrin tədrisdə təşkilinin şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasının imkan və yolları araşdırılmışdır.

Problemin tətbiqi əhəmiyyəti. Təhsilverənlərə, xüsusilə biologiya müəllimlərinə tədrisdə təcrübələrin təşkili ilə şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığının aşılınması probleminin həlli imkanları və yollarına dair metodik tövsiyələr verilir.

Nəticə. Ümumtəhsil məktəb biologiyasının tədrisində bioloji təcrübələrin təşkili şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasına əsaslı təsir göstərir, onları müstəqil fəaliyyətə hazırlanmasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyeva H. və b. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
2. Orucov F.M. Biologiya dərslərində tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsi yolları. Bakı, 2011.
3. Seyidov Y. və b. Biologiya-6: Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı, 2013.
4. Botanika: Elektron dərs vəsaiti Bakı, 2008.

С.Ф. Гулизаде

ПРИВИТИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ УЧАЩИМСЯ ПОСРЕДСТВОМ ПРОВЕДЕНИЯ ОПЫТОВ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возможности и пути привития исследовательских навыков учащимся посредством проведения опытов в преподавании биологии в школе. Даются практические примеры рационального решения проблемы. Статья показывает значение самостоятельного проведения учащимися опытов по фенологическому наблюдению за растениями в привитии им исследовательских навыков.

В статье также предоставляются методические рекомендации относительно развития исследовательских навыков посредством проведения опытов на уроках биологии.

S.F. Gulizade

THE INCULCATION OF RESEARCH SKILLS IN STUDENTS THROUGH CONDUCTION OF EXPERIMENTS IN BIOLOGY TEACHING

SUMMARY

The article covers the possibilities and ways of inculcating research skills in students by conduction of experiments in the biology teaching at school. Practical examples of rational solution of the problem are given. The article shows the importance of independent conduction by the students of experiments on the phonological observation of plants in the inculcation of research skills.

The article also provides methodological recommendations on the development of research skills by conduction of experiments in biology classes.

Redaksiyaya daxil olub: 07.11.2017

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏB BİOLOGİYA FƏNN KURİKULUMUNDA İNTEQRASIYANIN QOYULUŞU

Günəl Məmmədova,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: mammadovagunel00@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. Ə.M. Hüseynov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. H.M. Hacıyeva

Açar sözlər: *integrasiya, kurikulum, biologiya, fəndaxili, kimya, standart, canlılar*

Ключевые слова: *интеграция, куррикулум, биология, внутрипредметный, химия, стандарт, живые организмы*

Key words: *integration, curriculum, biology, intra-subject, chemistry, standard, creatures*

“Təhsildə keyfiyyət ili” təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təhsil işçilərinin qarşısına məsul vəzifə kimi qoymuşdur. Qarşıda duran məqsədə nail olmağın əsas yolları fəal təlim metodlarının tədrisdə tətbiqi, savadlı, bacarıqlı, peşəkar müəllim kadrlarının hazırlanması, təlim prosesinə yeni yanaşma, keyfiyyətli öyrədici mühitin yaradılması ilə yanaşı fənlərin tədrisində integrasiyanın tətbiq edilməsi çox vacibdir. Fənn kurikulumunun təhsil qarşısına qoyduğu əsas tələblərdən biri integrasiya olub, dərslərin interaktiv təşkilidir.

İntegrasiyaya alim pedaqoqlar tərəfindən müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Lakin sadə dildə xarakterizə edilsə, integrasiya ayrı-ayrı hissələrin məntiqi surətdə bütöv bir tam halında bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə birləşməsi kimi başa düşülməlidir. Təlimdə integrasiyanın əhəmiyyəti danılmazdır. İntegrasiyanın təlim prosesində tətbiqi vaxta qənaət etməyə imkan verir, az vaxtda daha geniş biliklərin əldə edilməsinə şərait yaradır. O, şagirdlərin təlim yükünü azaldır, mənimsəməni asanlaşdırır, obyekt və hadisələrin hərtərəfli öyrənilməsinə təmin edir. Obyekt və hadisələr arasındakı əlaqələrin başa düşülməsinə kömək edir, integrativ bilik və bacarıqları formalaşdırır. Tədrisdə fənnin əsaslarının öyrənilməsinin intensivliyini, səmərəliliyini yüksəldir, şagirdlərin fəallığını və elmlərin əsaslarını öyrənməyə marağını artırır. İntegrasiyanın təşkilinin əhəmiyyətinə əsasən deyə bilərik ki, XXI əsrdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində daha səmərəli yollardan biri integrasiyanın tətbiqidir (2, 42).

Təlimdə integrasiyanın iki növü tətbiq edilir:

1) Fəndaxili integrasiya hər hansı fənn üzrə nəticələrin sinifdaxili və siniflərarası əlaqələri nəzərdə tutur.

2) Fənlərarası integrasiya isə fənnin nəticələrinin digər fənlər üzrə nəticələrlə əlaqələndirilməsi nəzərdə tutur.

Şaquli sinif səviyyəsində fənlərarası integrasiyanın tətbiqində anlayışlar, bacarıqlar iki və daha artıq fənlərin məzmunu əsasında formalaşdırılır.

Üfüqi – sinif və təhsil pilləsi üzrə fəndaxili integrasiyanın tətbiqində isə fənnin məzmun xətləri və mövzuları arasında integrasiya başa düşülür.

Biologiyanın tədrisində integrasiya şagirdlərdə sərbəst düşünmək, müstəqil işləmək, obyekt və hadisə haqqında mövqeyini bildirmək, layihələr, təqdimat hazırlamaq, mövzuda əsas olanları seçmək, biliklərini praktikada tətbiq etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət edir.

Biologiya dərslərində integrasiyanın təşkil müəllimin fəaliyyətini bir qədər dəyişdirir. Belə ki, o məsələnin, problemin həllinə kompleks yanaşır, mövzulararası və fənlərarası əlaqələri yaradır. Şagirdlərin bilik və bacarıqlarına kompleks yanaşaraq, bilikləri şagirdlərə sistemli olaraq asandan çətinə, xüsusidən ümumiyyə, sadədən mürəkkəbə prinsipi əsasında çatdırır. Təlim prosesini intensivləşdirir, metod, üsul və formaları əlaqələndiriləcək mövzu və ya fənnin materialının seçilməsini asanlaşdırır (1, 19) düzgün seçir.

Biologiyanın tədrisində fənlərarası integrasiya fəaliyyətin elə bir növüdür ki, bu zaman fənn digər fənlərin nailiyyətlərindən istifadə edir:

1) Mövzunun izahında digər fənlərin məzmunundakı oxşar bilik və bacarıqlara əsaslanır. Məsələn, canlıların kimyəvi tərkibini, onlarda gedən bioloji prosesləri öyrədikən, fizikanın qanunları ilə əlaqələndirilir.

2) Mövzunun öyrənilməsində fənlər arasında olan boşluqlar doldurulur. 8-ci sinifdə “Qan”, “Qan dövranı”, “Tənəffüs” bəhslərini kimyadan dəmirin, hemoglobinin əhəmiyyəti ilə əlaqələndirilir. Fotosintez prosesini fizika, kimya və digər fənn materialları ilə əlaqələndirilərək tədris edilir. Belə ki, suyun köklər vasitəsilə udulması, gövdə ilə yarpağa qədər qalxması, günəş şüalarından enerjinin alınması, karbon qazının yarpağın ağzıçıqları ilə daxil olması, oksigen qazının xaricə çıxması və s. fizikadan təzyiq, suyun və qazların hərəkətinə dair qanunlarla əlaqələndirilir. Bitkinin torpaqdan və havadan aldığı qeyri-üzvi və hazırladığı üzvi maddələrin kimyəvi xassələri ilə əlaqəli tədris edilir.

Biologiyada öyrədilən geoxronoloji cədvəlin təhlilində bitki və heyvan aləminin yaranması, yayılmasından daş kömürün, təbii qaz və neft yataqlarının əmələ gəlməsi proseslərinin tarix, coğrafiya, kimya ilə əlaqələndirilməsi onların şüurlu mənimsənilməsinə təmin edir.

Mövzunun digər fənlərin qanun və qanunauyğunluqları, nailiyyətləri ilə əlaqələndirilməsi şagirdlərin onu tam dərk etməsinə tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşmasına əsaslanır. Belə ki, biologiyadan toxumun cücərməsi şəraitinin, cücərmə faizinin öyrənilməsində, təcrübələrin aparılmasında, müxtəlif parametrlərdən: temperatur, rütubət, su, işıq, təzyiq, hava və s. asılılıq qrafiklərinin, müşahidə cədvəllərinin işlənməsi riyaziyyat, rəsmxət, rəsm, fizika və digər fənlərin materialları ilə integrasiyanın təşkilini tələb edir (2, 47-48).

Biologiyadan insanlara estetik zövq verən təbiət hadisələrinin bitki və ya heyvanların inkişafı, yayılması, əhəmiyyətinin obrazlı təsviri üçün ədəbiyyat, Azərbaycan dili fənlərindən bədii nümunələr gətirilməsinə əsaslanır.

Biologiyanın tədrisində integrasiyanın tətbiqinə dair sadalanan fəaliyyət metodlarının, nümunələrin sayını artırmaq olar. Lakin onun tədrisdə əhəmiyyətini bir cümlə ilə ifadə edə bəlik. Integrasiya tədrisdə reallığa əsaslanır, şa-

girdlərin müstəqil həyata hazırlanmasına, hərtərəfli inkişafına təkan verir. Fənlərarası integrasiyanın tətbiqi həm də təhsilalanlara sübut edir ki, insan yalnız bir fənni mükəmməl bilməklə yetkinləşə bilməz, inkişaf etməz. Görkəmli yazarıımız Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərindən birində dediyi kimi:

*Çay-çaya qovuşmaz sular daşmasa
Ulduzun ulduzla ünsiyyəti var.
Göydə buludlar da qoşalaşmasa
Nə ildırım çaxar, nə yağış yağar
Yığılın-yığılın başıma dostlar
Mənim bir günüm də sissiz olmasın
Meşələr sultanı, meşələr şahı
Aslanın özü də yalnız olmasın*

Fənlərarası əlaqədən bacarıqla istifadə olunduqda şagirdlər dərstdə daha çox fəal olur. Fənlərarası əlaqənin tətbiq edilməsi təlim materiallarının ümumiləşdirilməsində və sistemləşdirilməsində, şagirdlərdə dialektik materializm dünyagörüşünün formalaşmasında əsas vasitələrdən biri hesab olunur.

Biologiya fənn kurikulumunda fənlərarası integrasiya ilə yanaşı fəndaxili integrasiyaya da aydınlıq gətirilmişdir. Göstərilmişdir ki, canlıların quruluşu, onlarda baş verən fiziki, kimyəvi, bioloji proseslər, canlıların bir-biri ilə və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi ayrı-ayrılıqda deyil, vəhdətdə təqdim olunmalıdır. Canlılar aləminin və bütövlükdə dünyanı vahid bir sistem kimi qavranılması nəzərdə tutulmalıdır. Hər sinifdə keçilən materialların əvvəlki mərhələdə verilmiş biliklərlə genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi fəndaxili integrasiyanın tətbiqinə əsaslanır. Belə ki, VI sinifdə şagirdlər canlılara xas əlamətləri, onların quruluşunu, müxtəlifliyini, sadə tədqiqat metodlarını, orqanizmlərin təşkil səviyyələrini, bioloji proseslərin xüsusiyyətlərini, bitki və heyvanların insan salamlığında rolunu, onlara qulluq edilməsi və onlarla rəftar qaydalarını öz yaş səviyyələrinə uyğun sadə şəkildə öyrənir və müvafiq bacarıqlar əldə edirlər. Yuxarı siniflərdə həmin biliklər tədricən dərinləşdirilir.

VII sinifdə bu biliklərə canlıların təsnifatı, respublikanın flora və faunasının qorunma yolları ilə bağlı bilik və bacarıqların formalaşdırılması nəzərdə tutulur. VIII sinif materiallarına insan orqanizminin quruluşu, orqanizm üçün zərərli

olan vərdişlər, zədələnmələr və xəstəliklər zamanı ilkin yardım göstərilməsi məsələləri əlavə edilir.

IX sinfin sonunda ümumi orta təhsil səviyyəsi başa çatdığından bioloji bilik və bacarıqlar fənnin əhatə etdiyi bioloji qanunauyğunluqların tədrisi ilə yekunlaşdırılır. Canlıları öyrənən digər elm sahələri-sitologiya, histologiya, biokimya elmləri, canlıların kimyəvi tərkibi, irsi xəstəliklər, reproduktiv sağlamlıq, insanın ali sinir fəaliyyətinin mexanizmləri, regional ekoloji problemlər bu sinifdə bir qədər sadə, əvvəlki biliklərlə əlaqələndirilmiş formada verilmişdir.

Ümumi orta təhsil səviyyəsində canlılar barədə sistemli biliklər tam orta təhsil səviyyəsinin X–XI siniflərində genişləndirilir və dərinləşdirilir.

X sinifdə bakteriyalardan başlayaraq insana qədər canlıların bütün təsnifat səviyyələri əhatə olunmaqla daxili və xarici quruluşu, qidalanması, tənəffüsü, orqanizmlərdə suyun və digər maddələrin daşınma xüsusiyyətləri və s. proseslər müqayisəli təqdim edilir. Bununla da canlıların bir sistem təşkil etdiyi, sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı və dəyişiklikləri, orqanizmin quruluşu və həyatı xüsusiyyətlərində mükəmməlləşmə haqqında şagirdlərdə tam təsəvvür yaranır.

X sinifdə isə canlıların çoxalması və inkişafı, hüceyrənin elektron mikroskopu səviyyəsində quruluşu, onun kimyəvi tərkibi, canlıların təkamülü və təkamülün dəlilləri, qlobal ekoloji problemlər, ekoloji tarazlığın qorunması, yoluxucu xəstəliklər haqqında biliklər verilir. XI sinifdə isə seleksiya, onun qanunları, biotexnologiya, bionika, regional ekoloji problemlər, sağlam ailənin qurulmasında sağlam həyat tərzinin rolu ilə bağlı bilik və bacarıqlar bioloji təhsilə əlavə olunur. Bioloji qanunauyğunluqlar daha elmi və məntiqi əsasda interaktiv şəkildə şagirdlərə çatdırılır. XI sinfin sonunda canlılar aləmi haqqında geniş məlumata malik olan şagird gələcəkdə biologiya elminin hər hansı sahəsi üzrə elmin dərinliklərinin öyrənilməsinə hazır olur (1, 20-21).

Fənlərarası integrasiyanın nəzərə alınması biologiya fənninin digər fənlərlə əlaqə imkanlarını meydana çıxarır. Zəruri məzmunun mənimsənilməsində rolu və əhəmiyyəti olan həyat bilgisi, coğrafiya, kimya, fizika, riyaziyyat, texnologiya və digər fənlər üzrə anlayışlara üstünlük verilir.

Canlılar aləmi maddi gerçəkliyin tərkib hissəsi olmaqla kimyəvi maddələrdən təşkil olunmuşdur. Orqanizmlərdə baş verən proseslər də

məhz fizikanın və kimyanın qanunlarına əsaslanır. Canlılar coğrafi mühitdə mövcud olmaqla daim mühitin təsiri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Bioloji hadisələrin aydınlaşdırılmasında riyazi hesablamaların, diaqramların qurulmasının, məlumatların toplanması və təqdim edilməsinin də əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Elə buna görə də biologiya fənni kurikulumunun məzmunu hazırlanarkən ayrı-ayrı fənlərin məzmununun nəzərə alınması zəruri hesab edilərək, diqqət mərkəzində saxlanmışdır.

Göründüyü kimi, fəndaxili integrasiya təlim prosesinə istiqamət verən aparıcı rola malikdir. Belə bir integrasiyanın dərslərdə tətbiq edilməsində fənn müəllimlərindən biliyi əlaqəli və eləcə də ayrılıqda görə bilmək qabiliyyətini tələb edir. Bu sahədə müəllimə kömək edəcək “Fəndaxili və fənlərarası integrasiya” cədvəlinin kurikulumunda verilməsi müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər. Cədvəldə biologiyadan 4 məzmun xətti, altı əsas standart və 14 alt standart VI–XI siniflər üzrə fəndaxili əlaqə imkanları verilmişdir. Məsələn, birinci məzmun xətti olan Müəllim cədvəl əsasında istənilən mövzunun tədrisində asanlıqla fəndaxili integrasiyanı tətbiq edə bilər. Bunun üçün o, bir sıra fəal təlim metodlarından: klaster, BIBÖ, rollu oyunlar, tədqiqat, təqdimat, müzakirə, təlim xarakterli əyləncəli oyunlar, layihələr, təcrübə və laboratoriya məşğələlərindən istifadə etməli olur. Eyni zamanda integrasiyanın tətbiqində təlimin qruplarla, cütlərlə, kollektiv və fərdi iş formalarından istifadə edir.

Problemin aktuallığı. Fənlərin tədrisində integrasiyanın təşkili təlimin keyfiyyətini yüksəldən amillərin birincisidir. Ona görə də fənn kurikulumlarında fəndaxili və fənlərarası integrasiyaya xüsusi yer verilir, onun tədrisdə aktual bir problem kimi qarşıya qoyur.

Problemin yeniliyi. Biologiya fənni kurikulumunda fəndaxili və fənlərarası integrasiyanın qoyuluşu təhlil edilir, tətbiqinə verilən tələblər araşdırılır.

Nəticə. Biologiyanın tədrisində fənlərarası və fəndaxili integrasiyanın tətbiqi təlimin keyfiyyətini yüksəltməklə, şagirdlərin bilikləri asan mənimsəməsinə, onlarda həyatı düzgün dərk etmək, tədqiqat aparmaq kimi bacarıqların formalaşmasına elmi dünyagörüşün genişlənməsinə zəmin yaradır.

Problemin tətbiqi əhəmiyyəti. Fənn kurikulumunun integrasiyanın tətbiqinə verdiyi tələblər əsasında biologiyanın tədrisində onun həyata keçirilməsi imkanları araşdırılmış və müvafiq tövsiyələr verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu), (VI-XI siniflər). Bakı, 2013.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün kimya fənn kurikulumu. Bakı, 2007.
3. Hüseynov Ə.M., Əliyev T.Ə. Biologiya tədrisi metodikasının elmi əsasları. Bakı, 2009.
4. Ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya dərslik kompleksləri (VI-XI siniflər). Bakı, 2013-2017.

Г.Э. Мамедова

ПОСТАНОВКА ИНТЕГРАЦИИ В КУРРИКУЛУМЕ ПО ПРЕДМЕТУ БИОЛОГИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются и раскрываются вопросы постановки интеграции в куррикулуме по предмету биологии и требования, выдвинутые против их применения. В данной области устанавливаются задачи, поставленные перед учителями, в особенности перед учителями биологии. При этом указываются возможности и пути осуществления задач. Здесь разъясняются виды, формы, методы применения интеграции, осуществляемые в процессе преподавания предмета биологии. Все они создают возможность для учителей в работе более качественного применения интеграции, и оказывают содействия для более глубокого познания тематики учениками.

G.E. Mammadova

FORMATION OF INTEGRATION IN CURRICULUM OF GENERAL EDUCATION SCHOOL BIOLOGY SUBJECT

SUMMARY

Formation of integration in biology subject curriculum and requirements given for its application are studied and analyzed in the article. Duties of teachers in this sphere, and especially biology teachers are determined here. Opportunities and ways of realization of duties are shown here. Integration types, forms to be realized in teaching of biology, their application methods are interpreted here. All of these will enable teachers for qualitative application of integration, and aid for deeper comprehension of topic by students.

Redaksiyaya daxil olub: 07.11.2017

TARIXİN TƏDRİSİ METODİKASI, TARIX FƏNNİNİN TƏRBİYƏDİCİ İMKANLARI

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN ÜMUMİ TARIX KURSLARININ TƏDRİSİNDƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏLƏRDƏN İSTİFADƏNİN DİDAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ

Ceyhun Qasimbəyli,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: Qasimbeyli.ceyhun@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm. dok., prof. M. Əmirov,*
tarix ü.fəls. dok. E. Məmmədov

Açar sözlər: *ümumi tarix, integrativ kurikulum, səmərəlilik, keyfiyyət, fənlərarası əlaqə*

Ключевое слово: *общая история, интегративный curriculum, эффективность, качество, межпредметная связь*

Key word: *general history, integrated curriculum, efficiency, quality, interdisciplinary communication*

Bütün təhsillər bir Yer kürəsi və onun üzərində mövcud olan bir ömürlə bağlıdır.

Bizim bir neçə qatdan ibarət Yer kürəmiz yoxdur ki, onun biri riyaziyyat, digəri fizika, üçüncüsü isə tarixlə əlaqəli olsun. Bütün təhsil istiqamətlərini bir-biri ilə, eləcə də məktəbi həyatla əlaqələndirmək çox vacibdir.

Con Dyui

Yaradıcı şəxslərdən indi daha düzgün təhlil etmək, ümumiləşdirmə aparmaq, vaxtında və düzgün qərar qəbul etmək, proqnozlaşdırmaq kimi qabiliyyət və bacarıqlar tələb olunur. Dövrün bu tələbi təhsil sistemi qarşısında yeni məqsədlər qoyur. Bizim öyrənmək istədiyimiz təbiət və cəmiyyət hadisələri əlaqəli tərzdə nəzərdən keçirildikdə həmin hadisələrin mahiyyətini başa düşmək, məntiqli mühakimə yürütmək, əsaslı nəticələrə nail olmaq və görəcəyimiz işin səmərəliliyini artırmaq xeyli asanlaşır. Gənc nəslin hərtərəfli inkişafı üçün tarix fənninin tədrisində fənlərarası əlaqələrdən istifadə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəllim fənlərarası əlaqələrdən istifadə etməklə dərslərin mənimsədilməsində şagirdlərə maneçilik törədən bir sıra problemləri aradan qaldıra bilər. O şagirdlərin fikri fəallığının daha da artmasına, düşüncələrinin daha da dərinləşməsinə kömək edir. Tarix dərslərində fənlərarası əlaqə şagirdlərdə geniş dünyagörüşünün formalaşmasına, məzmunun daha dərinlən sistemli mənimsənilməsinə xidmət edir.

“Fənlərarası əlaqənin tədris prosesində tətbiq edilməsində ən əsas maneələrdən biri belə bir səhv yanaşmadır ki, şagirdlər bu zaman real

nəticələri görünməyən eksperimentə təhrik edirlər” (1, 26).

Lakin fənlərarası əlaqənin bir əsrdən çox zamanı əhatə edən bir tarixi vardır. İntegrativ kurikulum anlayışı yeni bir konsepsiya deyildir. Bu hərəkət 1800-cü ilin sonlarından alman filosofu və pedaqoqu İohan Fridrix Herbartın adı ilə bağlıdır. Herbart bir-biri ilə əlaqəsi olmayan fənlərin mövzular ətrafında birləşdirilməsi ideyasını inkişaf etdirərək, bəzən araşdırmaların integrasiyasına istinad edirdi (1, 26). Buna görə də integrativlik yeni fənn kurikulumlarının əsas prinsiplərindən biridir. İntegrativ kurikulum təcrübəli müəllimlər üçün dəyərli sərvətdir. İntegrativliyin təsiri nəticəsində tarix dərslərində təlim prosesi daha cəzbedici və rəngarəng olur. İntegrativ kurikulumuna aid izahat Hamfreyz tərəfindən aşağıdakı kimi verilmişdir. “İntegrativ öyrənmə şagirdlərin ətraf mühitin müəyyən aspektlərini müxtəlif fənlərə aid olan biliklər vasitəsi ilə araşdırılmasıdır” (1, 22).

O, humanitar, təbii fənlər, sosial fənlər, musiqi, incəsənət fənləri arasında əlaqələrin olmasını göstərirdi. O, bildirirdi ki, vərdiş və biliklər bir sıra fənlərin materialları əsasında daha səmərəli inkişaf edir və təcrübəyə tətbiq edilir. Ta-

rix dərslərində müəllim fənlərarası əlaqədən istifadə etməklə dərsin keyfiyyətinin səmərəliliyini artırmaqla bilər. Müəllim fənlərarası əlaqədən bir fənnə aid biliklərin digər fənnin problemlərini daha yaxşı başa düşməyə kömək etdikdə, bir fənnin tədrisi prosesində təşəkkül tapmış bacarıq və vərdislərdən digər fənn üzrə biliklərin qazanılması, sistemləşdirilməsi və tətbiq edilməsi üçün istifadə etdikdə, yaxud öyrənilən hadisələrin dərk edilməsi əsasında dünyagörüşü xarakterli ümumiləşdirmələrə gətirilib çıxarıldıqda və s hallarda tətbiq edə bilər. Məsələn məktəblilər tarix kursunda Afrikanın, Asianın, Avropanın bir sıra ölkələrinin coğrafi mövqeyi ilə tanış olurlar. Coğrafiya kursunda bu ölkələrin və onların əhalisinin müfəssəl xarakteristikası artıq şagirdlərin tarix kursundan bu ölkələrlə tanışlığından sonra verilir. Ümumi tarix fənni ilə Ədəbiyyatın əlaqələndirilməsinə gəldikdə isə müəllim tarixi hadisələr üzərində yazılmış əsərlərdən istifadə etməklə ümumi tarix fənni ilə ədəbiyyat fənnini əlaqələndirir. Məsələn, Şah İsmayıl və Səfəvilər mövzusu haqqında Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü”, Əzizə Cəfərzadənin “Bakı 1501” əsərlərini bu fənlərarası əlaqəyə misal kimi göstərə bilərik. Buna Tarixi Belletristika da deyilir. Fənlərarası kurikulum Təhsil lüğətində aşağıdakı kimi izah edilir:

“Fənn məhdudluğunu aradan qaldıraraq, həyatı problemlərin dərk edilməsinə və kurikulumun müxtəlif aspektlərini mənalı şəkildə əlaqələndirməklə geniş sahələrin öyrənilməsinə diqqət verən kurikulum” (1, 23).

Yakobs fənlərarası kurikulumu “əsas mövzunu, problemi, təcrübəni araşdırmaq üçün müxtəlif fənlər üzrə metodologiyaların və dillərin şüurlu şəkildə tətbiq edildiyi kurikulum yanaşmaları və biliklər kimi izah edir” (1, 23).

Fənlərarası kurikulumda əsas diqqət fənlər arasındakı əlaqələrə yönəlidir. Ayrıca fənnə aid olan məzmun və əməliyyatlar məhdudlaşdırılır. Məsələn, qərar qəbul etmə və ya problem həlli fəndən asılı olmayaraq eyni prinsiplərə istinad edir. Müəllim xüsusi bir mövzu və ya problem üzərində diqqəti cəmləşdirmək üçün fənlərarası əlaqədən istifadə edir. Fənlər arasında ümumilik diqqət mərkəzində dayanır. Nəticədə isə bir neçə fənn üzrə əldə edilən biliklər arasında əlaqə ya-

ratmaqla müəllim şagirdlərin mövzunu daha dərin və əsaslı dərk etməsinə imkan yaratmış olur.

Görkəmli akademik H.M. Əhmədovun fikrincə “müasir dövrün savadlı insanı üç keyfiyyətə - geniş biliklərə, düşünmək vərdişinə, tərbiyəyə malik olmalıdır. H.M. Əhmədov təhsil və tərbiyənin mahiyyətini təkcə müəyyən biliklərin həcmində görmür. O, təhsil anlayışına tənqidi düşünməyi, fakt və hadisələr və özünün mənəvi mövqeyini düzgün qiymətləndirməyi bacaran və əlbəttə, tərbiyəsi olan insanı daxil edir” (2, 45).

Əsl fənlərarası kurikulumda əsas diqqət düşünmək haqqında düşüncəyə və öyrənməyi necə öyrənməyə verilir. Fənlərarası əlaqə təkcə müxtəlif fənlərin bir-biri ilə əlaqələndirilməsindən ibarət deyildir. Fənlərarası əlaqədən istifadə nəticəsində sinifdə yaradıcı mühit formalaşır.

Kursdaxili, kurslararası və fənlərarası əlaqələr dərsin təlim tərbiyə və inkişafetdirci vəzifələrinin yerinə yetirilməsi məqsədilə verilir. Onlar tarixi faktlar anlayışı, səbəb-nəticə əlaqələrinin, qanunauyğunluqların mənimsənilməsinə, tarixi materialın tərbiyəvi imkanlarının gerçəkləşdirilməsinə, mövzunun məzmunu ilə bağlı əsas bacarıq və vərdislərin formalaşdırılmasına xidmət edir (3, 69).

İnsanın fəaliyyəti çox zaman hər hansı bir müəyyən qabiliyyətin təzahür etməsi ilə deyil, bir-biri ilə bağlı olan bir sıra qabiliyyətlərin üzə çıxması ilə əlaqədardır. Qabiliyyətlər – dinamik qurumlardır onların formalaşması və inkişafı təşkil edilmiş fəaliyyət və ünsiyyət prosesində baş verir. Şagirdlərin inkişafının mühüm tərəfini komplekslik – bir-birini tamamlayan bir neçə qabiliyyətlərin eyni vaxtlı təkmilləşdirilməsi təşkil edir. Buna səbəbdən də təlimin təşkilində fənlərarası əlaqənin rolundan düzgün şəkildə istifadə etmək təlimi təkmilləşdirir. Şagirdin meyllərinin inkişafına şərait yaradaraq, biz onun qabiliyyətlərinin inkişafına səbəb oluruq. Belə ki, V.A. Krutetskoy qabiliyyətlərə belə tərif verir: “Qabiliyyətlər insanın bu fəaliyyətinin tələblərinə cavab verən və onun müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinin şərti olan fərdi psixoloji keyfiyyətləridir” (4, 79).

Tarix dərslərində fənlərarası əlaqədən istifadə nəticəsində fənlər arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır və bu əlaqə nəticəsində fənlərin bir-biri ilə zəncirvari asılılığı dərinləşir.

Problemin aktuallığı. Müasir təhsil sistemi qloballaşan dünyanın tələblərinə cavab verən rəqəbətə davamlı, xüsusi istedadla malik şəxslərin yetişdirilməsini tələb edir. Bu tələblərə təlimdə integrativliyin təmin olunması ilə nail ola bilərik. Təlim prosesində fənlərarası əlaqə vacib əhəmiyyət kəsb etdiyindən mühüm tələb kimi aktuallığa malikdir. Müasir dövr gənc nəslin qarşısında bir sıra tələblər irəli sürür.

Problemin yeniliyi: Ümumi tarix fənninin tədrisində fənlərarası əlaqənin imkanları araşdırılmış, ümumiləşdirilmiş və analitik təhlillə dəyərləndirilmişdir.

Problemin nəzəri əhəmiyyəti: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr tarixin tədrisi metodikası elminin məzmununu nəzəri cəhətdən zənginləşdirən bir töhfədir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Məqalədə ümumtəhsil məktəblərinin ümumi tarix kurslarının tədrisində fənlərarası əlaqələrdən istifadənin şərhinin verilməsi təlim işinə öz müsbət təsirini göstərəcək və orta məktəb müəllimləri öz fəaliyyətlərində məqalədən istifadə edərək yararlanacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov F.Y., Əhmədova M. C., Varella G., Reyli Ə. İntegrativ kurikulum: mahiyyəti və nümunələr Bakı: Adiloğlu, 2005.
2. Əhmədov H.M., Həsənov A. V., Bayramov H.B. İdarəetmənin pedaqogika və psixologiyası. Bakı, 2004.
3. Əmirov M.M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal interaktiv təlimi metodikası. Bakı, 2011.
4. Крутецкой В.А. Психология. М.: Просвещение, 1986.

Дж. Гасымбейли

ДИДАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ В ПРЕПОДАВАНИИ КУРСА ОБЩЕЙ ИСТОРИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается важность интеграции в обучении в условиях глобализации. Рассмотрены возможности использования межпредметных связей в преподавании Общей истории в общеобразовательных школах. Автор статьи повествует об истории возникновения данной связи и ее дидактической значимости.

J. Gasimbayli

THE DIDACTIC MEANING OF THE USE OF INTER-PROMOTIONAL RELATIONS IN TEACHING A GENERAL HISTORY COURSE IN SCHOOLS

SUMMARY

The article highlights the importance of integration in education in the context of globalization. The possibilities of using intersubject connections in the teaching of the General History in general schools are considered. The author of the article tells about the history of this connection and its didactic significance.

Redaksiyaya daxil olub: 21.12.2017

VI-IX SİNİFLƏRİN ÜMUMİ TARİX KURSLARI ÜZRƏ TƏLİMİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

Xəyalə Ağamədova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: xeyale.va@mail.ru

Rəyçilər: dos. P. Səfərov,
ped.ü.fəls.dok. L.N. Nağıyeva

Açar sözlər: təlim prosesi, tədris, öyrədən, öyrənən, metod, fəaliyyət, dərs

Ключевые слова: процесс обучения, преподаватель, учащийся, метод, деятельность, урок

Key words: learning process, teaching, teacher, learner, method, activities, lesson

Təlimin səmərəli təşkilindən danışmazdan əvvəl təlim və onun mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu öyrənmək. Təlim, ilk növbədə təhsil alan subyektlə-şagirdlə bağlı termindir. Əgər şagirdə öyrənmə arzusu yoxdursa və onda təlim məqsədinə uyğun məqsəd yaranmırsa, əgər o özü müəllimin nəzərdə tutduğu məqsədi həyata keçirmərsə, onu öyrətmək çox çətin olur.

Məktəbdə təlim prosesi özündə təlimin məzmununu, metodlar və təşkilat formasını əhatə edir. Müəllim və şagirdlər tərəfindən həyata keçirilən ikitərəfli prosesə təlim deyilir. Təlim müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyət göstərdikləri məqsədyönlü proses olub, cəmiyyət tərəfindən toplanmış sosial-tarixi təcrübənin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə xidmət edir. Sosial təcrübə proqram, dərslik və dərs vəsaitlərində cəmləşir. Təlim prosesində təhsil vəzifələri yerinə yetirilir və reallaşdırılır. Deməli, təlim təhsil almağın vasitəsidir (2, 14).

“Təlim” və “təlim prosesi” anlayışları qədim və orta əsr pedaqoqlarının əsərlərində başlıca olaraq tədris başa düşülür. Artıq müasir dövrün metodistləri “təlim” anlayışına bu prosesi təşkil edən iki komponenti-tədris və öyrənmə anlayışlarını da daxil etdilər. Tədris dedikdə dərs materialının mənimsənilməsinə təşkil etmək üçün müəllimlərin fəaliyyəti başa düşülür. Öyrənmə dedikdə keçirilən materialı mənimsəmək üçün şagirdlərin fəaliyyəti başa düşülür (1, 87). Müəllimin fəaliyyətinə təlimin məqsəd və vəzifələrini şagirdlərə aşılamaq, yeni biliklərlə şagirdləri tanış etmək, şagirdlər tərəfindən bilik və bacarıqların qavranması və əldə olunması prosesini idarə etmək, elmi qanunauyğunluqların və qanunların daha aydın şəkildə anlaşılmalarını idarə etmək, tədqiqatçılıq fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək,

nəzəriyyə və praktika arasında düzgün əlaqə yaratmaq, öyrənmə və inkişaf səviyyəsində şagirdlərdə baş verən dəyişiklikləri düzgün qiymətləndirmək daxildir. Şagirdlərin fəaliyyətinə isə şagirdin oxumağa müsbət motivasiya yaratmaq üçün şəxsi fəaliyyəti, əldə olunan yeni bilikləri və bacarıqları qavramaq, qanunauyğunluqları və qanunları öyrənmək, səbəb-nəticə əlaqələrini qavramaq, analiz, sintez, tutuşdurma, sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə, yaranan problemlərin müstəqil həlli üçün praktiki fəaliyyət əldə olunan uğurları diaqnostlaşdırmaq, özünə nəzarət, qazınan bacarıqların sistemləşdirilməsi daxildir.

Bildiyimiz kimi, təlim-təربiyə prosesinin təşkilinin əsas forması dərsdir. Dərs proqram və cədvəl əsasında sinifdə aparılan məşğələ növüdür. Dərsdə şagirdlərin iştirak etməsi məcburidir. Dərsdə proqramda nəzərdə tutulan həcmdə təlim materialı öyrədilir, bilik verilir və şagirdlər bu material əsasında təربiyə edilir. Dərs mürəkkəb bir prosesdir. Onun proqram məzmunu dərsdən-dərsə dəyişir, iş formaları mürəkkəbləşir. Müəllim sorğu vasitəsi ilə şagirdlərin biliklərini yoxlayır və möhkəmləndirir. Dərs zamanı müəllim materialı təhlil etməklə və ümumiləşdirməklə dərkətməni təşkil edir, yeni bilikləri öyrətmək üçün şagirdlərin dayaq biliklərindən istifadə etməyi öyrədir. Eyni zamanda müəllim dərsdə şagirdlərin xəritədən, tarixi sənəddən baş çıxarmaq, tarixi hadisələri müqayisə etmək və s. kimi bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Tarix dərsi vəzifələrinin çoxluğu ilə seçilir. Hər bir dərsin öz mövzusu olur. Mövzu ayrı-ayrı hissələrdən ibarətdir ki, bu da dərsin planını təşkil edir. Planın üç-beş hissədən ibarət olması məqsədəuyğundur. Müəllimin dərsin mövzu və planını şagirdlərə bildirməsi vacibdir. Bu, şagirdlərdə iza-

hın gedişini izləməyi asanlaşdırır. Hər bir müəllim dərslərin ideyasını və məqsədlərini müstəqil surətdə müəyyənləşdirərkən proqram materialını, metodik göstərişləri rəhbər tutmalıdır.

Dərslərin gedişi zamanı müəllim şagirdləri yeni materialı mənimsəməyə hazırlayır, dərslərin məni təşkil edir, şagirdlərin hafizəsində mühüm tarixi hadisələri, təzahürləri, terminləri, anlayışları möhkəmləndirir, şagirdlərdə dərslərin və sənədlə, xəritə və şəkillə işləmək bacarığını formalaşdırır, mənimsənilmiş bilik, bacarıq və vərdisləri tətbiq etməyi öyrədir və nəhayət mənimsəmə dərəcəsini yoxlayır.

Təlimin səmərəliliyi onun təşkilatı formasının düzgün seçilməsindən çox asılıdır. Məqsəddə nail olaq üçün ekskursiyadan, laboratoriyadan, tədris - təcrübə sahəsindən, seminardan, fakültativ məşğələlərdən, əlavə məşğələdən və s. istifadə olunacağı müəyyən edilməlidir. Metodlar təlimin təşkilinin ən mühüm komponentlərindədir. VI-IX siniflərdə tarix dərslərinin səmərəli təşkil edilməsi və şagirdlərə zəruri bilik, bacarıq və vərdislərin verilməsi metodların düzgün seçilməsindən asılıdır.

Tarix dərslərinin tiplərinin müəyyənləşdirilməsində tarix təlimi metodikası elmində vahid fikrin olmadığı məlumdur. Müxtəlif illərdə müxtəlif alimlər tarix dərslərini onların səciyyəvi cəhətlərini nəzərə alaraq müxtəlif təsnifatlar veriblər. İ.N. Kazantsev dərslərin təsnifatında üç prinsipi əsas götürür: məzmun, didaktik məqsədlər, keçirilmə üsulları. B.P. Yesipov dərsləri didaktik məqsədlərinə görə 6 yerə bölüb: kombinə edilmiş (qarışıq) dərslər, yeni materialla tanışlıq, biliklərin möhkəmləndirilməsi, biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi, bilik və bacarıqların təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, biliklərin yoxlanılması. V.Q. Kartsov dərslərin 4 tipini fərqləndirir: 1) yeni biliklər verən; 2) təkrar və ümumiləşdirici; 3) biliklərin yoxlanılması; 4) qarışıq dərslər. P.S. Leybenqub da 4 dərslər tipi göstərir: 1) təlim prosesinin bütün, yaxud bir neçə elementini əhatə edən; 2) təkrar-ümumiləşdirici; 4) biliklərin yoxlanılması və qeydə alınması. A.A. Vagin isə VI-IX siniflərdə aşağıdakı dərslər tiplərini göstərir:

1) Təlim prosesinin bütün hissələrini əhatə edən; 2) Yeni material haqqında məlumat verən; 3) Təhlil dərsləri; 4) Yekun dərsləri; 5) Bacarıq və vərdislər

şəklər formalaşdırıcı; 6) Təkrar – ümumiləşdirici dərslər.

Onu da qeyd etmək ki, V-VI siniflərdə təlim prosesinin bütün hissələrini əhatə edən dərslər tipik dərslər hesab olunur. Bu siniflərdə tarix dərslərini bütövlükdə yeni materialı şərh formasında, yaxud sənədi təhlil etmək formasında keçmək olmaz. Bu yaşda uşaqların diqqəti sabit deyil, eyni zamanda tarixi təsəvvürləri azdır. VII-VIII siniflərdə qarışıq dərslər tipi üstünlük təşkil edərək, bütün dərslərin təqribən yarısını təşkil edir. Artıq bu siniflərdə tarixi sənədli təhlil dərsləri, kontur xəritə ilə iş dərsləri üzrə plan tərtib etmək və bu kimi dərslər keçilir. Eyni zamanda təkrar ümumiləşdirici dərslər əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır.

Dərslər nümunəsi

§ 17. “Avropada ən qədim dövlət. Qədim Yunan şəhər dövlətləri”

• Standartlar:

1) 3.1.1. Qədim dövlətlərin yaranmasını, idarəetmə qaydalarını, sosial-iqtisadi münasibətlərini təsvir edir;

2) 4.1.1. Dövlətlərin və mədəniyyətlərin inkişafında tarixi şəxsiyyətlərin rolunu izah edir.

• Məqsəd

1) Yunan şəhər - dövlətlərinin yaranmasını, idarəetmə qaydalarını sosial-iqtisadi münasibətlərini təsvir edir.

2) Solonun Yunanıstan tarixində rolunu müəyyənləşdirir.

• İnteqrasiya: Ədəbiyyat 2.1.3; Həyat bilgisi. 2.1.2; Azərbaycan dili 2.2.3.

• Dərslərin tipi: Yeni bilik və bacarıq forması

• İş forması: kollektiv və qruplarla iş

• İş üsulları: beyin həmləsi, mühazirə

• Resurslar: xəritə, dərslər, illüstrasiyalar, iş vərdisləri

Dərslərin gedişi.

• Motivasiya

Şagirdlərə qədim Yunanıstan dövlətinə aid bir neçə şəkil göstərirəm. “Gördüyünüz bu şəkillər, sizcə, hansı dövlətə, hansı mədəniyyətə aiddir?”, kimi istiqamətləndirici sual verməklə şagirdlərin qədim dövlət haqqında fikirlərini öyrənirəm. Hər biri öz fikrini bildirir, digərlərinin fikirləriylə müqayisə edir. Sonra Yunanıstan barədə qısa məlumat verirəm. Bu mərhələdə mühazirə üsulundan da istifadə edirəm. Məqsədim şa-

girdlərin təsəvvürlərini genişləndirməkdir. Daha sonra tədqiqat sualını elan edirəm: Yunanıstanda ilkin sivilizasiya və şəhər-dövlətlər nə zaman və necə yarandı?

• **Tədqiqatın aparılması**

Sınıf qruplara bölünür. Qruplara ad verilir.

I qrup: “Solon” II qrup: “Sparta” III qrup: “Demon” IV qrup: “Dori”

Suala cavab tapmaq üçün qruplarla iş aşağıdakı tapşırıqlar əsasında aparılır.

I Qrup – Krit və Mikena mədəniyyətlərinin Yunanıstan tarixində yerini təsvir edin. Yunanıstan tarixində hansı mədəniyyət daha tez yaranmışdır. Bu hadisələri zaman oxunda qeyd edin.

Qədimdövr																													
Əsrlər																								Əsrlər					
2 4	2 3	2 2	2 1	2 0	1 9	1 8	1 7	1 6	1 5	1 4	1 3	1 2	1 1	1 0	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6
Eradanəvvəl (e, ə)																								Bizimera (b.e)					

II qrup – Solonun Yunanıstan tarixində yerini müəyyənləşdirin.

III qrup – Yunan şəhər-dövlətlərində idarəetmə qaydalarını və sosial-iqtisadi münasibətləri təsvir edin.

IV qrup - Sparta şəhər-dövlətlərində idarəetmə qaydalarını təsvir edin.

- **Məlumatın mübadiləsi:** Müəyyən edilmiş zamanda şagirdlər cavabları

hazırlayır və təqdim edirlər. Cavablar oxunur.

- **Məlumatın müzakirəsi:** Cavablar diqqətlə dinlənir, müzakirə olunur və əlavələr edilir. Meyarlar əsasında qruplar qiymətləndirilir.

Qruplar	Təqdimat	Əməkdaşlıq	Faktların əhatəliyi və dəqiqliyi	Tapşırıqların vaxtında yerinə yetirilməsi	Nəticə
I					
II					
III					
IV					

- **Ümumiləşdirmə və nəticə:** Yunanıstanda qədim Krit, Mikena mədəniyyətlərinin, şəhər-dövlətlərin yaranması, dorilərin Lakonika və Messeniyani ələ keçirmələri, Sparta dövlətinin yaranması şagirdlər tərəfindən mənimsənilir.

- **Yaradıcı tətbiqetmə:** "Afina demosunun həyata" adı mətn tərtib edin.

- **Ev tapşırığı:** Cədvəli tamamlayın:

Yunanıstan tarixində baş vermiş ən mühüm hadisələr										
Hansı tayfalar yaşamışlar	Hansı qitədə yerləşir	Ən qədim mədəniyyətlər	Yunan şəhər-dövlətləri	Varlıqlar adlanırdı	Kastıblar adlanırdı	İdarə üsulu	Afinada bütün məsələləri həll edirdi (VIIəs)	Hərbi başçı adlanırdı	Dorilərin Cənubi Yunanıstanda tutduqları vilayətlər	Demosla aristokratları bəzişirdi

Refleksiya və qiymətləndirmə:

Qiymətləndirmə meyarları:

1) təsviretmə 2) müəyyənləşdirmə

Zəif	Orta	Yüksək
Yunan şəhər-dövlətlərini tanıyır	Yunan şəhər-dövlətlərinin yaranması çətinliklə təsvir edir	Yunan şəhər-dövlətlərinin yaranması təsvir edir
Tarixi şəxsiyyət olan Solon Haqqında məlumat toplayır	Tarixi şəxsiyyət olan Solonun Yunanıstan tarixində oynadığı rolu çətinliklə müəyyən edir	Tarixi şəxsiyyət olan Solonun Yunanıstan tarixində oynadığı rolu asanlıqla müəyyən edir

Problemin aktuallığı. Tarix təlimi prosesinin səmərəli təşkili və şagirlərə zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin verilməsi istifadə olunacaq metodların necə seçilməsindən, onlardan necə istifadə edilməsindən asılıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Təlimin səmərəliliyi onun təşkilati formasının, ən yeni metodlardan istifadənin düzgün seçilməsindən çox asılıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən təkliflər və nəticələr VI –IX siniflərdə tarix təliminin səmərəli şəkildə təşkil edilməsinə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmirov M.M. Tam orta məktəblərdə tarixin fəal / interaktiv təlimi metodikası Bakı: Yeni nəşr, 2011.
2. Kərimov Y.Ş Təlim metodları. Bakı: Poliqraf, 2007.
3. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: ADPU, 2012.
4. Veysov Z. "Fəal/interaktiv təlim" Bakı: Təhsil, 2007.
5. V-XI siniflər üçün ümumi tarix dərsləkləri. Bakı, 2010.

Kh. Agamedova

EFFICIENCY OF ORGANIZATION OF THE TRAINING PROCESS AT THE COURSE OF GENERAL HISTORY IN VI-X CLASSES

SUMMARY

Historically, all the societies are concerned with bringing the knowledge they have gained to the new generation. Education is for this purpose. The purpose of the history education in secondary school is to create a system of historical concepts that summarize and systematize the knowledge of history of students.

X. Агамедова

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ НА КУРСЕ ОБЩЕЙ ИСТОРИИ В VI-IX КЛАССАХ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена эффективности организации процесса обучения, при преподавании общей истории. Автором отмечается, что процесс обучения в школе охватывает содержание, методы и формы организации обучения. В статье подчеркивается, что для эффективной организации уроков истории в VI-IX классах, а также для передачи ученикам необходимых знаний, умений и навыков важен выбор правильных методов.

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2017

TARİX TƏLİMİNDƏ DİALOQ VƏ ONUN TƏTBİQİ NÜMUNƏSİ

Günay Məmmədova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: gunay.mmmmdova@imbox.ru

Rəyçilər: dos.A. Piriyeva,
dos. Q. Bəşirov

Açar sözlər: metod, tarix, təlim, dialoq, şagird, müəllim, bacarıq, bilik

Ключевые слова: метод, история, обучение, диалог, ученик, учитель, умение, знание

Key words: methods, history, training, dialogue, students, teachers, skills, knowledge

Tarix fənninin tədrisində təlimin səmərəli olması problemin düzgün həllindən asılıdır. Bu əsasda müəllimlər tarixi biliklərin nəzəri və metodik sahələrini gənc nəsə-şagirdlərə öyrətməlidirlər. Bu bir sıra üsul və vasitələrlə həyata keçirilir [1, 4]. Bunun üçün biz müəllimlər düzgün təlim üsulları və formaları seçməkdə daha diqqətli olmalıyıq.

Təlim üsullarından istifadə edərkən tarixi mənbə, sənəd, dərslik üzərində işləmək üsulunun tərzləri, oxunmuş mətnin planını tutmaqdan, onu nağıl etməkdən, icmal tutmaqdan və s. ibarət vasitələrdən istifadə edə bilərik. Üsullar şagirdlərin yeni materialla tanış edilməsinə, onların bacarıq və vərdisləri qazanmasına, onların sabitləşdirilməsinə, tətbiqinə xidmət edir [2, 7].

Məktəbdə tarix fənninin tədrisi metodları içərisində tarixi materialın şifahi surətdə şərh edilməsi xüsusilə mühüm yer tutur [3, 51].

Şifahi şərh – tarix fənninin tədrisi metodu olmaq etibarilə yalnız müəllimin məlumatını deyil, şagirdin materialı qavramağa, anlayıb başa düşməyə yönəldilən fəaliyyətini də əhatə edir. Şifahi şərhin özü də bir çox formalarda reallaşdırılır. Ona görə də tarix fənninin tədrisində üsulların hamı tərəfindən qəbul edilən vahid bir təsnifatı yoxdur. Çox zaman üsulları bilik mənbələrinə görə təsnif edirlər. Amma biz elə etməliyik ki, bu bilik mənbələri şagirdlərdə bacarıqları formalaşdırsın, onların inkişafına yol açsın.

Müəllimlə şagirdin qarşılıqlı surətdə fəaliyyətini müsahibə, sorğu-sual, dialoq, dərslik üzərində iş müəyyən edir.

Dialoji yanaşma. Təhsilənlər arasında ən humanist ünsiyyət üsulu olan dialoji münasibət-

lərə (subyekt-subyekt münasibətlərinə) üstünlük verilməsi nəticəsində:

- Dərsdə problemlə, dialoqlu, refleksiv təlim texnologiyalarına, kollektiv (qruplarla) fəaliyyətə üstünlük verilir;

- kommunikativ fəaliyyətlər (dinləmə və eşitmə), açıqlıq, səmimiyyət, tolerantlıq, həmsöhbətə hörmət etmək bacarığı inkişaf edir;

- sağlamlığı qoruyan mühit yaranır;

- tələb olunan çoxlu sayda informasiya mənimsənir.

Dialoq kollektiv müzakirə deməkdir ki, onun da gedişində fikirlər mübadiləsi həyata keçirilir, mövqelər əsaslandırılır. Müsahibə, polemika, debat kimi anlayışlar dialoq sözünün sinonimi ola bilər.

Şagirdlər təlimin subyektidir. Onlar yaradıcı tapşırıqları həll edərək müəllimlə dialoqa girirlər [4, 362].

Dialoqun müxtəlif formaları mövcuddur ki, tədris prosesində hansı formasından istifadə olunacağını dərs zamanı müəllim müəyyən edir.

Dialoq həm müəllim, həm də şagirdlər üçün yaxşı üsuldur. Çünki onlara tarixi faktlara, təzahür və hadisələrə münasibətlərinin necə olduğunu öyrənməyə imkan verir. Dialoq şagirdlərdə faktları və hadisələri müstəqil öyrənmək və təhlil etmək, həmçinin növbə ilə dinləmək, danışmaq bacarığını inkişaf etdirməyə sübutlu polemika vərdislərinin, eləcə də başqalarının fikirlərinə hörmət etmək və kollektivdə işləmək üçün zəruri olan digər vərdislərin əldə olunmasına imkan yaradır. Dialoqun açıq olması üçün sinifdə inam və qarşılıqlı hörmət mühitinin yaradılması çox zəruridir. Burada əsas məqsəd şagirdləri gələcəkdə

əhəmiyyətli müzakirələr aparmağa və problemlərin həlli üçün qərar qəbul etmə bacarıqlarını formalaşdırmağa alışdırmaqdır.

Şagirdlərdə idrak qabiliyyətinin inkişafı üçün onlarla dialoqun aparılması vacibdir [5, 61]. Həmçinin debat xarakterli dialoqun köməyi ilə şagirdlərdə rabitəli nitq inkişaf edir, onlar dilin linqvistik qabiliyyətlərindən istifadə edirlər [6, 130]. Əsas məqsəd şagirdləri gələcəkdə əhəmiyyətli müzakirələr aparmağa və problemlərin həlli üçün qərar qəbul etmə bacarığını formalaşdırmağa alışdırmaqdır.

Tarixin təlimində dialoqdan istifadə şagirdlərin müzakirədə fəal, müstəqil iştirakını, tarixi materialın dərk olunmasını, başa düşülməsini nəzərdə tutur. Tarixi biliklərin dərinləşdirilməsinə və genişləndirilməsinə səbəb olur və eyni zamanda tarixi materialın mənimsənilməsinin yoxlanılmasına, məktəblilərin dərstdə idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Tarix dərsinə aid şagirdlərə aşağıdakı dialoq nümunəsini misal gətirə bilərik.

Bir gün Mir Cəfər Bağirov xalq şairimiz Səməd Vurğunun yanına çağırır və deyir:

- Azərbaycandan yazdığın bəsdir. İndi də keç İrandan yaz.

Səməd Vurğun deyir:

- Yoldaş Bağirov, mən fars dilini bilmirəm.

- Onda Türkiyədən yaz.

Səməd Vurğun deyir:

- Mənim yazdıqlarım zövqünüzü oxşamırsa, yazmaya da bilərəm.

Bağirov qalın bir qovluğu göstərir və deyir:

- Bax, bunlar sənin haqqında yazılanlardır. Hələlik gedə bilərsən.

Səməd Vurğun qorxusundan Moskvaya Fədeyevin yanına gedir.

Bir gün Fədeyev onu Azərbaycan ziyalılarının Moskvada təşkil edilmiş yığıncağına aparır. Burada Səməd Vurğun Yaqubovla görüşür. Yaqubov deyir:

- Bağirovu vəzifədən çıxartdılar. onun yumruğunu xalqın başı üstündən götürdülər.

Səməd Vurğun deyir:

- Bunun üçün sevinmək yox, ağlamaq lazımdır.

Səməd Vurğun yumruğunu düynləyib öz alnına vurur və belə deyir:

- Yurdumuzu, əcdadlarımızın yadigarını qoruyan Bağirovun yumruğudur. 416-cı Taqanroq diviziyasını təşkil edən və insanlarımızın yad torpaqlara köçürülməsinə imkan verməyən Bağirov olmadımı? [7, 27]

Problemin aktuallığı. Tarix təlimində məktəblilərdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasında dialoqun əhəmiyyəti böyükdür.

Problemin elmi yeniliyi. Tarix təlimində dialoqun tətbiqi ilə şagirdlər fikir mübadiləsi edirlər, eyni zamanda bir sıra vərdislərə yiyələnirlər.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən təklif və nəticələr – şagirdlərdə ünsiyyət qabiliyyəti inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayev T.S. Tarixin tədrisi: tarixilik və müasirlik: Monoqrafiya. Bakı, 2006.
2. Abbasov Ə., Əhmədov A. Ümumi təhsildə inteqrasiya: Müasir yanaşmalar. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2013, 10 may
3. Vagin A.A. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1973.
4. Əmirov M.M. Tam orta məktəblərdə tarixin fəal-interaktiv təlimi metodikası: Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2011.
5. Kurikulum jurnalı, 2015, № 3
6. Kurikulum jurnalı, 2014, №4
7. Pirsultanlı S.P. Mir Cəfər Bağirov yaddaşlarda. Gəncə: AGAH, 2005.

G. Mammadova

THE ROLE AND APPLICATION OF A DIALOGUE IN HISTORY TEACHING PROCESS

SUMMARY

The article deals with a significance of a dialogue both for teachers and pupils. At the same time, a dialogue allows to define the attitude towards historical facts, phenomenon and events.

The application of a dialogue in classes leads to the development of pupils' skills such as to communicate, as well as to listen to each other, to respect others' opinion, etc. In this case a teacher must awake interest in the training process and establish a dialogue with the pupils under the conditions of cooperation. If necessary she must correct mistakes and support the pupils. The main goal is to organize a lesson under the principles of dialogue and cooperation. In this way it is possible to achieve a development of pupils' communicative skills.

Г. Мамедова

РОЛЬ И ПРИМЕНЕНИЕ ДИАЛОГА В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ПО ПРЕДМЕТУ ИСТОРИИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значение диалога как для учителей, так и для учеников. В то же время диалог позволяет определить отношение к историческим фактам, явлениям и событиям.

Применение диалога в учебном процессе способствует развитию навыков общения у учеников, восприятия и уважения мыслей друг друга, а также способствует приобретению других навыков. В этом случае учитель должен вызвать интерес к учебному процессу и наладить диалог с учащимися в условиях сотрудничества. При необходимости он должен исправлять ошибки и поддерживать учеников. Главная цель организовать урок по принципам диалога и сотрудничества. Таким образом, можно достичь развития коммуникативных навыков учеников.

Redaksiyaya daxil olub: 07.11.2017

V-XI SİNİFLƏRİN AZƏRBAYCAN TARİXİ KURSLARINDA ŞAĞİRDLƏRİN TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN NÜMUNƏSİNDƏ TƏRBIYƏ EDİLMƏSİNİN İMKANLARI VASİTƏLƏRİ, METODLARI VƏ YOLLARI

Leyla Kərimova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: L-karimova@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.* D. Musayev,
ped.ü.fəls.dok. T. İsayeva

Açar sözlər: məktəb, V-XI siniflər, dərslər, sinifdən xaric tədbirlər, məktəbdən kənar tədbirlər, təlimin səmərəliliyi, tərbiyənin səmərəliliyi

Ключевые слова: школа, 5-11 классы, уроки, внеурочные мероприятия, внешкольные мероприятия, эффективность обучения, эффективность воспитания

Key words: school, 5-11 classes, lessons, after school events, out of school events, efficiency in education, efficiency in upbringing

Şagirdlərin tarixi şəxsiyyətlərin nümunəsində tərbiyə edilməsi tarixin tədrisi metodikası elmində çox az tədqiq edilmişdir. Bu sahədə bir başlıq var. Bu baxımdan pedaqoji ədəbiyyatda problemə münasibət birmənalı deyil. Bu məsələ ilə bağlı pedaqogika dərslərində deyilir: "... pedaqoji nəzəriyyə və praktikanın ən mürəkkəb problemlərindən biri şəxsiyyət və onun xüsusi təşkil olunmuş şəraitdə inkişafıdır. Şəxsiyyət problemi ilə yaş fiziologiyası, anatomiya, sosiologiya, yaş psixologiyası, pedaqoji psixologiya və digər elmlər məşğul olur" (1, 72).

Digər fəlsəfə ədəbiyyatda şəxsiyyətlə bağlı maraqlı fikir və mülahizələrə diqqət yetirək: "Şərq fəlsəfi fikiri, o cümlədən klassik ədəbiyyat nümayəndələrinin, xüsusən də şairlərin irsi-ni.... təhlil edərkən onların idrak səviyyəsi və düşüncələri haqqında ətraflı məlumat əldə etmək olur. Burada şair və yazıçılar həm tədqiqatçı, həm də şəxsiyyət kimi çıxış edir" (2, 71).

Şərq dünyasının dahilələrindən biri Nizami-mülk yazırdı: "Elm və sənət şəxsiyyətin inkişafına müsbət təsir göstərir. Elm və sənətdən hər nəyi öyrətmək lazımsa, hamısını övladına öyrət" (3, 117).

Şərq dünyasının, xarakterinin dərk edilməsində misilsiz hind əfsanəsi adlanan "Kəlilə və Dimnə"nin xüsusi yeri vardır. Bu kitab filosof üçün zəngin bir fəza, ağıl üçün böyük məşq meydanı, söz aşıqları üçün-unudulmaz xatirə,

mənasını dərk edib qananlar üçün gözəl bir ibrət xəzinəsidir" (4, 16).

Şəxsiyyətin formalaşdırılması probleminə N. Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" əsərində xüsusi diqqət yetirilmişdir. N. Tusinin fikrincə? "hər şeyi olduğu kimi dərk etməyə, hər işi lazımı kimi yerinə yetirməyə hikmət deyilir (5, 35). Tusiyə görə hikmət mənəviyyəti saflaşdırır, insanı arzu edilən səviyyəyə yüksəldir. Görkəmli mütəfəkkir hikməti iki yerə bölür: biri – elm, o biri-əməl (iş).

"Buddizmə görə, həyatda iki şey var: səbəb və nəticə. Nəticə izzətdir. Səbəb isə həyat sevinclərinə, dünya nemətlərinə bağlılıqdır. İnsanın borcu, vəzifəsi izzətdən xilas olmaqdır. Buna nail olmaq üçün naz-nemətdən, sərvət və mənfi emosiyalardan-paxıllıq, xəsislikdən, kin-kidürətdən, mərdimazarlıqdan, yalançılıqdan, ikiüzlülük-dən, xəbərcilikdən təmizləmək lazımdır" (4, 24).

"Qabusnamə"də də insanın daxili aləmi ilə zahiri aləmi arasında asılılıq olduğu, insanı digər canlılardan daha kamil edən, fərqləndirən on xüsusiyyət olduğu göstərilir. Onlardan beşi insanın daxilində, beşi isə xaricindədir. "Daxildə olan beş xüsusiyyət: təfəkkür, hafizə, təxəyyül, təsəvvür və danışqdır. Xarici beş xüsusiyyət" eşitmə, görmə, qoxu, toxunma və dad bil-mə xüsusiyyətidir" (6, 36).

Cəmiyyətdə yüksək səviyyəli vətəndaşın formalaşdırılmasında təhsilin, məktəbin, mədəniyyətin və maarifləndirici təbliğatın misilsiz rolu var. Qədim Şərq fəlsəfi fikrində mənəviyyatda

mənəvi dəyərlərə daha çox əhəmiyyət verilmişdir. Valideyn-övlad, ədəb-ərkan, dövlət qazanmaq və s. barədə çoxsaylı tövsiyələr verilib.

Şəxsiyyətlə bağlı “Qobusnamə”də deyilir: “Adam böyük mənəbə çatdıqda, barsız ağac kimi olmamalı, böyüklüyündən yalnız dövlət əldə etmək üçün istifadə etməməlidir. Əgər o heç kəsə xeyir, ya zərər verməsə, yüz min dinarı

olan yəhudi kimi bir şeyə oxşar, heç kəsə xeyir, ya zərəri olmadığı üçün ən alçaq adam hesab edilir” (6, 171).

Araşdırmalardan aydın oldu ki, ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində tarixi şəxsiyyətlərin təsviri və səciyyələndirilməsinə həsr edilmiş çoxsaylı mövzular var. Bunlar aşağıdakılardır:

<i>№</i>	<i>Tarixi şəxsiyyətləri səciyyələndirən mövzular</i>	<i>Dərsdə tarixi şəxsiyyətlərin keyfiyyətlərinə görə səciyyələndirilərək təhlil edilib qiymətləndirilməsi</i>
1	Qan içən Kiri kim məğlub etdi	Tomrisin dövlətçilik baxımından dəyərləndirilməsi
2	Cavanşir	Cavanşirin dövlətçilik, diplomat, xalqını sevən dövlət başçısı kimi dəyərləndirilməsi
3	“Qırx il kölə kimi yaşamaqdansa”...	Babəkin igidliyi, vətənpərvərliyi, əqidəsinə sadiqliyi baxımından dəyərləndirilməsi
4	Şəmsəddin Eldəniz necə Azərbaycan hökmdarı oldu	Şəmsəddin Eldənizin şəxsi keyfiyyətlərini, dövlətçiliyimizdəki rolunu təhlil etmək
5	Ağqoyunlu dövlətinin hökmdarı	Uzun Həsənin dövlətçilik fəaliyyəti və onun şəxsi keyfiyyətlərinin təhlili
6	Səttarxan	Səttarxanın Cənubi Azərbaycanda dövlətçiliyin təkmilləşdirilməsindəki fəaliyyətini müəyyənləşdirmək
7	“Bir kərə yüksələn bayraq”....	M.Ə. Rəsulzadənin həyatı və fəaliyyəti təhlil edilməli və qiymətləndirilməsi
8	Müstəqil Azərbaycanın qurucusu	H. Əliyevin mənalı həyatı və fəaliyyəti təhlil edilir və dəyərləndirilir
9	Ulu öndərin yolu ilə	H. Əliyevin həyatı və fəaliyyəti təhlil edilir və dəyərləndirilir
VI sinif üzrə		
1	Atropatena dövləti	Atropatın həyatı və dövlətçilik fəaliyyəti təhlil edilir və dəyərləndirilir
2	Albaniya dövlətinin yaranması	Cavanşirin həyatı, dövlətçilik və diplomatik fəaliyyəti təhlil edilir və dəyərləndirilir
VII sinif üzrə		
1	Babəkin başçılığı altında azadlıq hərəkatı	Babək xürrəmidin igidliyini, qürurluğunu, vətənpərvərliyini təhlilə cəlb etməklə qiymətləndirmək
2	Qaraqoyunlu Qara Yusif	Qara Yusifin dövlətçilik sahəsindəki fəaliyyətini təhlil etmək və dəyərləndirmək
3	Ağqoyunlu Uzun Həsən	Uzun Həsənin dövlətçilik fəaliyyətini, onun vətənpərvərliyini, diplomatik fəaliyyətini təhlil etməklə dəyərləndirmək
4	Mərkəzləşmiş vahid Azərbaycan dövləti	Şah İsmayılın cahanşimul dövlətçilik fəaliyyətini, diplomatik məharətini, mərdliyini, yüksək poeziya qabiliyyətini təhlil etmək və dəyərləndirmək.

V-XI siniflərin Azərbaycan tarixi kurslarında şagirdlərin tarixi şəxsiyyətlərin nümunəsində tərbiyə edilməsinin imkanları vasitələri, metodları və yolları

VIII sinif üzrə		
1	Nadir xan Əfşar səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa edir	Nadir şah Əfşarın tarixi xidmətlərini təhlil etmək və dəyərləndirmək onun sərkərdəlik məharəti xüsusi təhlil obyektini kimi seçilməlidir
2	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsində son cəhd	Ağa Məhəmməd şah Qacar şəxsiyyəti təhlil edilib dəyərləndirilməlidir
IX sinif		
1	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti	Məmməd Əmin Rəsulzadənin və Fətəli xan Xoyskinin həyat və fəaliyyətləri təhlil edilməli və dəyərləndirilməlidir
2	Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq mübarizəsi	Seyid Cəfər Pişəverinin siyasi fəaliyyəti və həyatı təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir
3	Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpası	Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti öyrənilməli və təbliğ edilməlidir
X sinif		
1	Qeyd: 10-cu sinifdə V-IX siniflərdə tədris olunmuş mövzuların təkrarı olduğuna görə 10-cu sinifdə mövcud olan tarixi şəxsiyyətləri təkrarən tədqiqatın obyektinə gətirməyi məqsəda uyğun hesab etmirik	
X sinif		
1	Hüquqi-demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti qurmaq yolunda	Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi

Araşdırmalardan aydın oldu ki, tarixi şəxsiyyətləri əks etdirən mövzuları müəllim aşağıdakı tədris vasitələrinin köməyi ilə reallaşdırmalıdır:

1) dərslilər, 2) dərslilərə yazılmış metodik vəsaitlər, 3) tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətlərini əks etdirən portretlər və şəkillər, 4) ağıllı lövhələr, 5) proyektor, 6) kompüter və s.

Tarixi şəxsiyyətlərin nümunəsində şagirdlərin tərbiyə edilməsində səmərəli nəticələr əldə etmək üçün aşağıda sadalanan təlim metodlarından istifadə edilməsini məqsəda uyğun hesab edirik:

1) beyin həmləsi, 2) müzakirələr, 3) rollu oyunlar, 4) təqdimatlar, 5) tədqiqatın aparılması, 6) məntiqi təfəkkür, tənqidi təfəkkür və yaradıcı təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar və s.

Problemlə bağlı apardığımız müşahidə və araşdırmalar şagirdlərin tarixi şəxsiyyətlərinin nümunəsi əsasında tərbiyə edilməsini üç metodik yoldan istifadə etməklə həyata keçirilməsini məqsəda uyğun hesab edirik:

Birincisi, tarix dərsləri, ikincisi, sinifdən xaric tədbirlər, üçüncüsü, məktəbdənkənar tədbirlər.

Problemnin elmi yeniliyi. V-XI siniflərin Azərbaycan tarixi kurslarında şagirdlərin tarixi şəxsiyyətlərinin nümunəsində tərbiyə edilməsinin imkanları, vasitələri, metodları və metodik yollarının müəyyənəşdirilməsi ilə bu işin sisteminin şərhidir.

Problemnin nəzəri əhəmiyyəti. V-XI siniflərin Azərbaycan tarixi kurslarında şagirdlərin tarixi şəxsiyyətlərin nümunəsində tərbiyə olunması üzrə yaradılmış iş sistemi tarixin tədrisi metodikası elminin məzmununu zənginləşdirərək ona bir töhfədir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə yaradılmış metodik sistemdən ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində istifadə edə bilərlər.

Elmi nəticə. Məqalədə ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində Azərbaycan tarixi kurslarında tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş mövzuların imkanlarının müəyyənəşdirilməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayev Ə.X. Rüstəmov F.A. Pedagogika (Yeni kurs): Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
2. Bayramov Ə. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1981.
3. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Elm, 1989.
4. Əlisa Nicat. Dünya filosofları. Bakı: Sabah, 1995.
5. Tusi N. Əxlaqi nasir. Bakı: Elm, 1989.
6. Qabusnamə. Bakı: Azərnəşr, 1989.

Л. Керимова

ПУТИ, МЕТОДЫ, СПОСОБЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ВОСПИТАНИЯ УЧЕНИКОВ НА ПРИМЕРЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ НА КУРСЕ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В V-XI КЛАССАХ

РЕЗЮМЕ

В статье отражается актуальность проблемы, посвященная историческим личностям указанная в программе 5-11 классов по истории Азербайджана. Были исследованы учебные единицы, которые будут использоваться в процессе урока. А также определены методы и пути обучения учеников на примере исторических деятелей.

L. Karimova

WAYS, METHODS, WAYS AND OPPORTUNITIES OF STUDENT EDUCATION BY THE EXAMPLE OF HISTORIC PERSONS AT THE COURSE OF THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE V-XI CLASSES

SUMMARY

The relevance of the problem is shown in the article. According to the program in the history of Azerbaijan is spoken about the themes dedicated to the historical personalities. Educational units have been investigated which will be used during the lesson. As well the methods and the ways were defined in education of pupils taking as the role model historical personalities.

Redaksiyaya daxil olub: 30.10.2017

VI-IX SİNİFLƏRİNİN ÜMUMİ TARİX KURSLARINDA BEYİN HƏMLƏSİ METODUNDAN İSTİFADƏ

Aytəkin Əhmədova,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: əhmədova_a@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. M.M. Əmirov,*
ped.ü.fəls.dok. L.N. Nağıyeva

Açar sözlər: VI-IX siniflər, beyin həmləsi, ümumi tarix, metod, əqli hücum, təlimin keyfiyyəti

Key words: sixth-ninth classes, brain storming, general history, method, intellectual attack, quality of training

Ключевые слова: VI-IX классы, мозговой штурм, общая история, метод, качество обучения

Ölkədə təhsil siyasəti islahatlar yolu ilə dünyanın təhsil standartlarına yaxınlaşdırma və integrasiya etmək istiqamətində davam etdirilir. Bu istiqamətdə xeyli tədqiqatlar və araşdırmalar aparılır, bu islahat davam etməkdədir. Ağlın, intellektin təntənəsi elm və texnologiyanın xüsusi kompüter texnologiyalarının sürətli inkişafı XXI əsrin məktəblilərinin müasir dövrün tələblərinə cavab verən, sürətlə dəyişən həyat şəraitinə uyğunlaşa bilən, qloballaşan dünyamızın tələb etdiyi bilik bacarıq və dəyərlərə yiyələnən, bu kompetensiyaları davamlı inkişaf etdirən gənclər kimi formalaşması təhsil ocaqlarında təlim-tərbiyə prosesinin necə qurulmasından öyrədici mühitin təşkilindən və s. kimi amillərdən asılıdır.

Məhz müasir interaktiv təlimin də başlıca vəzifələrindən biri də öyrənməyi öyrətməkdir, yəni bütün yuxarıda sadalananlar dövlətimizin təhsil işçiləri qarşısında qoyduğu vəzifələrdən irəli gəlir. Bunu Respublikamızın ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli 103 nömrəli qərarı da sübut edir.

“İnteraktiv təlim metodunun əsas komponentlərindən biri də beyin həmləsidir. “Beyin həmləsi” BİBÖ(KWL), və ya “Əqli hücum” (Brainstorming), “Aukşion” (Aucion), “Klaster” (Cluster), “Suallar” (Questioning), “Anlayışın çıxarılması”, “Söz assosiasiyaları”, “Sinektika” kimi texnikaları vardır” (1, 409). Həmin metod 1953-cü ildə Osborn tərəfindən təklif edilmişdir. Bu metodun tətbiqi şagirdlərdə nəinki, təfəkkürü fəallaşdırmaqla yanaşı onlarda özünə inam, sərbəstlik, fikirlərini sərbəst ifadə etmək bacarı-

ğı formalaşdırır. Əslində “interaktiv termini” qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan deməkdir. İnteraktivlik anlayışı adı altında şagirdlərin tədqiqat xarakteri daşıyan xüsusi təşkil olunmuş idrak fəaliyyəti başa düşülməlidir.

Fəal təlim metodlarına o metodlar daxil edilir ki, onlar şagirdlərin keçmiş bilikləri və dərslik materialları əsasında yeni biliklər əldə edə bilsinlər. Həyatda rast gəldikləri hadisə və prosesləri təhlil etməklə həyatı dərk etməyə kömək etsin. Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək fəal təlimi aşağıdakı kimi səciyyələndirə bilərik. “Müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri və ya bir - biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yeni biliklər əldə etməyə imkan verən təlim metodları və təşkil formalarının məcmusu hesab etmək olar” (2, 17). İnteraktiv təlim metodları tətbiq edilən dərslərin təşkilində əsas cəhətlərdən biri məhz şagirdlə və müəllimlər arasında psixoloji mühit yaratmaq, hər iki tərəfin qarşılıqlı əməkdaşlığını təmin etməkdən ibarətdir. Şagirdlərin fəallığını təmin etmək üçün müəllim açar sözdən istifadə edir.

Açar söz mövzu ilə bağlı müəllimin şagirdləri düşünməyə təhrik etmək vasitəsidir. Burada istifadə edilən metodlardan biri də beyin həmləsidir. Şagirdlərin düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün açar sözdən istifadə etmək məqsəduyğundur. Müəllimin açar sözündən sonra şagirdlərin fərziyyələri təhlil edilir ki, bu da ümumi biliyin mənimsənilməsinə kömək edir. Açar söz ətrafında şagirdlərin söylədiyi fikirlər lövhədə şaxələndirmə üsulu ilə də göstərilə bilər. Bu sxem istənilən qədər artırıla bilər və bu şaxələnmənin lövhəyə çəkilməsində uşaq-

ların fəallığı dərhal təmin edilir, çünki heç bir şagird kənarda qalmaq istəmir, hamı nə isə demək istəyir” (3, 10). Beyin həmləsində şagirdlərin fəallığı təmin edildiyi üçün bu üsulu tədqiqatçılığın ilkin mərhələsi hesab edə bilərik.

Qrup işinin sərbəst şəkildə təşkil edildiyi bu prosesdə qrupun bütün üzvləri ciddi bir problemin həllinə cəlb olunurlar. Çoxluğun birgə səyi ilə müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Deyilənlər təhlil edilir. Bu zaman çox fikir toplanılır və qiymətləndirilir. “Paşayev bu metodu müsahibənin sinonimi hesab edir” (4, 38). Son vaxtlar bir çox ölkələrdə o cümlədən Türkiyədə beyin fırtınası adı ilə yayılmış terminə üstünlük verilir” (5, 207). Tarix dərslərində beyin həmləsinin metodlarından istifadə zamanı yarana biləcək mənfi halları aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik, məsələn səs-küy, müzakirənin uzanması, anlayışın çətin olması, vaxtın uzanması, mövzudan yayınmaq və yayındırmaq, təkrarlanma və s. kimi halları qeyd edə bilərik. “BİBÖ - biz artıq nəyi bilirik, biz artıq nəyi bilmək istəyirik, biz nə öyrəndik və hələ nə öyrənməliyik. Burada məqsəd uşaqların mövzu barəsindəki əvvəlki təcrübəsini və yeni biliklər verməklə uşağın düşüncəsini optimallaşdırmaqdır.

Digər texnikalardan biri də suallardır. Dəqiq suala cavab vermək və alınan məlumatları tutuşdurmaq bacarıqları məntiqi və tənqidi təfəkkürü formalaşdırır. Uşaqlara qapalı və açıq suallar verilməlidir. Uşaqlara aşağı, orta, yüksək səviyyəli suallar vermək olar” (6, 90-91). Söz assosiasiyaları həmin üsuldən mövzunun öyrənilməsinin əvvəlində bu barədə şagirdlərin nəyi bildiklərini müəyyənləşdirmək məqsədilə və ya dərslərin sonunda bu haqda şagirdlərin yeni nə öyrəndiklərini təyin etmək məqsədilə istifadə etmək olar“. 1. Öyrənilən məsələ ilə bağlı əsas sözü seçib ayırın və lövhədə yazın. 2. Bu sözü eşidərkən fikirlərinə gələn digər sözləri yazmağı şagirdlərdən xahiş edin. Bu bir iki dəqiqəlik bir tapşırıqdır. 3. Heç bir sözün yazılmamasının mümkünlüyünü də izah edin.

Nəticə-ilkın sözlə şagirdlərin təsəvvürlərində əlaqələndirdikləri lüğət ehtiyatının “ani təzahürüdür”. 4. Təlimin qiymətləndirilməsi üçün onun başlanğıcına qədərki və ondan sonrakı nəticələri müqayisə etmək olar. Bu sizə təlim fəaliyyətinizi qiymətləndirməkdə şagirdlərə isə öz yüksəlişlərini görməkdə kömək edə bilər. 5.

Mövzunun öyrənilməsinin sonunda hər şagirddən bu mövzu ilə bağlı nə düşündüyünü və hiss etdiyini bir sözlə ifadə etməyi xahiş edin. Şagirddən bu mövzuya aid sözü soruşun. Sözləri toplayın və şagirdlərə onların siyahısını tərtib etməyi tapşırın” (7, 23).

Xatırladaq ki, dərslərin səmərəsini artırmaq üçün bu üsulları yerli yerində istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Beyin həmləsinin məzmununun əsas üstün cəhəti təlim fəaliyyəti zamanı şagirdlərin təfəkküründə real ziddiyyətlərin həll olunması zəminində öyrənməyə real marağın meydana çıxmasıdır. Real ziddiyyətlərin doğurduğu hisslər intellektual ehtiyatların səfərbər olunmasını təmin edir, öyrənmə fəaliyyətini stimullaşdırır, diqqəti uzun müddət bir şey üzərində saxlamağa ehtiyac yaradır. Bununla da bu metodun texnikalarının tətbiqi şagirdlərin təlim fəallığının, onların öyrənməyə marağının artmasına təsir göstərir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, bu metod müəyyən vəziyyətlərdən çıxış yolu tapmaq onları təhlil etmək, ən yaxşı həll yollarının tapılması ilə bağlı qərar qəbul etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir. Beyin həmləsi həmçinin şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqələri yaxşılaşdırır.

Əsas məqsədlərdən biri isə verilmiş problemi həll yollarının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Son nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, beyin həmləsi metodundan və texnikalarından istifadə etməklə müəllimlər təlimdə səmərəliliyə, yüksək nəticə əldə etməyə şagirdlərin təfəkkürünü formalaşdırmağa son nəticədə təlimin keyfiyyət göstəricilərinin artmasına səbəb olur. Fikrimizi VI sinifdə ümumi tarix kursunda “Respublikanın Sonu. Roma İmperiyasının Yaranması və Süqutu” mövzusunun nümunəsində ifadə edək.

Standartlar: 1.1.2 4.1.1

Məqsəd:

1. Roma dövlətinin meydana gəlməsi inkişafı və tənəzzül dövrlərini fərqləndirir.

2. Tarixi şəxsiyyətlərin (Y.Sezar, O.Avqust, Konstantin) Roma tarixində rolunu müəyyənləşdirir.

Təlim forması: kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu: beyin həmləsi, söz assosiasiyası

İnteqrasiya: Az-t. standartı 2.1.1 Ə. 2.4.3 2.1.3

Resurslar: xəritə, dərslik, iş vərəqi, tədqiqat materialları

Dərsin mərhələləri:

Motivasiya: Burada biz illüstrasiyaları göstərməklə bu illüstrasiyaların hansı dövlətə məxsus olduğunu sualını verə bilərik, həmçinin də onlar haqqında nələr bilirsiniz deyə soruşa bilərik. Müəllim şifahi şərh üsulundan istifadə edir, şagirdlərə tədqiqat aparmaq üçün məlumat paylanır.

Tədqiqat sualı: Roma imperiyası necə yarandı və parçalandı.

I qrup: Roma dövlətinin inkişafı və tənəzzüllü dövrlərini fərqləndirin.

II qrup: Yuli Sezarın Roma tarixindəki rolunu müəyyənəldirin.

III qrup: Roma imperiyasının yaranması və inkişafı dövrlərini fərqləndirin. Zaman oxu üzərində Roma şəhərinin salınmasını Konstantinopolun paytaxt olmasını, imperiyanın parçalanması və Qərbi Roma imperiyasının süqutunu qeyd edin.

IV qrup: Roma imperiyasının parçalanmasında Oktavian Avqust və Konstantinin rolunu müəyyənəldirin.

Məlumatın mübadiləsi: Müəyyən edilmiş zamanda şagirdlər cavabları hazırlayır və təqdim edirlər cavablar oxunur

Məlumatın müzakirəsi: Cavablar diqqətlə dinlənilir, müzakirələr olunur və əlavələr edilir. Meyarlar əsasında qruplar qiymətləndirilir.

Ümumiləşdirmə və nəticə: Sezarın hakimiyyəti ələ keçirməsi, Romada vətəndaş müharibəsi, Antoni və Oktavian arasında çəkişmə Oktavianın qalib gəlməsi, Trayanın dövründə imperiyanın ərazisinin böyüyərək maksimum həddə çatması, imperiyaya çevrilmiş Roma dövlətinin parçalanması, ölkədə quldarlıq təsərrüfatının inkişafı, qotların, hunların və vandalların Romaya hücumu, Qərbi Romanın süqutu şagirdlər tərəfindən mənimsənilir.

Yaradıcı tətbiqetmə: Azərbaycan-Roma münasibətləri haqqında mətn hazırlayın.

Refleksiya və qiymətləndirmə ilə dərs yekunlaşır və ev tapşırığı verilir. Tarixi şəxsiyyətlərdən birinin internet materiallarından və digər mənbələrdən istifadə edərək Roma tarixindəki rolunu dəyərləndirin.

Problemin aktuallığı ondan ibarətdir ki, məqalədə irəli sürülən müddəalar, fikir və mülahizələr tarixin tədrisi metodikası və metodologiyası elminin nəzəri əsaslarını zənginləşdirəcək.

Problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, beyin həmləsi metodunun ümumi tarix kurslarına tətbiqinin səmərəli metodik yolları müəyyənəldirilmişdir. Eləcə də həmin metodun təkmilləşdirilməsi nə əsaslı zəmin yaradılıb.

Problemin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədə təklif olunan sistemdən ümumtəhsil məktəblərinin tarix müəllimləri gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində istifadə edə biləcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmirov. M. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal / interaktiv təlim metodikası. Bakı, 2014.
2. İbrahimova. X.Q. Biologiyanın tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi (VI-VIII siniflər üçün): Dissertasiya, Bakı, 2006.
3. Əmircanova Q.A. Ədəbiyyat dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə və şagirdlərin biliyinə onun təsiri: ... diss., Bakı, 2009.
4. Paşayev A., Cəfərov E. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi imkanları. Bakı, 2005.
5. Kərimov. Y.Ş. Təlim metodları. Bakı: Poliqraf, 2007.
6. Əliyeva F., Məmmədova.Ü. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2007.
7. Məlikov R., Nəcəfli T. Tarixin interaktiv təlimi.

А.Ш. Ахмедова

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА МОЗГОВОЙ АТАКИ НА КУРСЕ ОБЩЕЙ ИСТОРИИ В VI-IX
КЛАССАХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ**

РЕЗЮМЕ

В статье дано обоснование актуальности темы. Дается разъяснение сущности мозговой атаки с различных точек зрения. Излагаются сущность и содержания метода мозговой атаки. Дано подробное разъяснение использования различных техник мозговой атаки при подготовке. Уточнены дидактические и воспитательные особенности использования техник входящих в мозговую атаку.

A.Sh. Ahmadova

**ON USE BRAINSTORMING METHODS GENERAL EDUCATION OF SCHOOLS IN GENERAL
HISTORY OF COURSES VI-IX CLASSES**

SUMMARY

The urgency of the subject has been based in the article. The essence of brainstorming has been clarified from different points of view. On use the techniques of brainstorming details have been given explaining in the training. Incoming to the brainstorming the techniques of didactic and nurture aspects have been brought clarify.

Redaksiyaya daxil olub: 11.10.2017

PSIXOLOGİYA VƏ KORREKSİYA PEDAQOGİKASI

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI AUTİZMLİ UŞAQLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aidə Nəbiyeva,

fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə dissertant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
E-mail:namazovaaida@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.ü.elm.dok., prof. R.İ. Əliyev,*
ped.ü. fəls dok., dos. S.Q. Həsənlı

Açar sözlər: *psixi inkişafın pozulması; uşaqlıq dövrü; uşaq autizmi; psixi və sosial inkişafda çətinliklər; məktəbəqədər yaş dövrü; fəal uzaqlaşma; kənardan seyr etmə; göz kontaktı*

Ключевые слова: *нарушение психического развития; детство; детский аутизм; трудности психического и социального развития; дошкольный возраст; активное избегание; смотреть с внешней стороны; зрительный контакт*

Key words: *violation of mental development; childhood; child autism; difficulties in mental and social development; preschool age; active deportation; do not watch out; eye contact*

Məlum olduğu kimi, erkən uşaq autizmi (EUA) – uşaqlarda bioloji defisitarlığın mövcud olması nəticəsində meydana gələn, psixi inkişafın pozulmasının xüsusi növüdür. Bu vəziyyətə düşər olmuş uşaq, anadan olduğu andan, xüsusi şəraitdə inkişaf edir və onun inkişafında, mütəxəssislərin fikrincə, normal inkişaf dövrü mövcud olmur. O da məlumdur ki, psixi və sosial inkişafda çətinliklər təkcə uşaqlıq dövründə üzə çıxmırlar və uşaq autizminin təzahürləri ilə yaşayan insan bütün ömrü boyu xüsusi dəstəyə ehtiyac duyur. Bu cür yardımın təşkil olunması və həyata keçirilməsi üçün, EUA sindromlu uşağın problemlərinin formalaşma dinamikasının xüsusiyyətlərini təyin etmək vacibdir. Bu baxımdan, EUA sindromlu uşaqların psixi inkişafında yer alan pozuntuların yaş xarakteristikasının, konkret nəzərdən keçirilən halda – məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda psixi inkişafın yaş xarakteristikasının nəzərdən keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu yaş dövrü, mütəxəssislərin fikrincə, həm də onunla səciyyələnir ki, bu zaman, bütün təhlükəli meyllərin mövcud olmasına baxmayaraq, sindrom hələ tam formalaşmamışdır və, deməli, psixoloqun uşaqla və onun yaxınları ilə apardığı profilaktika işi xüsusilə məhsuldar ola bilər.

Məktəbəqədər yaş dövrü – uşaq autizminin daha kəskin, “klassik” təzahürləri dövrüdür.

Bu – EUA sindromunun təzahürlərinin artıq formalaşmış təsviri dövrüdür. Uşaq artıq onun həyatına müdaxilənin autist mühafizə üsullarını formalaşdırmışdır. Haqqında söz açılan bu dövr, şübhəsiz, bu cür uşaqların yaxınlarının həyatında ən ağır dövrüdür. Yaşlıların uşağın həyatına fəal müdaxilə cəhdləri, onun həyatının bərqərar olmuş stereotiplərinin pozulması adətən dramatik nəticələnir – uşaqlarda neqativizm qeyd olunur, onun qorxuları artır, təcavüz və özünə təcavüz xarakterli reaksiyaların tezliyi və intensivliyi artır, uşağı onun əhatə mühitindən təcrid etməyə yönəlmiş avtosimulyasiya xarakterli stereotip üsullar güclənir və təkmilləşir.

Yaşlılar (EUA sindromlu uşağın valideynləri) təkrar-təkrar acizlik hissini yaşayır, uşağı öyrətməkdə, onu sakitləşdirməkdə, ağır yaşantılardan qorumaqda imkansız qalırdılar. Məhz bu zaman valideynlər artıq uşağın inkişafında ciddi problemlərin olduğunu aydın başa düşür və kömək almaq ümidi ilə mütəxəssislərə üz tuturlar. O da yaxşı məlumdur ki, araşdırılan yaşda normal inkişafda olan uşaq dünyanı daha fəal şəkildə mənimsəyir, onda əhatə mühiti ilə qarşılıqlı əlaqə üsullarının, nitqin, təfəkkürün, yaradıcılığın sürətli inkişafı gedir, xarakterin formalaşması prosesi gedir; uşaq insanlar arasında münasibətlərin emosional cəhətini dərk etməyə, özünü

qavramağa başlayır. Oyunda o özünü ifadə edir, gələcəyə hazırlaşır.

Bəs EUA sindromlu uşaqlarda nə müşahidə olunur? Hər şeydən əvvəl, erkən uşaq autizmi uşaqlarda adekvat emosional əlaqənin pozulması (daha doğrusu, onun formalaşmaması) ilə bağlıdır. EUA sindromlu uşaq sanki əhatəsindəki heç nəyi “görmür”. Ona edilən müraciətə boylanmır, heç nə soruşmur, başqaları ilə (hətta öz anası ilə) göz kontaktından qaçır. Bu çətinliklər yaşıdları ilə əlaqələrdə daha parlaq (məhəl qoymamaq, fəal uzaqlaşma, kənardan seyr etmə, “yaxınlıqda” oyun və s.) əks olunur. Bu cür uşağı qarşılıqlı ünsiyyətə cəlb etmək baxımından inadkar cəhdlər uşaqda təşvişin və gərginliyin formalaşmasına səbəb olur.

EUA sindromlu uşağın davranışı aşkar stereotipliklə (təkrarlanmalarla) səciyyələnir, məsələn: əhatəsində vərdis etdiyi sabitliyin qorunub saxlanması, eyni bir qidanın qəbul edilməsi, eyni paltarın geyinilməsi, eyni marşrutla gəzmək, eyni hərəkətləri, sözləri, ifadələri təkrarlamaq, maraqların sabitliyi, eyni üsulla əlaqəyə girmək və s. Vəziyyətə adekvat emosional reaksiyanın olmaması, emosional rezonansın zəifliyi ilə yanaşı, onlar üçün işıq, səs, taktıl, temperatur qıcıqlandırıcılarına qarşı hiperteziya səciyyəvidir. Bu ona gətirib çıxarır ki, erkən uşaq autizmi əhval-ruhiyyənin daimi mənfi fonu ilə müşayiət olunur. Uşaqlar, öz ünvanlarına yönəlmiş kəskin tona qarşı yüksək səviyyədə həssas olurlar. Başqasının siması çox güclü qıcıqlandırıcıya çevrilir (birbaşa görmə kontaktının olmaması məhz bununla izah edilir).

Bu uşaqların xarici görünüşü də səciyyəvidir: onlar boy atmaqda öz yaşıdlarından geri qalırlar. Fiziki inkişafda anomaliyalar, həmçinin, yuxarı nəfəs yollarının infeksiyasının tezliyinin artması və mədə-bağırsaq traktının disfunktsiyaları ilə təmsil olunur. Ağrı həddi aşağıdır, onlar hətta özlərini zədələsələr belə, ağlamırlar. Uşaqlar nə sözlə, nə də hərəkətləri ilə somatik xəstəlikləri büruzə vermirlər.

Əhatəsindəki insanlarla, ilk əvvəl valideynlərlə kontaktın pozulması (formalaşmaması) uşağın nitqinin kommunikativ funksiyasının pozulmasında da aydın görünür. Nitqin inkişafı müddətindən asılı olmayaraq, formalaşmış ekspressiv nitqin formalaşmasında pozuntular, və əsasən də,

kommunikativ funksiyanın qeyri-qənaətbəxş olması müşahidə olunur. Belə uşaqlar hətta 5-6 yaşlarına kimi çox az hallarda suallarla müraciət edir, əksər hallarda onlara ünvanlanmış suallara cavab vermir və yaxud sadə, birmənalı cavablar verirlər.

Eyni zamanda onlarda, kifayət qədər inkişaf etmiş “avtonom nitq”, yəni öz-özü ilə danışmaq yer ala bilər. Bəzi hallarda bu uşaqlarda “fonoqrafizm” effektinə (onun xeyli əvvəl eşitdiyi-nin sonradan, demək olar ki, sözbəsöz təkrarı) rast gəlinir. Nitqin səciyyəvi patoloji formaları – bilavasitə və ya vaxt baxımından dala qalan exolaliyalar, neologizmlər, şüar xarakterli təkrarlanan səsləndirilmə, intonasiyada qeyri-adi uzatmalar, özünə münasibətdə 2-ci və 3-cü şəxs əvəzliliklərindən və fel formalarından istifadə - yer alır. Nitqin məzmunu ibtidai formaların daha yuxarı yaşlı uşaqlara və yaşlılara xas olan mürəkkəb ifadələrlə birləşir.

Bu dövrdə, V. Lebedinskiyə görə, ağırlı hiperesteziya və onu müşayiət edən diskomfort, uşaqlarda qorxuların meydana gəlməsi üçün əsas formalaşdırır.

Əhvalın təlaş dolu ümumi fonu və çoxsaylı qorxular daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu qorxuların sırasında aşağıdakıları göstərmək olar: ayrı-ayrı şəxslərdən, əşyalardan (məsələn, adi paltar asqısından, dəridən, çətirdən və s.), məişət cihazlarının (ülgücün, tozsoranın, qapı zənginin və s.) səmindən, parlaq işıqdan, təbii hadisələrdən (buludlardan, küləkdən, ağacların xışıltısından və s.) qorxu. Bir çox hallarda onlara xəstəlik qorxusu da əlavə olunur, bəzən isə əhvalın əsaslandırılmamış dəyişmələri müşahidə olunur.

Autist səciyyəli qorxular ətraf aləmin uşaq tərəfindən təhrif edilmiş şəkildə qavranmasına gətirib çıxarır. Bu zaman uşaq dünyanı bir tam kimi yox, ayrı-ayrı affektiv əhəmiyyətli əlamətlərin əsasında qəbul edir. Oyun fəaliyyəti stereotip, monoton xarakter daşıyır (məs., işığın yandırılması və söndürülməsi, əşyaların bir yerdən digərinə və əksinə yığılması və s.). Bu növ oyunlara o qədər yüksək aludəçilik formalaşır ki, onları bu oyunlardan ayırmaq olduqca çətin olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç bir uşaqda bütün verilən xarakterik hallar yer almır və yaxud eyni zamanda formalaşmır (simptomlar yaşla və əqli inkişafı ilə bağlı dəyişirlər).

Məsələ burasındadır ki, autizmlı uşaqların inkişafı qeyri-bərabər xarakter daşıyır, bu isə onlara dar bir sahədə, məsələn, musiqidə, riyaziyyatda, yüksək qabiliyyət nümayiş etdirməyə imkan verir, hansı ki, bu uşaqlarda gündəlik həyatla bağlı bacarıqlarda böyük çatışmazlıqlar (defisitərlər) aşkar olunur.

O. Nikolskaya autist uşaqların, davranış baxımından bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən dörd başlıca növünü fərqləndirir. Bu qruplara aid edilən uşaqlar bir-birindən autizmin ağırlığı və xarakteri ilə (tərki-dünyalıqla, neqativizmlə, autist maraqlara aludə olması ilə), aşkar olunan stereotipli səciiyyəsi (nizamın pozulmasına xarici reaksiyanın olmaması, ətrafdakı dəyişikliklərə kəskin şəkildə müqavimət göstərilməsi ilə, öz davranışında ifrat dərəcədə rigidlik, mənimsənilmiş qaydaya pedantik riayət olunması) ilə, autostimulyasiyanın səciiyyəvi formaları ilə, uşağın kommunikasiyada, nitqlə və intellektlə bağlı inkişafda imkanları ilə), yaxınları ilə qarşılıqlı təsirin təşkil edilməsi imkanları ilə fərqlənirlər.

Bu təsnifatı qəbul edərək, hər bir qrupdan olan EUA sindromlu məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

1. Birinci qrupa aid olan uşaqlar inkişafda daha kəskin qabardırılan pozuntular nümayiş etdirirlər: ətraf aləmlə əlaqələrdə fərdi seçim inkişaf etmir, yaxınlarına bağlılıq zəifdir, adətən, fərdi məşğuliyyəti olmur, otaqda var-gəl edir. Valideynləri onları idarə edə bilmir, diqqətlərini cəlb edə bilmirlər. Aydın olur ki, tək-tək səsləndirilən sözlər, özünəxidmət vərdisləri formalaşmışdır. O, daim özünü təhlükəyə məruz qoyduğundan, nə yemək, nə içmək tələb etmədiyindən, ağrısını bildirmədiyindən, birdən-birə yerindən götürülüb qaça biləcəyindən, onu izləmək lazım gəlir.

2. İkinci qrupa aid edilən uşaqlarda, bu yaşda, öz ətraf aləmi ilə əlaqələrdə olduqca məhdud seçicilik formalaşır; o, baş verəni tam nəzarət altına almağa çalışır, onda sabitlik tələb edir. Qidada, paltarda, gəzinti marşrutlarında, doğmaları ilə əlaqələrdə ciddi seçicilik təyin edilir; bir çox qorxular və qadağalar bərqərar olur.

Vərdiş edilmiş qaydanın pozulması dözülməz fiziki iztirab kimi, təsirli təcavüz kimi yaşanır. Onun sakitləşdirilməsinin yeganə yolu - əvvəlki qaydanın bərpa edilməsidir.

O, həmçinin, öz yaxınlarının, hər şeydən əvvəl də anasının davranışına nəzarət etməyə səy edir. Anasının yanında olmaması təkcə ağır situativ davranış reaksiyalarını formalaşdırmır – hətta anasının qısa müddətdə belə yanında olmaması uşağın inkişafında ümumi repressə səbəb ola bilər.

Ağır affektiv problemlərdən savayı, uşağın koqnitiv inkişafında və hər şeydən əlavə də nitqinin inkişafında, ləngimələr aşkar olur. Uşaq nitqində stereotip qısa ifadələrdən – ştamlardan istifadə edir, onda, normal uşaqlarda müşahidə olunmayan çoxsaylı stereotip hərəkətlər formalaşır ki, bu da inkişafda patologiyanı labüd edir.

3. Üçüncü qrupa daxil edilmiş uşaqlar, parlaq nitq və intellekt inkişaf etdirməklə yanaşı, ifrat dərəcədə uyusmaz xarakter nümayiş etdirir, hər bir məsələdə dediyinin üstündə durmağa çalışır. Münasibətlərində münaqişə meyilli olur, qarşılıqlı fəaliyyətin qurulması, onun diqqətinin kənar əşya və hadisələrə cəlb edilməsi mümkünsüz görünür.

Onlar başqalarının dediklərinə qulaq asmır, onların reaksiyasını izləmirlər, mürəkkəb nitq formalarına yiyələnən zaman dialoqa girə bilməməklə təəccübləndirirlər. Uşaq, uzun-uzadı süjetlər nəql edə bilər, bu zaman o bu süjetlərdə, normal inkişaf etmiş məktəbəqədər yaşlı uşaqlardan fərqli olaraq, öz xoşagəlməz təəssüratlarının həllini axtarmır, əksinə, diqqətini şok təsirli təfəsilatda cəmləşdirir.

Bundan başqa, bu məşğələlər stereotip xarakteri daşıyır, uşaq eyni bir təəssüratın üzərinə dəfələrlə qaydır. Bunun yaxınlarında neqativ təəssürat yaratdığını görərək, onların qəzəbindən həzz alır.

Ətrafındakılarla qarşılıqlı fəaliyyətin qurula bilməməsi daha çox onun həmyaşıdlarına aid olur. Bir imkan kimi, uşaqlar öz yaşıdlarına yaxşı münasibət göstərə bilərlər, lakin praktika-da ümumi oyuna qoşula bilmirlər, kəskin sürətdə öz şərtlərini diktə etməyə çalışırlar, aqressivdirlər (əsasən, verbal şəkildə). Nəticədə, onun yaxınlarında (valideynlərdə) belə bir fikir yaranır ki, kütləvi məktəbdə, adi uşaqlarla birlikdə oxumaq onların yüksək intellektə malik uşaqları üçün qeyri-mümkün ola bilər.

4. Nəhayət, dördüncü qrupa aid edilən uşaqlar, hər şeydən əvvəl, inkişafda ləngimə nümayiş etdirirlər. İri miqyaslı emosional qeyri-

yetkinlik qorunub saxlanır – uşaqlar təəssüratlardan həddən artıq yorulur və üzülürlər, asanlıqla özlərindən çıxırlar, çətin idarə edilirlər və bu zaman səfeh təəssüratı bağışlayırlar. Nitqləri kasıb və qeyri-qrammatik, intonasiya baxımından zəif ifadə edilirlər, onlara istiqamətlənmiş təlimatı gec qavrayırlar.

Məktəbəqədər uşaqlığın artıq əvvəlində bu uşaqların əksəriyyəti “uşaq autizmi” klinik diaqnozu alırlar, əksər hallarda diaqnozun təyin edilməsi və medikamentoz müalicənin seçilməsi uşağın xəstəxanada uzunmüddətli qalması ilə bağlıdır. Bu zaman təkcə adət etdiyi ev şəraitindən (hənsindən ki, ayrılmağın özü bu cür uşaq üçün travmatik xarakter daşıyır) deyil, həm də yaxın adamından ayrılırsa (uşaq xəstəxanaya anasından və ya digər yaxın adamından ayrılaraq yatırılır), onun inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə geriləmə, artıq formalaşmış kommunikasiya vərdislərinin itirilməsi, affektiv problemlərin kəskinləşməsi ehtimal olunur.

Bu cür uşaqların yaxınların dediklərinə görə, evə qayıtdıqdan sonra uşağın əvvəlki adaptasiya səviyyəsinin bərpa olunması prosesi yarım ilə qədər vaxt tələb edir. Bu yaşda uşaqların əksəriyyətini uşaq kollektivinə daxil etməyə,

uşaq bağçasına yerləşdirməyə çalışırlar. Bu, sözü gedən uşaqlar üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki uşaq qrupunda yaşamaq təcrübəsi olmadan, ümumi qaydalara riayət etmədən, məktəbdə təlimə başlamaq onun üçün çox çətin olacaqdır. Lakin, uşağın bağçaya, onun ictimai mühitin bu cür ciddi şəkildə mürəkkəbləşməsinə hazırlığı (məsələn, ev həyatının kifayət dərəcədə formalaşmış stereotipi yaranana, digər uşaqlara marağının meydana gəlməsinə qədər) və onun öz yaxınları ilə münasibətlərinin inkişaf dinamikası (məsələn, uşağın onlara fəal şəkildə bağlılığı) nəzərə alınmadan yerləşdirilməsi, həm onun artıq mövcud çətinliklərinin güclənməsinə, həm də yeni problemlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxara bilər.

Problemin aktuallığı. Məqalədə vurğulanan məsələlər aktuallığı ilə diqqət çəkir, araşdırılması əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə toxunulmuş problem praktik əhəmiyyətə malik olduğu kimi elmi cəhətdən də əsaslandırılıb.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün, psixoloq, müəllimlər və valideynlər üçün praktik əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Лебединская К.С. Ранний детский аутизм // Нарушения эмоционального развития как клинико-дефектологическая проблема. М.: НИИ дефектологии РАО, 1992.
2. Лебединская К.С., Никольская О.С. Диагностика раннего детского аутизма. М.: Просвещение, 1991.
3. Иванов Е. С, Демьянчук Л.Н., Демьянчук Р.В. Аутичный ребенок: проблема интеграции /В сб.:Ананьевские чтения: (Тезисы науч.-практ. конф.) / Под. ред. А.А.Крылова. СПб., 2000.
4. Баенская Е.Р. Помощь в воспитании детей с особым эмоциональным развитием: младший дошкольный возраст. Альманах института коррекционной педагогики РАО. 2001.
5. Гиндикин В.Я. Ранняя диагностика психических заболеваний. Киев, 1989.
6. Гурьева В.А., Семке В.Я, Гиндикин В.Я. Психопатология детского возраста.
7. В.М. Астапова, Ю.В. Микадзе. Психология детей с отклонениями и нарушениями психического развития. СПб.: Питер, 2002.
8. Янушко Е.А. Игры с аутичным ребенком. Установление контакта, способы взаимодействия, развитие речи, психотерапия. М.: Теревинф, 2007.

A. Набиева

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С АУТИЗМОМ

РЕЗЮМЕ

Ранний детский аутизм (РДА) - является особым видом нарушения психического развития возникшего в результате существования у ребёнка биологической дефицитарности. Ребёнок, который обречен на такое состояние, с момента рождения, развивается в особых условиях и, по мнению, экспертов в его развитии не существует нормального периода.

Период дошкольного возраста является периодом проявления более острого детского аутизма, то есть «классического». Это является уже сформировавшимся описательным периодом проявления синдрома РДА.

A. Nabiyeva

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF PRESCHOOL-AGED CHILDREN WITH AUTISM

SUMMARY

Early child autism is the special type of mental disorders appearing in the result of existence of biological deficiency in child. A child affected by this situation is developed in special conditions since is birth and according to experts there is not normal development period in development of the child.

Difficulties in mental and social development do not appear during childhood period and a person living with sings of autism needs special support all life long.

Preschool-aged period – is the period of child autism which is more acute and having classic appearances. This- is the formed descriptive period of ECA syndrome appearances. The child gave a form to the autistic protection methods of interfere with his life.

Redaksiyaya daxil olub: 08.11.2017

TƏLƏBƏ GƏNCLƏRDƏ MƏNƏVİ İNKİŞAFIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aytən Aslanova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: AzLoq.Academy@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.* S. Heydərova,
ped.ü.fəls.dok. Ü. Əfəndiyeva

Açar sözlər: *tələbə gənclər, mənəvi inkişafın psixoloji xüsusiyyətləri, xalqımızın ictimai inkişafı*

Ключевые слова: *студенческая молодежь, психологические особенности духовного развития, социальное развитие наших людей*

Keywords: *student youth, psychological features of spiritual development, social development of our people*

Gənclərdə mənəvi inkişafın formalaşması üçün ilk növbədə onların öz xalqının, millətinin tarixinə, onun inkişaf mərhələlərinə, həmin inkişaf və təşəkkülü şərtləndirən və ya ona mane olan sosial-siyasi, sosial-iqtisadi, xüsusən də sosial-psixoloji və s. amillərə ətraflı bələd olunmalıdır.

Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, hər bir gəncin xalqımızda milli özünüdərkini forma-laşmasının ictimai-tarixi mərhələləri, onların xüsusiyyətləri barədə az-çox təsəvvürə malik olması çox vacibdir. Elə ona görə də, tədqiqat metodikasında xalqımızın ictimai-tarixi inkişafı ilə bağlı suallara xüsusi yer verilir. Həmin suallar sırf tarixi xarakter daşımır, xalqımızın ictimai inkişafında əsas mərhələləri, yəni hər bir gəncin xalqımızın tarixi təşəkkülü ilə bağlı mərhələni bilməsi zəruri sayılan suallar əsas yer tutur. Çünki belə bilik və təsəvvürlər olmadan yetişməkdə olan gənc nəsilə, xüsusən müasir gənclərimizdə mənəvi inkişafın formalaşmasını gözləmək əbəsdir. Bu cəhət yetişməkdə olan gənc nəslin, xüsusən də müasir gənclərin xalqımızın milli tərəqqisində xidmətləri olan tarixi şəxsiyyətlərə, müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə məşğul olan yaradıcı insanlara, onların yaradıcılıq məhsullarına lazımcı bələd olmalarını da zəruri edir.

Psixologiya elmləri doktoru, professor R.İ. Əliyevin “Şagird şəxsiyyətin formalaşmasında milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması” adlı əsərində tədqiq olunan problemə geniş yer verilmişdir. Müəllif əsərində şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən milli xüsusiyyətlər, onun mənəvi keyfiyyəti, cinsi tərbiyə və cinsi xüsusiyyətlərə təsir edən sahələri araşdırmağa çalışmış və tədqiqatın əsas məqsədi

şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında milli xüsusiyyətlər, ailə tərbiyəsi, cinsi və mənəvi tərbiyəyə götürülmüşdür (3, 7).

Tədqiqatçılar bu cəhətə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Azərbaycanlı uşaq və gənclərin mənəvi inkişafının sosial-psixoloji problemlərini ətraflı tədqiq edən psixologiya elmləri doktoru R.H. Qədirova xüsusi olaraq qeyd edir ki, “identifikasiyanın” strukturunda mühüm fərqlər ilk növbədə uşağın (o cümlədən gənclərin) sosial-mədəni əhatəsi daxilində mövcud fərqlərlə şərtlənir və həmin uşağın (eləcə də gəncin) üzv olduğu və ya onun özünü aid etdiyi bu və ya digər etnik, milli, dini və linqvistik qrupa xas olan sosial-mədəni praktikaların xüsusiyyətlərindən irəli gəlir” (4, 6). Odur ki, müasir gənclərin mənəvi inkişafın formalaşması və təşəkkülü onların öz xalqının, millətinin ictimai inkişaf xüsusiyyətləri, onun mədəni və elmi tərəqqisi və ya tarixi təşəkkülünün zənginlik dərəcəsinə bələdlik səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Bütün bu cəhətlərlə yanaşı müasir gənclərin mənəvi inkişafın səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün onların milli ədəbi irsimizə bələdçilik dərəcəsini yoxlamağa imkan verən vasitələrdən istifadə etmək də çox zəruridir. Bunun üçün nəinki xalqımıza məxsus şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə, eləcə də yazılı ədəbiyyata, dastan və nağıllara, orada əks olunmuş əsas ideyalara, həmin fikir və ideyalardan əks olunmuş yaradıcı təfəkkür səviyyəsinə, arzu və xeyallara bələdlik əhəmiyyətlidir. Bunlar xalqımızın yaradıcı düşüncəsi və tarixi yaddaşdır. Buna görə də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, şifahi ədəbiyyat nümunələri, aşıq yaradıcılığı nümunələri, yəni folkloru-

muza, ümumən ədəbi-bədii irsimizə bələdlilik səviyyəsi gənclərimizdə milli mənəvi inkişafın formalaşması səviyyəsini göstərən çox vacib atributlardır. Xalq yazıçısı Anar T. Əhmədovun “Azərbaycan yazıçıları (XX-XXI əsrlərdə) ensiklopedik məlumat kitabı”na yazdığı ön sözdə xüsusi olaraq qeyd edir ki, “Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri içərisində onun bütün tarix boyu keçdiyi həyat yolunun-yaşamaq uğrunda mübarizəsinin, millət olaraq təşəkkülünün, dövlətçilik ənənələrinin, məişətinin, ictimai-siyasi düşüncəsinin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin, fəlsəfi-estetik dünyaduyumunun aynası olan bədii ədəbiyyatın özünəməxsus yeri vardır. Ədəbiyyat tariximizin orta əsrlərdən başlayaraq bu günədək bəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi töhfələrlə qürur duymaq bizim mənəvi haqqımızdır” (2, 31).

Deyilənlərdən aydın olur ki, müasir gənclərdə milli mənəvi inkişafın təşəkkülü və formalaşması səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün onların Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii irsinə nə dərəcədə bələd olmalarını müəyyən etmək, bunun üçün adekvat üsul və vasitələrdən istifadə etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də müasir gənclərimizdə milli mənəvi inkişafın təzahürlərini və inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün tədqiqatın metodikasında qeyd edilən cəhətlərlə bağlı tədqiqatda həm şifahi, həm də anket sorğularından istifadə edilmişdir. Anket sorğusu bir neçə sualdan tərtib olunmuşdur:

1. Siz hansı dildə mütaliyəyə üstünlük verirsiniz?

2. Siz milli adət-ənənələrə gündəlik riayət edirsinizmi?

3. Ailədə hansı dildə danışmağa üstünlük verirsiniz?

4. Mən özümü ona görə azərbaycanlı hesab edirəm ki, mən müsəlmanam.

5. Xalqın tarixində mühüm rol oynamış hansı milli qəhrəmanları, siyasi xadimləri tanıyırsınız?

6. Hansı milli abidələr sizin üçün daha qiymətlidir?

7. Hansı hadisələr millətin mənəvi inkişafında mühüm rol oynamışdır?

8. Ailədə daha çox hansı musiqilər dinləyirsiniz?

9. Siz necə hesab edirsiniz azərbaycanlılar daha yaxşı yaşamaq və yüksək nailiyyətlərə çatmaq üçün öz adət-ənənələrində, gündəlik yaşam

tərzində və xarakterində nə kimi dəyişiklik etməlidirlər?

10. Sizin fikrinizcə, əsl azərbaycanlı olmaq nə deməkdir?

Bu qəbildən olan suallar hər bir gəncin öz tarixi irsinə münasibətini və ona nə dərəcədə bələd olması barədə müəyyən məlumat verir, heç şübhəsiz həmin məlumat gənclərimizdə milli mənəvi inkişafının səviyyəsi barədə ilkin mühakimələr yürütməyə az-çox imkan verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hələ bunlar geniş əhatəli, mürəkkəb struktura malik olan milli mənəvi inkişafın yalnız müəyyən məqamları hesab edilə bilər. Gənclərin milli mənəvi inkişafı üçün daha geniş diapazonlu cəhətlər mövcuddur. Bunların içərisində xalqımızın tarixi inkişafının müəyyən dövrlərində yazıb-yaratmış, öz Vətəninə vəsf etmiş şair və yazıçıların, musiqiçilərin, digər sənət adamlarının yaradıcılıq irsinə bələdlilik də gənclərin mənəvi inkişafına çox ciddi surətdə təsdiq edir və xalqın milli iftixarı olan şair və yazıçılarına, musiqiçilərinə bələdlilik onların yaradıcılıq irsi barədə ətraflı məlumata malik olmaları onlarda milli özünüdərkini, milli qürur hissinin inkişaf və təzahürünə yaxından kömək etmiş olur.

Fikrimizcə bu suallar müasir gənclərdə milli mənəvi inkişafın yalnız cəhətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Milli mənəvi inkişaf problemi çox mürəkkəb və çoxcəhətli olduğundan onun müasir gənclərdə təzahür xüsusiyyətlərini bütün təfəsilatı ilə hərtərəfli öyrənmək üçün kifayət hesab edilə bilməz. Çünki psixologiya elmləri doktoru R.H. Qədirovanın çox haqlı olaraq, qeyd etdiyi kimi: “Ölkədə bağlanmış fundamental siyasi, sosial və iqtisadi dəyişikliklər, heç şübhəsiz, gənclərin təfəkkürünə, hisslərinə və davranışına təsir göstərən müxtəlif sosial-psixoloji proseslərə təsir göstərir və özləri də onlardan asılıdır. Bu prosesləri bilmədən, onları anlamadan cəmiyyətə səmərəli islahatlar aparmaq, milli və dövlət quruculuğunu səmərəli şəkildə həyata keçirtmək çətindir” (2, 3).

Burada müxtəlif çox haqlı olaraq problemin çoxcəhətliliyini və mürəkkəbliyini qeyd edir və ona görə də müasir gənclərimizdə milli mənəvi inkişafın formalaşmasını və təşəkkül xüsusiyyətlərini tədqiq etmək üçün geniş miqyaslı psixoloji tədqiqat üsullarından, xüsusən də müxtəlif səviyyəli sosial-psixoloji tədqiqat metodikalarından istifadəni zəruri sayır. Elə buna görə də nə-

zərdən qaçırılmaz ki, hər hansı bir etnos və ya xalqda müxtəlif sosial, o cümlədən sosial-psixoloji təsirləri özündə inteqrasiya edən ən mühüm kateqoriya E. Erikson tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmiş identiklik kateqoriyalarıdır (Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, hər bir etnosda və ya xalqda onun təşəkkül edərək milli mənəvi inkişafın formalaşması öz başlanğıcını məhz həmin identikliyin dərk edilməsindən və başa düşülməsindən götürür). Təsadüfi deyildir ki, E. Erikson, psixanalitik yanaşmadan istifadə etməklə identikliyi ilk növbədə bu və ya digər etnik mədəni birliyin üzvlərinin məruz qaldığı, sabit və mərhələli xarakter daşıyan şəxsiyyət dəyişmələrin prosesi kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Gənclərdə milli mənəvi inkişafın təşəkkül xüsusiyyətlərini eksperimental tədqiqat metodikalarının tətbiqi ilə tədqiq edərkən belə bir müddəaya istinad edilir ki, hər hansı bir gəncdə milli mənəvi inkişafın formalaşması və təzahür xüsusiyyətləri yalnız xarici amillər sisteminin təsirindən deyil, həm də həmin şəxsin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən, ümumi şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır.

Bunlar xalqımızın tarixi yaddaşdır. Şifahi ədəbiyyat nümunələri, aşiq yaradıcılığı nümunələri, yəni ədəbi-bədii irsimizə bələdlilik səviyyəsi milli mənəvi inkişafın gənclərimizdə formalaş-

ması səviyyəsini göstərən çox vacib atributlarıdır. Buna görə də həmin cəhətlərin araşdırılmasının yol və vasitələrindən istifadəyə tədqiqat işində xüsusi səy edilmişdir.

Deyilənləri həm də xalqımızın təsviri incəsənətinə, digər sənət növlərinə də aid etmək olar. Deməli, xalqın milli mənəvi inkişafının göstəriciləri çox rəngarəngdir. Əsil məsələ həmin vasitələrdən gənc nəslin vaxtında və düzgün istifadə etməsidir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, tələbə gənclərimiz həmin vasitələrdən vaxtında və yetərinə istifadə etsələr onlarda da mənəvi inkişaf prosesi intensiv inkişaf edər və onlar öz xalqına, onun mədəni irsinə dərinlən bələd olurlar. Bu da onlarda milli vətənpərvərlik hissinin, milli mənəvi inkişafın təşəkkülünə yaxından kömək etmiş olar.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə gənclərdə mənəvi inkişafın formalaşması üçün ilk növbədə onların öz xalqının, millətinin tarixinə, onun inkişaf mərhələlərinə, həmin inkişaf və təşəkkülü şərtləndirən və ya ona mane olan sosial-siyasi, sosial-iqtisadi, xüsusən də sosial-psixoloji və s. amillərə ətraflı bələd olunması şərh edilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən təklif və nəticələr yeniyetmələrin və gənclərin mənəvi inkişafın formalaşmasında nəzərə alın bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1981.
2. Əhmədov T. Azərbaycan yazıçıları (XX-XXI əsrlərdə) ensiklopedik məlumat kitabı. Bakı, 2011.
3. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması. Bakı: Maarif, 1995.
4. Qədirova. R.H., Qaragözova R. Psixoloji stress: özünü və uşağını xilas et. Bakı, 1997.

A. Асланова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НРАВСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ

РЕЗЮМЕ

Чтобы определить уровень формирования национального духовного развития в современной молодежи, особенно важно определить, насколько они знакомы с литературным и художественным наследием Азербайджанского народа, а также использовать для этого адекватные методы и средства.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE MORAL DEVELOPMENT OF STUDENTS

SUMMARY

To determine the level of the formation of national spiritual development in modern youth, it is especially important to determine how much they know about the literary and artistic heritage of the Azerbaijani people, and also to use adequate methods and means for this.

Redaksiyaya daxil olub: 16.11.2017

AZƏRBAYCANDA YAŞ VƏ PEDAQOJİ PSIXOLOGİYANIN İNKİŞAFINA PROFESSOR ƏKBƏR BAYRAMOVUN TÖHFƏLƏRİ

Xəzər Əkbərli,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: xezerekberi@gmail.com

Rəyçilər: dos. S.N. Heydərova,
dos. Q.V. Rəhimova

Açar sözlər: *təfəkkürün inkişafı, əqli keyfiyyətlər, pedaqoji psixologiya, şəxsiyyətin formalaşması, tərbiyə*

Ключевые слова: *развитие мышления, умственные качества, педагогическая психология, формирование личности, воспитание*

Key words: *development of thinking, mental qualities, pedagogical psychology, personality formation, education*

Azərbaycanda təhsilin inkişafı üçün müstəsna əhəmiyyətli tarixi dövr heç şübhəsiz XX əsr olmuşdur. Hər nə qədər təlatümlər içərisində keçən bir dövr olsa da Azərbaycan xalqı müasir çağın ən böyük tələbatı olan elmlər sistemini əsasən bu dövrdə mənimsəmişdir. Azərbaycan təhsil şəbəkəsi vüsətlə inkişaf etmiş, ən ucqar yerlərə qədər yayılmışdır.

Təlim və tərbiyə müəssisələri zaman keçdikcə daha da inkişaf etmiş, dəyişmiş, funksionallığı və cəmiyyətin inkişafında həlledici rol artmışdır. Bu təkamül özü ilə bərabər yeni problemləri, sualları və tələbatları doğurmuşdur. Cəmiyyətin sayca çoxluğunu təşkil edən və həm də gələcək müqəddəratını müəyyən edən təhsil alanlar və təhsil verənlərdir. Bu böyük və əhəmiyyətli zümrə insanı öyrənən bir çox elm sahəsinin marağına səbəb olmuş, tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

İnsanın fəaliyyət göstərdiyi hər mühiti və istənilən mühitdə fəaliyyət göstərən hər bir insanı öyrənməkdə maraqlı olan psixologiya elmi də özünə məxsus bir şəkildə təhsil sahəsini tədqiq edir. Bu istiqamət ilə bağlı psixologiyanın yaş və pedaqoji psixologiya sahəsi fəaliyyət göstərir. Yaş və pedaqoji psixologiya təlim, tərbiyə və pedaqoji fəaliyyətin psixoloji problemlərini araşdırır.

Müasir dövrdə təlim, tərbiyə və pedaqoji fəaliyyətin səmərəli təşkilinə nail olmaq üçün psixologiya elminin imkanlarından geniş istifadə labüd bir məsələyə çevrilmişdir.

Azərbaycanda yaş və pedaqoji psixologiyanın inkişafına bir çox görkəmli psixoloq alimlərimiz öz töhfəsini vermişdir. Burada dəyərli psixoloqlarımızdan Ə. Bayramov, Ə. Əlizadə, Ş.

Ağayev, Ə. Qədirov, Q. Əzimli, M. Həmzəyev, B. Əliyev, R. Əliyev, E. Quliyev və başqalarının adını xüsusi qeyd edə bilərik. Yaş və pedaqoji psixologiyanın Azərbaycan inkişaf tarixini isə prof. Ə. Baxşəliyev geniş tədqiq etmişdir.

Azərbaycanda yaş və pedaqoji psixologiyanın inkişafında psixologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Əkbər Salman oğlu Bayramovun misilsiz xidmətləri olmuşdur. O bu sahə ilə bağlı olan bir çox tədqiqatlar aparmış, eksperimentlər təşkil etmiş, kitablar yazmış, məqalələr dərc etmiş, yerli və beynəlxalq konfranslarda məruzə ilə çıxış etmişdir. Professor Əkbər Bayramov Azərbaycanda yaş və pedaqoji psixologiyanın bir çox problemləri ilə bağlı xeyli işlər görmüşdür. Onun yaradıcılığı boyunca yaş və pedaqoji psixologiya ilə bağlı apardığı tədqiqatları bir neçə başlıq altında belə qruplaşdırmaq olar:

- Təlimdə təfəkkürün inkişafı və əhəmiyyəti

- Təfəkkür tənqidiliyinin və müstə-qilliyinin əhəmiyyəti

- Təlimlə əqli inkişaf arasındakı əlaqə

- Şəxsiyyətin formalaşmasının aktual psixoloji problemləri

- Tərbiyə psixologiyası

Professor Əkbər Bayramovun yaradıcılığında təfəkkürün inkişafı problemləri geniş öyrənilmişdir. Xüsusilə də təlim prosesinin təfəkkürün formalaşması və inkişafına özünəməxsus təsirini geniş tədqiq etmişdir. Uşaq təlim prosesinə cəlb edilməklə yeni bir şəraitə düşür. Burada yiyələndiyi elmi biliklər və ictimai münasibətlər onun təfəkkürünün inkişafına yeni imkan

lar yaradır. Uşaqlarda təfəkkürün inkişafının təmini təlim mühitindən, pedaqoq yanaşmasından və nəzəri psixoloji biliklərin praktik tətbiqindən çox asılıdır. Bəzən düzgün qurulmayan münasibətlər sistemi təlimin inkişafetdirici funksiyasının axsamasına səbəb olur. Əkbər Bayramova görə təlimdən əsl səmərəni əldə etmək, həqiqi müvəffəqiyyətə nail olmaq, kamil insan yetişdirmək üçün şagird təfəkkürünün inkişafına münbit şərait yaratmaq lazımdır. Bunun üçün birinci növbədə təlimdə təfəkkürün müstəqilliyi və tənqidiliyinin formalaşmasına fürsət verilməlidir. Təsadüfi deyil ki, professor Əkbər Bayramov xüsusilə uşaqlarda təfəkkürün müstəqilliyinin və tənqidiliyinin əhəmiyyətini qabartmışdır. Təlim işində təfəkkürün müstəqilliyinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər yeni bilikləri şüurlu surətdə mənimsəyir. Şüurlu mənimsəmədə öz növbəsində yaradıcı fəaliyyətdə tətbiq etmə imkanlarını artırır.

Professor Əkbər Bayramova görə insanda təfəkkürün inkişafını təmin etmək üçün uşaq yaşlarından başlamış tələbəlik dövrü də daxil hər dövrün öz fəaliyyət növünə uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Professor Əkbər Bayramovun yaradıcılığında başqa bir önəmli məsələyə - təlimlə əqli inkişaf arasındakı münasibət məsələsinə də toxunulur. Onun "Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri" əsərində təlimlə əqli inkişaf arasındakı əlaqə təhlil edilmişdir. Təlim və inkişaf arasındakı olan əlaqədə təlimin inkişafdan qabaqda getdiyini, əqli keyfiyyətləri inkişaf etdirdiyini ifadə etmişdir.

Bu fikri müdafiə edərkən dəyişdirilmiş təlim şəraitində uşaqlarda əqli keyfiyyətlərin mahiyyət etibarını ilə necə dəyişildiyini göstərən eksperimentlərə əsaslanır. Amma bununla belə təlimin son nəticəsi təkcə xarici amillərdən deyil, həm də daxili imkanlarla şərtlənir. Yəni təlimin təsir imkanlarını mütləqləşdirmək olmaz. Əkbər Bayramov təlimdə əqli keyfiyyətləri inkişaf etdirmək üçün öyrədənə öyrənilən arasında qarşılıqlı təsir və əlaqənin quruluşunun əhəmiyyətini qeyd edir. Təlim prosesində informasiyalar emal olunarkən ancaq müəllimlərin fəallıq göstərməsini və şagirdlərin passiv dinləyici mövqeyində olmasını qeyri-məqbul hesab edir. Biliyin "hazır şəkildə" ötürülməsini deyil, şagirdlərin fəallığı ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq şərai-

tində aparılan tədqiqatla əldə edilməsinin önəmini vurğulayır.

Yaş və pedaqoji psixologiyanın inkişafında professor Əkbər Bayramovun xidmətlərindən biri də tərbiyə psixologiyası ilə bağlıdır. 1981-ci ildə çap edilən Yaş və pedaqoji psixologiya adlı dərs vəsaitinin müəlliflərindən biri də Əkbər Bayramov olmuşdur. Həmin dərs vəsaitində Əkbər müəllim tərbiyə psixologiyası bölməsini işləmişdir. Dərslərdə hər dövrdə aktual olan tərbiyə probleminə aid günümüzün tələblərinə uyğun olan maraqlı fikirlər mövcuddur.

Professor Əkbər Bayramov tərbiyə haqqında belə bir tərif vermişdir: "Tərbiyə şəxsiyyətin inkişaf və təşəkkülünün, ən başlıcası isə onun mənəvi aləminin formalaşmasının idarə edilməsi prosesidir". Tərbiyə prosesini keyfiyyətli bir formada həyata keçirə bilmək üçün isə yaş mərhələlərindən asılı olaraq insan psixologiyasının tələbatlarının ödənilməsi şərtini irəli sürmüşdür. Tərbiyə prosesi qarşısında ən böyük əngəli "əxlaqi formalizm" hesab edən alim praktik mənəvi davranış nümunəsi sərgilənmədikcə tərbiyənin səmərəli olmayacağını vurğulamışdır.

Professor Əkbər Bayramovun yaş və pedaqoji psixologiyanın inkişafına verdiyi töhfələri əlbəttə ki, bu qısa məqaləyə sığdırmaq qeyri-mümkündür. Mövzunun əhəmiyyəti və aktuallığını nəzərə alaraq apardığımız bu tədqiqat daha ətraflı şəkildə və geniş həcmdə işlənilib pedaqoji sahədə fəaliyyət göstərənlərin ixtiyarına veriləcəkdir.

Problemin aktuallığı: Prof. Ə.S. Bayramovun şagirdlərdə müstəqil və tənqidi təfəkkürün, əqli keyfiyyətlərin, şəxsiyyətin, tərbiyənin inkişafı ilə bağlı apardığı eksperimental tədqiqatlar və nəzəri təhlillər müasir dövrümüz üçün aktualdır.

Problemin yeniliyi. Məqalə Azərbaycan psixologiya elminin görkəmli nümayəndələrindən biri olan prof. Ə.S. Bayramovun yaradıcılığının önəmli hissələrindən olan təlim psixologiyasının müxtəlif problemlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Təlim prosesində şagirdlərin təfəkkürünün, əqli keyfiyyətlərinin, şəxsiyyətinin inkişafı ilə bağlı professor Ə. Bayramovun apardığı tədqiqatlar təhlil olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Prof. Ə.S. Bayramovun yaş və pedaqoji psixologiyada apardığı tədqiqatların təhlilindən psixoloq, müəllim, tərbiyəçi və valideynlər uşaqların bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə və onlarda tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsində istifadə edə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə təfəkkür müstəqilliyinin inkişafı və tərbiyəsi. Bakı, 1966.
2. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, 1967.
3. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1981.
4. Bayramov Ə.S. Təlim - tərbiyə prosesində şəxsiyyətin formalaşmasının xüsusiyyətləri, yol və vasitələri. Bakı: S.M. Kirov adına ADU-nun nəşri, 1984.
5. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanca yaş və pedaqoji psixologiyasının inkişaf tarixi. Bakı, 2016.

X. Akbarli

ВКЛАД АКБАРА БАЙРАМОВА В РАЗВИТИЕ ВОЗРАСТНОЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Велики заслуги профессора Акбара Байрамова в развитии возрастной и педагогической психологии в Азербайджане. Его исследования, начиная, с 1960-х годов до современного периода по-прежнему сохраняют свою актуальность. Исследования Акбара Байрамова по возрастной и педагогической психологии сыграли большую роль в развитии проблемы личности, мышления, умственных качеств у детей. Основываясь на экспериментальные исследования по этим вопросам, мы можем сказать, что для развития мышления и умственных качеств у детей, важно овладение ими самостоятельной деятельностью и критическим образом мышления. Таким образом, овладев этим, ученик лучше усваивает знания и умения.

Kh. Akbarli

AKBAR BAYRAMOV'S CONTRIBUTION IN DEVELOPMENT OF AGE AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Great merits of Professor Akbar Bayramov in the development of age and educational psychology in Azerbaijan. His research, beginning from the 1960s to the present period, still remains relevant. Akbar Bayramov's research on age and pedagogical psychology played an important role in the development of the problem of personality, thinking, and mental qualities in children. Based on experimental research on these issues, we can say that for the development of thinking and mental qualities in children, it is important to master their independent activity and critical way of thinking. Thus, having mastered this, the pupil acquires knowledge and skills better.

Redaksiyaya daxil olub: 22.01.2018

KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI UŞAQLARIN PSIXOLOJİ İNKİŞAFININ TƏHLİLİ

Məleykə Cabarova,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: cv.maleyka@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. İ.B. Əmirəliyeva,*
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Açar sözlər: *təlim, psixoloji yaş, səviyyə, intellekt, inkişaf*

Ключевые слова: *обучение, психологический возраст, уровень, интеллект, развитие*

Key words: *education, psychological birth, standard, intellect, development*

“Kiçik məktəb yaş dövründə uşaqların psixoloji inkişafı”nın təhlili vasitəsilə elmdə uşağın psixi inkişaf səviyyəsini təyin edirlər. Əgər uşaq artıq ibtidai məktəb səviyyəsi zamanı nizam-intizama riayət edir, müntəzəm olaraq dərslərini edirsə, bu uşaq həyatını məktəb tərəfindən kardinal surətdə dəyişilməsini göstərir. Məktəb intizamı bütün uşaqlara olan standart yanaşmadır və uşağın psixi inkişafına güclü təsir göstərmək imkanına malikdir.

Psixoloqlar “məktəbli yaşı” terminini uşağın psixikasını təlimlənmə imkanına malik olması ilə təyin edirlər. Yəni, bu dövrdə uşağın psixikasının fəaliyyəti funksional olaraq inkişaf edir (6).

Məktəbli psixikasının funksional olaraq inkişafını üç aspektdə ayırd edirlər: **intellektual, emosional və sosial**.

Bu dövrdə intellekt inkişafın dominant rolunu oynayaraq psixikanın digər proseslərini də bilavasitə inkişafa tabe edir. Kiçik məktəb yaşlı uşağın **intellektual inkişafı** aşağıdakı əlamətlərə görə ayırd edirlər (4):

1. Qavrayışın diferensiasiyalı fəaliyyəti. Qavrayış sahəsində uşağın qeyri-ixtiyarı qavrama prosesi ixtiyari qavrama ilə əvəz olunur, uşaq məqsədyönlü şəkildə müəyyən bir tapşırığın tələbi əsasında obyektə müşahidə etməyi öyrənir;

2. Təfəkkürün təhlil etmə xüsusiyyəti, hal və hadisələr arasında əsas əlaqələri görüb qiymətləndirmək bacarığını qazandırır. Bu dövrdə şüurda fəaliyyət və proseslərin inkişafını anlanılması və onların ixtiyariliyinin yaranması başlayır.

3. Məntiqi hafizə. Hafizənin inkişafı bu dövrdə açıq təzahür edərək idrak xarakteri almağa başlayır. Hafizə konkret məqsəd daşıyır ki, bu da təlimlənmədir. Kiçik məktəb yaş dövrün-

də informasiya materialının hafizədə qorunması hafizənin üsullarının intensiv formalaşması hesabına baş verir. “...bu dövrdə hafizə düşünən, qavrayış isə fikirləşən olur” (12);

4. Sensomotor koordinasiyanın inkişafı. Təlim prosesində kiçik əl motorikası ilə görmənin sinxron olaraq birgə işləməsi və bu prosesin inkişafı məhz, kiçik məktəb yaş dövrünə təsadüf edir;

5. Nümunəyə uyğun işləmək bacarığına malik olması;

6. Əllərin zərif hərəkətlərinin inkişafı.

Yuxarıda qeyd olunan intellektual inkişaf baş beyin strukturunun funksional olaraq formalaşmasını göstərir.

Kiçik məktəb yaşlı uşağın **emosional inkişafı** aşağıdakıları təyin edir:

1. Emosional reaksiyaların azlıqla təzahür etməsi və iradə proseslərin intensiv inkişafı kiçik məktəb yaş dövrünə təsadüf edir;

2. Uşağın çox marağına səbəb olmayan çalışmaların üzərində uzun bir müddət diqqətini cəmləyə bilməsi.

Kiçik məktəb yaşlı uşağın **sosial inkişafı** aşağıdakıları təyin edir (11):

1. Uşağın həmyaşıdları ilə ünsiyyət tələbində olması və uşaq qruplarının qaydalarına uşağın öz davranışını tabe edə bilməsi;

2. Uşağın məktəb təlimi dövründə onun şagird rolunda çıxış etmək qabiliyyətinə malik olması.

Bu dövrdə uşağın aparıcı fəaliyyəti təlim fəaliyyətidir. O, uşaqda müəyyən mənada refleksiyani və uşaqdan özünü qiymətləndirməni tələb edir. Bu proses zaman uşaq insan mədəniyyətinin qazandığı nailiyyətləri, bilik və bacarıqları mənimsəyir. Uşağın insan mədəniy-

yət təcrübəsini mənimsəməsi, böyüklərlə ünsiyyətə, oyunda, əmək fəaliyyəti prosesində də baş verir. Amma məktəb təlimi zamanı o, xüsusi xarakter və məzmun qazanmış olur.

Kiçik məktəb yaşlı uşağın təlim fəaliyyəti müəyyən struktura malikdir. Bunlar:

1. Təlimin motivi. Kiçik məktəblinin müəkkəb və çoxsəviyyəli təlim fəaliyyəti tərəfindən təlim motivləri tənzim olunur (10).

Kiçik məktəb yaşlı uşaq geniş sosial motivlər qazanır. Belə sosial motivlər məktəblinin daxili mövqeyini əks etdirir. İbtidai birinci sinif səviyyəsinin sonunda bir çox şagirdlərin daxili mövqeyi reallaşmış olur.

Təlim fəaliyyətindən doğan motivlər:

a) təlim məzmunu ilə əlaqədar olan motivlər (yeni faktların tanınması, biliklərə, həll üsullarına yiyələnmək təşəbbüsünü öyrətmək);

b) təlim prosesi ilə əlaqədar olan motivlər (intellektual aktivliyin təzahür olması üçün təşəbbüskarlığa, fikirləşmək tələbinin yaranmasına, dərs prosesində düşüncəli olaraq mühakimələr yürütməyə, çətin məsələ həlli zamanı maneədən keçməyə istəyinin olması üçün can atmağı öyrətmək).

Təlim fəaliyyətindən kənar olan motivlər:

a) geniş sosial motivləri:

- müəllim, sinif yoldaşları, ictimaiyyət qarşısında olan məsuliyyət motivləri;

- özünü təyin edən motivlər (gələcəyini təyini üçün biliklərin lazım olmasını anlaması, gələcək işləri üçün hazırlıq etmək arzusunda olması) (8).

2. Təlim tapşırıqlarını mənimsəmə bacarığı. Kiçik məktəb yaşlı uşağın təlim tapşırıqlarının mənimsənilməsi sistemli təlim tapşırıqlarının həlli prosesində baş verir. Təlim tapşırıqları zamanı kiçik məktəbli hələ fəaliyyətin üslubunu seçmək qabiliyyətini tam müstəqil anlamaq imkanına malik deyil. Uşağa bu üslubu seçmək də müəllim ona dəstək olur. Tədris prosesində tədrisən uşaq bu üslubu müstəqil olaraq qazanmağa başlayır (5).

Məktəblinin təlim tapşırıqlarını ayırd etməməsi problemi onun təlimində yaranan bilən çətinliklərlə izah olunur. Bəzən bu xüsusiyyətə böyük məktəb yaşlı uşaqlar da malik ola bilər.

Praktika göstərmişdir ki, kiçik məktəblinin təlim tapşırığını ayırd etməsini öyrətmək müəllimin öhdəsinə düşür. Bunun üçün müəllim,

müntəzəm olaraq hər dərs prosesində təlim tapşırıqlarını dərsə uyğun olaraq ayrıca vurğulamaqlı, valideynlər isə bu prosesə müntəzəm nəzarət etməlidirlər.

3. Təlim fəaliyyəti (7). Təlim tapşırıqları təlim fəaliyyəti vasitəsi ilə həyata keçirilir. Təlim fəaliyyəti zamanı kiçik məktəbli ümumi təlim üsullarını öyrənir və onlardan istifadə edir.

Təlim fəaliyyətinin tərkibi eyni mənşəli olmur. Onlardan bir qismini istənilən təlim materialının mənimsənilməsi zamanı tətbiq edilir. Məsələn, bu və ya digər üsul vasitəsi ilə verilmiş tapşırığı təsvir etmək üçün: qrafika, model və ya şifahi təsvir etmə və s. üsullarından istifadə edilməsi məsləhətdir.

4. Nəzarətmə işi. Təlim fəaliyyətinin düzgünlüyünü dəqiqləşdirmək üçün verilən tapşırıq nümunəsinə uyğun tapşırığın həllinə və nəticəsinə nəzarət etmək lazımdır. Təlim fəaliyyətində nəzarət etmənin xüsusi rolu vardır (9).

Kiçik məktəb yaşlı uşağın təlim fəaliyyətində gördüyü işlərə nəzarəti ilk öncə müəllim edir. O, alınan nəticəni elementlərə bölür, sonra verilmiş nümunəyə əsasən müqayisə edir, əgər düzgün olmayan cavablar varsa onları göstərir və təlim fəaliyyətində buraxılmış səhvlər ilə müqayisə edir.

Nəzarətmə işini uşağa ibtidai sinif səviyyəsində valideyn öyrədir. Təlimin ilk vaxtlarında o, bütün nəzarət funksiyasını praktiki olaraq öz üzərinə götürür. Məsələn, məktəblinin ev tapşırıqlarını dəftərdə yoxlayır, şifahi verilmiş ev tapşırıqlarını söylətdirir, çantasını növbəti dərs günü üçün hazırlayır, uşağın gün rejiminə nəzarət edir və s. Tədrisən uşağın bu nəzarət funksiyasını öz üzərinə alması daha məqsəddə müvafiq sayılır.

5. Qiymətləndirmə və qiymət. Qiymətləndirmə vasitəsi ilə uşaq mənimsədiyi biliyin dərəcəsini müəyyən edə bilər. Qiymətləndirmə problemi bilavasitə uşağın şəxsiyyət kimi inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qiymətləndirmə və qiymət fərqli məfhumlardır. Əgər **qiymətləndirmə** - insanın həyata keçirdiyi prosesin qiymətləndirilməsi deməkdirsə, **qiymət** isə bu prosesin nəticəsi olaraq onun ballarda şərti-formal əks olunması deməkdir (3).

Problemə yeniliyi. Qeyd olunan xüsusiyyətlər risk qrupuna malik uşaqlarda daha çox təsadüf olunur. Bunun üçün biz uşağa tapşırıq verdikdən

Kiçik məktəb yaşlı uşaqların psixoloji inkişafının təhlili

sonra dərhal aldığı tapşırığı uşağın özünə təkrarlatdırır. Bu tələb uşağı mobilizə etməyə, tapşırığın məzmununu düzgün anlamağa kömək edir. Tapşırığın şəxsən ona aid olduğunu bildikdən sonra isə uşaqda məsuliyyət hissinə artır.

Problemnin praktik əhəmiyyəti: Qiymətləndirmə müstəqil təlim fəaliyyət komponenti olaraq uşaqda təlim fəaliyyət nümunələrinin mənimsənilməsi ilə tədricən formalaşır və ardıcıl olaraq müəllimdə sonra bu prosesi tədricən uşaq özü öz fəaliyyətini qiymətləndirməyə başlayır.

Yuxarıda verilən məlumatlar bəzi uşaqlarda öz əksini tapmaya bilər. Buna səbəb uşağın fiziki inkişafı məktəb təliminə hazır olduğu halda onun psixi

inkişaf səviyyəsi ontogenezin daha erkən yaş dövrlərinə təsadüf etməsi ilə şərtləşə bilər (1). Məktəb de-adaptasiyası, məktəb təlimi zamanı nailiyyətlərin qazanıla bilməməsi kimi hallar uşağın intellektual səviyyəsinin yetərincə olmasından irəli gəlir. Burada əsas səbəb uşaqda şəxsi-psixoloji səviyyənin çatışmazlığıdır. Yəni, təfəkkürün inkişafında olan problemlər, təlim fəaliyyət bacarığının aşağı səviyyəsi, bilik dairəsində olan boşluqlar, təlimə olan mənfi münasibət, sağlamlıq problemi və yorğunluq halının üstünlük təşkil etməsi, iradi keyfiyyətlərin aşağı səviyyəsi və nizamsızlıq, ətrafdakı insanların uşağa mənfi münasibəti deməkdir (2).

ƏDƏBİYYAT

1. M. Məmmədova Kiçik məktəblilərə və məktəbəqədər yaşlı uşaqlara göstərilən psixoloji xidmətin bəzi məsələləri // "Təhsil sistemində gənc nəslin təlim-tərbiyəsi üzrə işin təşkili və onun yaxşılaşdırılması istiqamətləri" mövzusunda respublika elmi konfransın materialları. Bakı, 2012, 28 iyun
2. Məmmədova M.Ə. Hiperaktiv uşaqlarda diqqətin pozulması: Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2017.
3. Амонашвили Ш.А. Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьников. М., 1984.
4. Анастаси А. Психологическое тестирование. М., 1982.
5. Божович Л. И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка. Изучение мотивации поведения детей и подростков. М., 1972.
6. Выготский Л. С. Кризис семи лет. Собр. соч.: В 6 т. М., 1984.
7. Гуткина Н.И. Диагностическая программа по определению психологической готовности детей 6-7 лет к школьному обучению. М., 2002.
8. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении. М., 1972.
9. Йирасек Я. Диагностика школьной зрелости. Диагностика психического развития. Прага, 1978.
10. Матюхина М. В. Мотивация учения младших школьников. М., 1984.
11. Психическое развитие младших школьников / Под ред. В.В. Давыдова. М., 1990.
12. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. М., 1989.

М. Джабарова

АНАЛИЗ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

РЕЗЮМЕ

С помощью анализа психологического развития у детей в период младшего школьного возраста в статье были показаны уровень их психического развития, аспекты интеллектуального, эмоционального и социального развития. Были освещены такие психологические компоненты структуры учебной деятельности у детей младшего школьного возраста как мотивы учения, умение выделять учебную задачу, учебные действия, действия контроля, оценки и отметки.

М. Jabarova

ANALYSIS OF PRIMARY SCHOOL AGE CHILDREN'S PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT

SUMMARY

Through the analysis of psychological development of primary school age children the article shows the level of their mental development, aspects of intellectual, emotional and social development. Such psychological components of the structure of educational activity of primary school age children as the motives of learning, the ability to distinguish the educational task, learning activities, control actions, evaluation and marking were covered.

Redaksiyaya daxil olub: 14.11.2017

XX ƏSR AZƏRBAYCAN PSIXOLOJİ FİKİR TARİXİNDƏ KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN ƏMƏYƏ PSIXOLOJİ HAZIRLIĞI PROBLEMİNİN TƏDQIQI

Aysel Əmrahova,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: r.aysel91@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.ü.elm.dok., prof. Ə. Baxşəliyev,*
psixol.ü.fəls.dok. Q. Rəhimova

Açar sözlər: *Azərbaycanda psixologiya elmi, əməyə psixoloji hazırlıq problemi, kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin əməyə psixoloji hazırlığı*

Ключевые слова: *психологическая наука в Азербайджане, проблема психологической подготовки к работе, психологическая подготовка учащихся младшего школьного возраста*

Key words: *Psychological science in Azerbaijan, the problem of psychological preparation of work, psychological preparation of primary schoolchildren*

Azərbaycan psixoloqları bütün yaş dövrlərində məktəblilərin mənimsəmə imkanlarını, təlimə maraq və meyllərini, təlim materiallarının yadda saxlanılmasının qanunauyğunluqlarını, müəllim-şagird münasibətlərini və digər problemləri öyrənmiş və bununla da təhsilinin inkişafına xeyli kömək göstərmişlər. Bu psixoloqlar içərisində Ş.S. Ağayevin özünün xüsusi yeri var.

50-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanda psixologiya elminin yeni bir inkişaf mərhələsi başlayır. Bu dövrdə A.K. Abdullayev, Ş.S. Ağayev aspiranturada, Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə, Ə.Ə. Qədirov, M.Ə. Həməzəyev və digərləri psixologiya fakültəsində təhsil almışdır.

Ş.S. Ağayev yaradıcılığının əsas hissəsini təlim psixologiyasının müxtəlif problemlərinin öyrənilməsinə təşkil edir. O, respublikamızın dövrü mətbuatında müntəzəm çıxış edir, təlimin müxtəlif psixoloji problemlərinə aid müəllimlərə tövsiyə verirdi.

1963-64-cü tədris ilində V.İ. Lenin adına API-də (İndiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində) psixologiya kafedrası yenidən müstəqil fəaliyyətə başlayır. 1963-1975-ci illərdə kafedraya görkəmli psixoloq Ş.S. Ağayev rəhbərlik edir.

Ş.S. Ağayev 1954-cü ildə «Fikri məqsədin xarakterindən asılı olaraq görmə qavrayışının dinamikası» mövzusunda namizədlik, 1967-ci ildə isə «Əmək, tərbiyə və inkişaf» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Şəxsiyyət psixologiyası, təlim psixologiyası, tərbiyə psixologiyası və s. sahələr üzrə tədqiqatlar apar-

mış, dərslərlərin hazırlanmasında, kadrların yetişməsində önəmli rol oynamış professor Ş.S. Ağayev müəyyən müddət V.İ. Lenin adına API-nin rektoru olmuşdur.

Ş.S. Ağayevin tədqiqat istiqamətlərindən biri də kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin əməyə psixoloji hazırlığı problemidir. O, bu problemə aid bir sıra silsilə məqalələr yazmış və dövrü mətbuatda çıxış etmişdir. “Səy tərbiyəsi”, “Fəaliyyətin psixoloji təhlili”, “Şagirdləri əməyə hazırlığın əsas indikatorları” və s. bu kimi əsər və məqalələr çap etdirmişdir (4, 32).

Professor Ş.S. Ağayev həm də psixologiya üzrə dərslərlərin, dərslərinin, proqramların hazırlanmasında bir müəllif kimi fəal iştirak etmişdir. Əsərdə maraqlı bölmələrdən biri də kiçik yaşlı məktəblilərin əməyə psixoloji hazırlıq məsələləridir. Şagirdləri əməyə hazırlamaq problemini düzgün izah etmək, bu barədə məktəb işinə kömək etmək məqsədilə müəllif ümumtəhsil orta məktəblərində bir neçə variantda eksperimentlər aparmış və əməyə psixoloji hazırlığın əsas meyarlarını öyrənə bilmişdir. Onun fikrincə, şagirdləri əməyə psixoloji cəhətdən hazırlamaq üçün hər şeydən əvvəl, onlarda bu haqda düzgün təsəvvürlər yaratmaq lazımdır.

Ş.S. Ağayevin təlim prosesində əməyə psixoloji hazırlığın problemlərinə aid apardığı eksperimental tədqiqatları ümumiləşdirərək doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etmişdir. Əsərdə əməyin insan həyatında rolu, əmək fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətləri, əmək və şüur, şüurun əmələ gəlməsində əməyin rolu, şüurun ictimai ta-

rixi inkişafının bəzi məsələləri və başqa problemlər ətrafı izah edilir. Əsərdə qeyd olunur ki, insan fəaliyyəti həmişə şüurlu xarakter daşıyır. İnsan nə edəcəyini, öz məqsədinə hansı yollarla nail olacağını, bu yollardan ən səmərəli olanını seçməyi qabaqcadan düşünür və sanki gərgin zehni eksperimentdən sonra işə girişir və fəaliyyətə başlayır.

O, məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq bu mühüm problemə ciddi fikir verilməsini tövsiyə edərək göstərirdi ki, “Uşaqların əməyə psixoloji cəhətdən hazır olması üçün müəllimlər, tərbiyəçilər, onların əməyə hazırlığının əsas indikatorlarını bilməli və bu istiqamətdə iş aparmalıdır”.

Bu indikatorlar ilk dəfə məhz Ş.S. Ağayev tərəfindən aşağıdakı kimi verilmişdir:

a) Uşağın sözü ilə işinin vəhdəti. Əgər uşaq işləmək, kömək etmək barədə dediklərini, əmək haqqında söylədiklərini hörmət və əməli ilə təsdiq edirsə, bu onun artıq əməyə hazır olduğunu göstərir.

b) Kollektiv üçün. Cəmiyyət üçün, xalq üçün işləmə meyl. Əməyə psixoloji cəhətdən hazırlıq məhz şəxsi fəaliyyətin gedişatı ilə vəhdətdə götürülür.

c) Əyləncədən dərhal və sözsüz olaraq ciddi işə keçmək. Bu hər şeydən əvvəl özünü oyundan dərslərin icrasına asanlıqla keçiddə göstərir.

d) Təmənnasız, əvəzsiz işləməyi bacarmaq.

e) Səylə işləmək (3, 225).

Yeniyetməlik yaş dövrünün sonuna yaxın ictimai-faydalı əmək həm məzmunca zənginləşir, həm də formaca təkmilləşir. Gənclərin faydalı əməyi isə daha təsirli, əhatəli, yüksək ideyalılığı ilə fərqlənir.

Əsərdə əməyin müxtəlif yaş dövrlərində təzahür xüsusiyyətləri təhlil olunur və hər yaş dövründə əməksevərlik tərbiyəsinin yolları göstərilir. Əsərdə fəaliyyətin strukturu, yaranma şəraiti, növləri, xüsusiyyətləri elmi ardıcılıqla şərh edildikdən sonra prosesin müxtəlif dinamikası göstərilmişdir. Hər bir yaş dövründə əməksevərliyin fərqli cəhətləri aşkar edilmişdir.

Müəllif şəxsi müşahidələrindən çıxış edərək göstərir ki, mədəni vərdiş və adətlərin bir qismi əmək fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Əmək sahəsində ən mühüm mədəni adət ümuminin xeyrinə çalışmaq adətidir.

Əmək fəaliyyətində vaxta, materiala qənaət etmək çox mühümdür. Əməklə əlaqədar

mədəni vərdiş və adətlərə özünəxidmət adətləri də aiddir. Müəllif qeyd edir ki, uşaqları məişət əməyinə adət etdirməklə zərərli adətlərdən-valideynini, yoldaşlarını öz xeyrinə işlətmək adətindən çəkəndirmək mümkündür.

Professor Şövqi Ağayevin “Əmək prosesində talantın inkişaf etdirilməsi” kitabında qabiliyyətə tərif verərək qeyd edir ki, “Qabiliyyət insanın hansı fəaliyyət sahəsində daha çox yararlı olduğunu göstərən, müəyyən işi müvəffəqiyyətlə icra etmək üçün şərt olan psixi xüsusiyyətlərə deyilir. Məsələn, cəld düşünmək, tez qərar qəbul etmək, asanlıqla və möhkəm yadda saxlamaq, müşahidəçilik kimi xüsusiyyətlər, kəşfiyyatçılıq, müəllimlik, sərkərdəlik və i.ə. kimi fəaliyyət sahələrində insanın daha yararlı olduğunu göstərən xüsusiyyətlərdir. Bu əlamətlər həmin sahədə çalışan insanın qabiliyyəti sayıla bilər” (1, 10).

Ş. Ağayev qabiliyyətlərin inkişaf dərəcəsinə görə də müxtəlif olduğunu bildirərək göstərir ki, qabiliyyətlərin bir və ya bir neçə fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan özünə məxsus birliyinə istedad deyilir.

“İnsan anadan olarkən onun qabiliyyətləri hazır şəkildə doğulurmu?” sualına cavab verən müəllif “insanın qabiliyyətləri anadan gəlmədir, həyatda heç bir qabiliyyət yaranmır, hər şey taledən asılıdır” nəzəriyyəçilərinə cavab olaraq elmi faktlarla sübut edir ki, “insanın qabiliyyətləri, talantı, istedadı tərbiyə nəticəsində inkişaf edib təkmilləşir və bu işdə əmək böyük rol oynayır” (1, 22).

“Hər bir əmək talantı inkişaf etdirə bilərmi?” sualına cavab verərək Ş. Ağayev qeyd edir ki, əmək insanla təbiət arasında məqsədayənməmiş qarşılıqlı təsir prosesidir. Əmək prosesində insan ətraf aləmə təsir edir, cəmiyyətə lazım olan maddi nemətlər yaratmaq məqsədilə onu dəyişdirir və özünə tabe edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə Azərbaycan psixologiya elminin görkəmli nümayəndələrindən biri olan professor Şövqi Ağayevin əməyə psixoloji hazırlıq haqqındakı fikirləri, istedad və qabiliyyətin yaranması və formalaşması, məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq əməyə hazırlığın indikatorları haqqında məlumatlar verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən təklif və nəticələr psixoloq, müəllim, tərbiyəçi və valideynlərə uşaqların əmək tərbiyəsində praktik köməklik göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ş.S. Əmək prosesində talantın inkişaf etdirilməsi. Bakı, 1961.
2. Əliyev R. Psixologiya. Bakı: Nurlan, 2005.
3. Baxşəliyev Ə. Azərbaycanca psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı, 2008.
4. Ümumi psixologiya: Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik. Bakı: YYSQ, 2014.

A. Амрахова

О ПРОБЛЕМЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ШКОЛЬНИКОВ К ТРУДУ РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы психологической подготовки младших учеников. Чтобы правильно объяснить проблему подготовки учеников к работе и помочь в работе школы, автор провел эксперименты в целом ряде общеобразовательных школ и изучил основные критерии психологического обучения. По его мнению, прежде всего, чтобы подготовить учеников к труду необходимо создать правильное воображение, сформулировать правильные концепции.

A. Amrakhova

ON THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL PREPARATION OF SCHOOLCHILDREN FOR WORK

SUMMARY

The article deals with the psychological preparation of junior students. To correctly explain the problem of preparing students for work and help in the work of the school, the author conducted experiments in a number of secondary schools and studied the basic criteria for psychological training. In his opinion, first of all, in order to prepare students for psychological preparation for work, it is necessary to create the right imagination, formulate correct concepts

Redaksiyaya daxil olub: 15.01.2018

EKOLOGIYA VƏ TƏBİƏTİ MÜHAFİZƏNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Ayaz Həsənov,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Cəlilabad filialının əməkdaşı
E-mail: amicelilabad@mail.ru

Rəyçilər: dos. X.H. Sultanlı
biol.ü.fəls.dok. X. Əliyev

Açar sözlər: *Ekologiya, ekosistem, landşaft, təbii resurslar, ekoloji böhran, urbanizasiya*

Ключевые слова: *экология, экосистема, ландшафт, природные ресурсы, экологический кризис, урбанизация*

Key words: *Ecology, ecosystem, landscape, natural resources, ecological crisis, urbanization*

Bu gün bəşəriyyət qarşısında duran qlobal problemlər öz kəskinliyini artırdıqca onların yeni tərzdə qavranılması və həlli yollarının tapılması da mürəkkəbləşir. Bu qlobal problemlərdən biri də dünyanın ekoloji durumudur. İnsanlara getdikcə daha çox aydın olur ki, min illər ərzində təbiətdən istifadədə mövcud olan ənənəvi baxışlar, üsullar qaldıqca yaxınlaşmaqda olan ekoloji böhranın qarşısını almaq nəinki mümkün olmayacaq, hətta onun sürətlə artan miqyası və dağıdıcı təsiri qlobal sosial-iqtisadi inkişafda da özünü göstərəcəkdir. Akademik H. Əliyev bu haqda yazmışdır:

“İnsanı təbiət yaratmış və öz sərvətlərini səxavətlə onun istifadəsinə vermişdir. 600 min ildən artıqdır ki, müasir insanla təbiət arasındakı münasibət müəyyən nisbətdə davam edir. Bəşəriyyət öz inkişafının yüksək pillələrinə ayaq qoyduqca, bu nisbət müəyyən mənada insanların xeyrinə dəyişir. Başqa sözlə desək, insanlar sayca artdıqca və öz əlində daha mükəmməl texniki vasitələr cəmləşdirdikcə təbiətdən çox mənfəət götürür, müqabilində isə ona az şey verir. İnsan təbiəti dəyişdirir, qırır, tökür, dağıdır, əvəzini qaytarmırsa, demək bu xeyrə dəyişmə əslində onun zərərinədir” (1, 14).

Ekologiyanın qlobal vəziyyəti və təbii sərvətlərin qorunması əgər XX əsrin 70-80-ci illərində müharibə və sülh problemlərindən sonra bəşəriyyət qarşısında duran ikinci böyük problem sayılırdısa, “soyuq müharibə” dövrünün sona çatması və qlobal istilik-nüvə müharibəsi təhlükəsinin aradan götürülməsi ilə ön plana keçmişdir.

Ötən əsrin 30-50-ci illərində elmi-texniki inqilabın insan cəmiyyətinə sürətlə daxil olması və “təbiətdən mərhəmət gözləməyin, onu özünüza tabe edin” şüarı altında təbiətə iri miqyaslı müdaxilənin başlanması qlobal ekologiyada böhranı sürətləndirərək, onun fəsadlarını lokal və regional səviyyələrdən qlobal səviyyəyə çatdırmışdır. Su və atmosfer hövzələrinin çirklənməsi, planetimizin “ağ ciyərləri” sayılan tropik meşələrin məhv edilməsi, ozon bacalarının genişləndirilməsi ilə bağlı problemlər, qlobal iqlim dəyişmələri, qlobal səhralaşma, qlobal biomüxtəlifliyin azalması arzuolunmaz həddə çatmışdır.

Son 100-150 ildə, xüsusən də XX əsr ərzində sənayenin nəqliyyat və kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycanın sosial-iqtisadi yüksəlişinə səbəb olsa da, Respublikanın təbii şəraitində əsaslı dəyişikliklər üçün zəmin yaratmışdır, yeraltı və yerüstü sərvətlərdən intensiv şəkildə istifadə olunması, iri sənaye müəssisələrinin inşa edilməsi, su anbarlarının tikilməsi, dağətəyi ərazilərdə meşələrin qırılması hesabına yaşayışın genişləndirilməsi ətraf mühitə və onun ayrı-ayrı komponentlərinə hava, su, torpaq örtüyünə və təbii biosenozlara antropogen təzyiqləri dəfələrlə artırmışdır.

Kürün aşağı axarında çirklənmənin qismən artması Araz çayına və onun qollarına (Həkərcay, Oxçuçay) Ermənistan ərazisindən 10 min tonlarla sənaye, dağ-mədən və məişət tullantılarının artması ilə bağlıdır. Araz çayının orta axarında, adətən, durulaşdırıcı və ya təmizləyici funksiyasını qismən də olsa yerinə yetirən su anbarlarının olmaması (Azərbaycan-İran bir-

gə layihəsi olan Xudafərin su anbarının tikintisi erməni işğalı ilə əlaqədar həyata keçməmişdir) bu tullantıların bilavasitə Kürə daxil olmasına şərait yaradır.

Respublikanın şəhər və şəhərli qəsəbələrində hər il 5 milyon kubmetr bərk məişət tullantısı əmələ gəlir ki, bunun da 50%-i Abşeron ərazisində toplanır. Təkcə Bakı şəhəri əhatəsində toplanan ümumi sahəsi 400 ha-dan çox olan 82, Sumqayıtda isə müvafiq şəkildə 20 ha-lıq 20 zibilxana yaradılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rayonlarda, kəndlərdə əkin sahələrinə, yaşayış yerlərinə, küçə və ictimai yerlərə bərk maddələrin tullantısının atılması nadir hal deyildir. Abşeron qəsəbələri, İsmayilli, Şamaxı, Yevlax, Cəlilabad, Salyan və başqa bölgələrdə bu cür arzuolunmaz faktlar kifayət qədərdir.

Azərbaycanın təbii sərvətləri içərisində meşə örtüyünün xüsusi yeri vardır. Digər təbii komplekslərlə müqayisədə Respublikamızın meşələri insanın müdaxiləsinə daha çox məruz qalmışdır. Statistik məlumatlar göstərir ki, yaxın keçmişdə Respublika ərazisinin 30%-dən çoxu meşələrlə örtüldüyü halda, hazırda bu göstərici 3 dəfədən də çox azalmışdır. Bəzi ədəbiyyat mənbələrində bu 10-12% və ya 1,0-1,1 milyon hektar, digərlərində isə 700-800 min hektar göstərilir. Vaxtilə Lənkəran vilayəti ərazisinin 60%-dən çoxunu örtən meşələr, xüsusən də Lənkəran ovalığının rütubətli və yarımrütubətli subtropik meşələri azalaraq, indi ümumi sahənin yalnız 23%-ni təşkil edir (3, 67). Astara məntəqəsindən Biləsuvar rayonunun sərhəddinə kimi uzanan və indiki Lənkəran, Masallı, Cəlilabad rayonlarının düzən və dağətəyi ərazilərində massivlər yaratmış meşələrdən yalnız fraqmentlər qalmışdır. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində qoz, palıd və digər qiymətli ağac növləri bəzi rayonlarda başdan-başa kəsilmiş, əkinçilik və maldarlığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq geniş sahələr məhv edilmişdir. Həsən bəy Zərdabi yazırdı: “bizim dağlarımız vaxtilə sıx meşəliklərlə örtülü olmuş, sonra bu meşələr qırılmış və bunun nəticəsində çaylarımızda olan suyun miqdarı azalmışdır” (3, 67).

XXI əsrdə Respublika əhalisinin artması da bəzi ekoloji problemlər yaratmışdır və təbii ekosistemlərə antropogen amillərin güclənməsi ilə nəticələnmişdir. Azərbaycan Respublikasının əhalisi 2002-ci ildə 8 mln. 141 nəfər olmuşdur.

Əhalinin sayı 1990-cı illə müqayisədə 1 mln. nəfərə yaxın, yəni 12,5% artmışdır. Buna Ermənistanı yaşayan azərbaycanlıların deportasiya edilməsi nəticəsində 250 min nəfərə yaxın qaçqının Azərbaycana pənah gətirməsi də səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, respublika əhalisinin təxminən 12%-nin qaçqın və məcburi köçkün olması, ölkə ərazisinin 20%-nin işğal altında qalması yalnız ölkə iqtisadiyyatına, əhalinin həyat şəraitinə deyil, ekoloji vəziyyətə də böyük zərbə vurmuşdur. Belə ki, Azərbaycanın bir sıra su hövzələri erməni təxribatının qurbanına çevrilib. İşğal olunmuş ərazilərdə qalan Sərsəng su anbarı da erməni təxribatına çevrilən obyektlərdən biridir. Qış aylarında ermənilər həmin suları təxribatçılıq məqsədilə Azərbaycan ərazilərinə axıdılar. Yay aylarında isə bu su axınının qarşısı alınır. Bu ermənilərin simasını bir daha göstərir (3, 65).

Hazırda bu məsələnin Beynəlxalq gündəmə gəlməsi üçün ciddi addımlar atılır. Belə ki, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Sədarət Komitəsində Sərsəng su anbarı ilə bağlı qətnamə təklifi təsdiqlənib. 10 oktyabr 2017-ci il tarixdə PA-nın Rumıniyanın paytaxtı Buxarestdə keçirilən 63-cü payız sessiyasında da Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü, millət vəkili Məlahət İbrahim qızı tərəfindən Sərsəng su anbarı ilə bağlı məsələ qaldırılıb. O, “Qida və su təhlükəsizliyi, problemlərdən çıxış yolları” adlı sənədin müzakirəsi zamanı Azərbaycan torpaqlarını 25 ildən artıq işğal altında saxlayan Ermənistan tərəfindən Dağlıq Qarabağda yarıdan ekoloji böhranla bağlı faktları diqqətə çatdırıb. O, qeyd edib ki, su anbarı uzun illərdir ki, müxtəlif zəhərli tullantılarla süni şəkildə davamlı olaraq çirkləndirilir. Bunun nəticəsidir ki, cəbhə bölgəsində yaşayan insanlar sudan məhrum vəziyyətindədirlər. 2016-cı ilin yanvarında Sərsəng və Madagiz su anbarları haqqında xüsusi qətnamə qəbul edilməsinə baxmayaraq, indiyə qədər heç bir nəticə yoxdur. Ümumiyyətlə, təbii resursların mühafizəsi təbiətdən istifadə ilə sıx surətdə əlaqədardır. Təbii resursların mühafizəsinin mühüm prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Profilaktik (mənfi nəticələr doğulacağına əvvəlcədən xəbərdarlıq)
2. Komplekslik
3. Hərtərəflilik
4. Ərazi fərqləri
5. Elmi əsaslandırma.

Bütün bu prinsiplər təbii ehtiyatların mühafizəsi işində həlledici rol oynayır. Ayrı-ayrı resursların qorunmasına fərqli yanaşma deyil, kompleks şəkildə yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, əgər dünyada enerji istehsalına tələbatın orta illik artım sürəti 1960-cı illərdə 2,2% təşkil etmişdirsə, sonrakı illərdə (1980-2000) 4,9%-ə bərabər olmuş, keçən 10 ildə isə 5,6%-ə çatmışdır. Başqa bir xarakter misal: 1980-2000-ci illərdə kimya sənayesi təbiətdə olmayan 2 mln. birləşmə havaya buraxmışdır.

Hazırda yerin təkindən 100 mlrd. tona yaxın müxtəlif filiz, yanar faydalı qazıntılar və tikinti materialları çıxarılır, o cümlədən 4 mlrd. ton neft və təbii qaz, 3 mlrd. tondan çox kömür hasil olunur. Hər il atmosfərə 200 ton karbon qazı, 50 milyon ton müxtəlif karbohidratlar və 146 mln. tona yaxın kükürd qazı tullanır.

Əgər insan və təbiət arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibəti elmi təfəkkür baxımından təhlil etsək, görürük ki, bu sahədəki ideyalar, konsepsiyalar ekoloji problemlərin bir neçə istiqamətini müəyyən etməyə imkan verir. Bunlardan biri ekoloji problemin konseptual aspektidir. Bu aspekt insanı münasibətlər mühiti çərçivəsində baş verən dəyişikliklərin bəzi nəzəri metodoloji əsasları ilə əlaqədardır. Əgər ictimai tərəqqinin ilk mərhələsində insan və təbiət arasındakı tarazlıq mövcud idisə, sonrakı dövrlərdə insan əks qüvvə təsirini doğurdu. Antropozimi o vaxt azaltmaq mümkün olur ki, təbiətə insan hücumunun qarşısı alınsın.

Kimyalaşdırma - kənd təsərrüfatının inkişafında ən əhəmiyyətli amillərdən biridir. Müasir əkinçiliyi aqrokimyəvi maddələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bəzi hesablamalara görə kimyəvi vasitələrdən istifadə bitkilikdən alınan məhsulun 50-60%-ni xəstəliklərdən qoruyur.

Mineral gübrələri, həmçinin mikrogübrələri tətbiq etmədən əkinçilikdə qida maddələrinin müsbət balansını yaratmaq qeyri mümkündür. Balansın pozulması nəticəsində torpaq və su hövzələrinin kimyəvi tərkibinin pisləşməsi baş verir ki, bu da kənd təsərrüfatı bitkilərinin xəstəliklərə yoluxmasına və ev heyvanlarının xəstələnməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, yod çatışmaması endemik zob, fluor dişlərin kariesinə, sink çatışmazlığı ürəyin işemik xəstəliyinə, marqans azlığı şəkərli diabetə səbəb olur. Eləcə də

orqanizmdə nitratlar nitritlərlə birlikdə kansero-gen təsir yaradaraq, insan orqanizmi və ətraf mühit üçün daha ağır fəsadlar törətmək imkanlarına malikdir.

Nitrat və nitritlər orqanizmə kəskin, ötəri və xroniki təsir göstərir. Nitrat azotunun orqanizmə həтта az miqdarda, lakin mütəmadi daxil olması insanın xroniki zəhərlənməsinə səbəb olur. Bu zaman qara ciyərdə və böyrəklərdə, ürəkdə və ağ ciyərlərdə bəzi dəyişikliklər baş verir.

XX əsr tarixə urbanizasiya əsri kimi daxil olmuşdur. Urbanizasiya həm sosial iqtisadi, siyasi, mədəni, mədəni, həm də sıx coğrafi problem kimi anlaşılır. Şəhərlərin ağılagəlməz genişlənməsi və bunun nəticəsində yaranan nəqliyyat çətinlikləri, "gecəqonduların", ucqarlarda heç bir yaşayışı olmayan evlərin sayının çoxalması, həmin yerlərdə ekoloji çirklənmə mənbəyinə çevrilir.

Urbanizasiya prosesləri qiymətləndirilərkən çox vaxt onun mənfəi nəticələri nəzərə alınır. Bu isə öz növbəsində urbanizasiyaya bir tərəfli münasibəti formalaşdırır, cəmiyyətin mütərəqqi inkişafında rolu, xüsusilə onun qanunauyğunluqları göstərilir. Hazırda dünya əhalisinin bir yerdə cəmlənmə prosesi gedir. İndi dünya əhalisinin az qala yarısına qədər şəhərlərdə yaşayır. Statistikaya görə, 1950-ci ildən 1985-ci ilə kimi dünya əhalisinin sayı təqribən 3 dəfə, yaxud 1,25 milyard nəfər artmışdır. Şəhərlərin əhalisi 2 dəfə artmışdır. Daha dəqiq desək 447 mln. nəfərdən 838 mln nəfərə çatmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə əhali 4 dəfə artmış, 286 mln-dan 1,14 milyard nəfərə çatmışdır. Urbanizasiya əməyini ictimai bölgüsünün ixtisaslaşmasının, ictimai istehsalın mərkəzləşməsinin, nəqliyyatın elmin inkişaf etməsinin nəticəsidir.

Ulu öndər Heydər Əliyev həmişə davamlı inkişaf konsepsiyasına dəstək vermişdir. Ümum-millili liderimizin 18 fevral 2003-cü il tarixli 1152 nömrəli Sərəncamına əsasən "Azərbaycan respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair" milli proqramı ilə əlaqədar ölkəmizdə bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. Sonralar davamlı inkişaf proqramı Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2009-cu il aprel 4-də imzaladığı Fərmanla təsdiq olunan "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nda öz əksini tapmışdır.

Respublikamızın çayları, gölləri, meşələrinin mühafizəsinin təşkili dövlətin ekologiya siyasətinin tərkib hissələrindən biri hesab olunur. Azərbaycan təbiətinin mühafizəsi, yeni yaşıllıqlar salınması və onların ciddi surətdə qorunub saxlanılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin sözləri ilə desək; “Biz hər bir ağaca qayğı ilə yanaşmalıyıq, belə etsək bir neçə ildən sonra bu ağacın hamısı qolbudaq atacaq, biz şəhərlərimizin və Abşeron yarımadasının simasını kökündən dəyişəcəyik” (2, 18). Həmin istiqamətdə iş həmişə Ulu öndər H. Əliyevin və respublika Prezidenti cənab İ. Əliyevin qayğı göstərdiyi sahədir. Cənab İlham Əliyev son vaxtlar Böyükşor gölünün ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, mühafizəsi və istifadəsi ilə əlaqədar əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı Fərman imzalamışdır. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: “Bu gün ekoloji məsələlərin həlli vacib məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, mənim təşəbbüslə 2010-cu il Azərbaycanda ekologiya ili elan edilmişdir”.

Təsadüfi deyildir ki, hələ 150 il bundan qabaq F. Engels demişdir: “Təbiət üzərində qazandığımız qələbələrlə çox da öyünməməliyik. Bəzən hər müvəffəqiyyət üçün təbiət bizdən qisas alır, çünki çox vaxt biz əməllərimizin uzaq, gələcək aqibətini əvvəlcədən görmür, müəyyən edə bilmirik.”

Müdrək alim Epikür xəbərdarlıq edir: “Təbiətə qarşı zor işlətmək lazım deyil. Əksinə ona tabe olmaqla yanaşı, təbiətdən istifadə zamanı bütün bəd əməllərinizi qəddarcasına dəfn edin”. Görünür 2 min il əvvəl deyilən sözlərə məhəl qoyulmamasını dərk edən J.B. Lamarq hədəf yerə kinayə ilə deməmişdir: “Sanki müasir insanın əsas məqsədi - əvvəlcə yer kürəsini yararsız hala salmaq və nəhayət özünü məhv etməkdir”.

Azərbaycanın böyük alimi akademik Həsən Əliyev hələ 45 il bundan əvvəl qələmə aldığı “Həyəcən təbili” əsərində təbiətin mühafizəsi və ekolo

loji tərbiyə sahəsində olan nöqsanları tənqid edərək yazmışdır”. Bəlkə də, toya, yasa və digər mərasimə yubanmaq olar, təbiətə münasibətdə yubanmaq isə çox yaşamağa yubanmaqdır” (1, 14).

Təbiət gözəllikdir, sağlamlıqdır. Görkəmli insanların hamısı təbii sərvətləri qorumağı və artırmağı daim gələcək nəsələ tövsiyə etmişlər. Təbiət vurğunu olan A.P. Çexov demişdir: “Dünyanın hər bir vətəndaşı bir ağac əksə, onda planetimiz yaşıllığa bürünər” (2, 9).

Təbiətə amansız münasibət bəsləyənlərə qarşı təkcə təbiəti mühafizə əməkdaşları deyil, ziyalılar, yazıçılar və başqaları mübarizə aparmalıdırlar. Xalq şairi S. Vurğun “Çinarın şikayəti” əsərində çinarın şikayətini ürək ağrısı ilə oxucuların nəzərinə çatdırır:

*Mən bu şikayəti duyduqca dərin,
Dedim ki, haqlısan, qocaman çinar.
Bizdə təbiətə zülm edənlərin,
Nə insan duyğusu, nə də haqqı var.*

Şair zülmə üzləşən çinarın timsalında insanların təbiətə qayğı göstərməyə çağırır.

Təbiətsiz mövcud ola bilməyən şüurlu insan öz xilasını naminə təbiəti ekoloji partlayışdan qorumağa borcludur, əks halda təbiətlə yanaşı insan da məhv ola bilər. Həç vaxt təbiətə qalib gəlmək mümkün olmamışdır, ən böyük “qələbə” onunla birlikdə məhv olmaq deməkdir.

Problemin aktuallığı: Müasir dövrdə təbiətin mühafizəsinin gücləndirilməsi və ekoloji böhranın aradan qaldırılması kimi problemlər aktuallıq tələb edir.

Problemin yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, dünyanın eləcə də respublikamızın ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında insanların apardıqları məqsədyönlü işlər öz əksini tapır.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Məqalədə ekoloji vəziyyətin öyrənilməsi işində insan fəaliyyətinin əsas istiqamətləri şərh edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Həyəcən təbili. Bakı, 1993.
2. Quliyev V. İnsan təbiətlə nəfəs alır. Bakı, 2009.
3. Quliyev V. Təbiəti mühafizə. Bakı, 1998.
4. Məmmədov Q. Azərbaycanın ekotetik problemləri. Bakı, 2004.
5. Salmanov M. Təbii ekologiyanın əsasları. Bakı, 1990.
6. Sultanlı X. Tələbələrdə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması. Bakı, 2016.

A. Гасанов

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИИ И ОХРАНА ПРИРОДЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается экологическое положение и охрана окружающей среды в нашей республике, а также вклад в эту область общенационального Лидера Гейдара Алиева и Президента Азербайджанской республики Ильхама Алиева.

A. Hasanov

ACTUAL PROBLEMS OF ECOLOGY AND NATURE PROTECTION

SUMMARY

The article outlines the purposeful work carried out in the field of natural resources for the modern ecological situation, orders and decrees of National Leader Heydar Aliyev and President Ilham Aliyev in this area

Redaksiyaya daxil olub: 19.01.2018

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

NİZAMİ GƏNCƏVINİN TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏYƏ DAİR FİKİRLƏRİ

İradə Əmirəliyeva,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
ARTİ-nin aparıcı elmi işçisi
E-mail: amiraliyeva_i@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Açar sözlər: *Nizaminin yaradıcılığı, tərbiyəvi fikirlər, pedaqoji görüşlər, mənəvi tərbiyə, mənəvi keyfiyyətlər*

Ключевые слова: *творчество Низами, воспитательные мысли, педагогические взгляды, нравственное воспитание, нравственные качества*

Key words: *Nizami's creativity, educational thoughts, pedagogical views, moral education, moral qualities*

Azərbaycan xalqının böyük oğlu, dünya poeziyasında şərəfli yer tutan, dahi şəxsiyyət, “sözün tam mənasında dahi insan” (Y.E. Bertels), “bədi sözün tanrısı” (X.R. Ulutürk) Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı zəngin təhsilləndirici və tərbiyələndirici imkanlara malikdir.

Neçə əsr ötsə də Nizami irsindən “əxlaq dərslisi” kimi faydalanırıq. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev Nizami Gəncəvinin yaradıcılığından danışarkən deyirdi: “Azərbaycan xalqının tarixini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını, şeirini Şərq aləmində, bütün dünyada Nizami Gəncəvi ilə tanıyırlar... Bu gün də bizim ədəbiyyatımızın, şeirimizin, mədəniyyətimizin əsas mənbələrindən biri Nizami Gəncəvi yaradıcılığı, onun əsərləri – “Xəmsə”si – poemalarıdır” (1, 114-115).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev də Nizaminin şəxsiyyətini və yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir: “Nizami bu gün də müasirimiz olaraq qalır. O özünün ölməz humanist ideyaları ilə bəşəriyyətin işıqlı gələcəyinin qurulmasında iştirak edir” (2,18).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev 23 dekabr 2011-ci il tarixdə “dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Nizaminin “Xəmsə”sinin nəinki Azərbaycan, habelə dünya mədəniyyətində, “bəşəriyyətin bədi fikir salnaməsində”, insanların, o cümlədən gənc nəslin əxlaqının saflaşmasında, mənəviyyatının zənginləş-

məsində oynadığı müstəsna dərəcədə böyük rolu həmin sərəncamda xüsusi qeyd edilir. Diqqət yetirək: “Bəşər bədi fikrinin nadir hadisəsi olan Nizami yaradıcılığı səkkiz əsrdən artıqdır ki, xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Mütəfəkkir şairin məşhur “Xəmsə”si insanlığın mənəvi sərvətlər axtarışının zirvəsində dayanaraq, dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutur. Qüdrətli söz ustasının bəşəriyyətin bədi fikir salnaməsində yeni parlaq səhifə açmış ölməz əsərləri bu gün də insanların mənəvi-əxlaqi kamilləşməsinə misilsiz xidmət göstərir” (3).

Nizami Gəncəvinin diqqətəlayiq ideyalarının, xüsusən pedaqoji görüşlərinin əsasını “kamil insan” konsepsiyası təşkil edir.

N. Gəncəvinin yaradıcılığından söz açarkən xalq yazıçısı Elçin aşağıdakı fikirləri diqqət mərkəzinə gətirir: “...onun (Nizami Gəncəvinin – İ.Ə.) yaradıcılığı ilə bağlı 870 ildə elə bil ki, artıq hər şey deyilib, yüzlərlə tədqiqat işləri yazılıb, kitablar nəşr olunub, ancaq bu günün özündə də nizamişünaslıq yeni-yeni kəşflər edir, yeni fikirlər söyləyir, yeni mülahizələr irəli sürür və elmi-nəzəri mübahisələr aparır. Əsrlər bir-birini əvəz edir, siyasi-ictimai epoxalar dəyişir və hər dəfə də Nizami ədəbi irsi daha təzə, daha yeni nəzəri-estetik (eyni zamanda pedaqoji-psixoloji - İ.Ə.) baxış tələb edir” (4).

Nizami Gəncəvinin qənaətinə, yüksək təhsilin əsasında təbiət və eyni zamanda cəmiyyət

yət hadisələrinə dair ətraflı biliklər dayanır. Şairin fikrincə, təkmil şəxsin təşəkkülündə elm və təhsilin, biliklər qazanmağın müstəsna dərəcədə mühüm əhəmiyyəti vardır. Ona görə də Nizami belə bir qənaətə gəlir ki, insanı heyvanlardan fərqləndirən başlıca əlamət onun ağılı, kamalıdır. Aqlın çırağı isə elm və bilik ola bilər.

Dahi şair və mütəfəkkir, təbii ki, təhsilə və təhsilin məzmununa dair xüsusi əsər yazmamışdır. Fəqət onun yaradıcılığı ilə tanış olmaq əsasında belə qənaətə gəlirik ki, N. Gəncəvi təhsilin məzmununa dini biliklərlə yanaşı, dünyəvi biliklərin verilməsinə xidmət göstərən elmləri (astronomiya, təbabət, riyaziyyat, həndəsə, kosmologiya və s.) daxil edir. Şair dünyəvi elmlərin öyrənilməsinə vacib sayırdı. Bunu əyani şəkildə “Yeddi gözəl” poemasını oxuyarkən görürük:

*Bəhram öyrənmişdi ərəb, fars, yunan
Dilini məktəbdə öz ustadından.
Münzirdə var idi başqa əlamət,
Ulduzlar elmində kəskin məharət.
On iki bürc ilə o, yeddi ülkər
Qabağında açıq sandığa bənzər.
Həndəsə xəttinə əməl edərdi,
Minlərlə Məcisti o həll edərdi (6, 65).*

Elmi biliklərlə əhatə olunmağın əhəmiyyəti barədə “İsgəndərnamə” poemasında da söz açılır. “Qibtli Mariyənin hekayəsi və onun hiyləgərliyi” səhnəsi deyilənlərə sübutdur.

Nizami Gəncəvi insanlara, o cümlədən gənc nəsle özünü tutaraq onları müsbət mənəvi keyfiyyətlərə, nəcib sifətlərə yiyələnməyə, öz əxlaqlarını saflaşdırmağa, doğrucul və düz, xeyirxah, ədalətli olmağa, öz əllərini əməyə öyrəşdirməyə, halal zəhmətə bağlanmağa, şərdən, pislik etməkdən uzaq durmağa səsliyərdi.

Nizami Gəncəvi insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, elin-obanın ləyaqətli övladı olmasının vacibliyinə, cəmiyyətin, insan həyatının bütün sahələrinə, təhsilə, tərbiyə və təlim məsələlərinə, müəllim şəxsiyyətinə dair son dərəcə qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Biz onun Vətən, xalqa xidmət və xeyirxahlıq; dostluq və düşmənçilik; hünər, cəsarət və mərdanəlik; sülh, müharibə, ədalət və zülm haqqında fikirləri üzərində dayanmaq istəyirik.

Nizami vətənpərvər şair idi. Vətəni sevməyi, onun yolunda məhrumiyyətlərə və çətin-

liyə qatlaşmağı, öz xalqına məhəbbət və qayğı ilə yanaşmağın, xalqın xidmətində durmağın ümdə vəzifə olduğunu xüsusi diqqətə çatdırırdı. Bu xüsusda dahi şair “Sirlər xəzinəsi” poemasında yazırdı:

*Xidmət etmək sayılır kişilikdən nişana,
Xalqına xidmət etmək bir şərəfdir insana (5).*

Ona görə də insanları yaxşılıq və xeyirxahlıq etməyə çağırır, bu keyfiyyətə yüksək dəyər verirdi. Diqqət edək: “Yaxşılığı əzəldən adət etsən özünə, Yaxşılığın hər yanda qapı açar üzünə, Hər ürəyi sevindir xürrəm yaşa dünyada, Tanrı qoymaz ki, dəysin oxun daşa dünyada” (5).

Nizami “Yeddi gözəl” poemasında da xalqa xidmət etməyin zəruriliyini bir daha xatırlatmışdır.

*Səadət kamalla yetişir başa,
Xalqa xidmət elə, ədəblə yaşa (6).*

Dahi şair hünər, cəsarət və mərdanəliyi çoxqiymətli keyfiyyət kimi təqdim edirdi. Nizami alçaqlara boyun əyməyi, namərdlərə oyuncaq olmağı pisləyir, zəhmətkeş insanları zalımın zülmünə boyun əyməməyə çağırır, eyni zamanda zülmə dözlərin sonunun xar olacağını göstərirdi.

Nizami iradəli adamlara önəm verir, iradəsizlərə isə acıyırdı. Anlayırdı ki, onları yaşadığı mühit, özünün cəmiyyətdəki miskin mövqeyi onu bu günə salıb. Üzünü iradəsiz şəxslərə tutaraq deyirdi:

*İradəsiz olma, iradəsizlər
Ayaqsız qurd kimi yerdə sürünər (7).
Tülkü canavarı edirsə məğmun,
Ondan iradəsi böyükdür bunun.*

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında mərdlik motivləri özünəməxsus yer tutur. Böyük mütəfəkkir bu mənəvi keyfiyyətə yiyələnməyi son dərəcə vacib hesab edirdi. Bu, təsadüfi deyildir. Mərd insan bir çox mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri özündə əks etdirir. Xeyirxah, ədalətli, prinsipial, cəsarətli, cəsur, sədaqətli olur. Çətinliklər onu qorxutmur, sözündə bütövdür. Odur ki, Nizami deyirdi:

*Mərd olmaq yaxşıdır dünyada hər an,
Mərdlik ilə çatar arzuya insan (8)
Papağı dik saxla, baş getsə belə (7).*

Eyni zamanda şair hünərli olmağı məsləhət bilirdi (“Fələklərə yüksəldər, hünər cəsəret səni, Hünərsiz alçalarsan, tapar rəzalət səni”).

Nizami hər şəxsi hünərli olmağa, sözünü deməyə, haqqını tələb etməyə, yersiz baş əyməməyə səsləyir, “şir ürəkli” olmağa çağırırdı (“Ömrü başa vurur şir ürəklilər, Öküz ürəkliyə olmaz bir hünər”).

Nizami Gəncəvinin yüksək dəyər verdiyi mənəvi keyfiyyətlərdən biri də yaxşı yoldaşlıq və həqiqi dostluq idi. Hamımıza məlumdur, məhz ləyaqətli dost insana arxa olur, həmişə öz dostunun yanındadır. Özü ilə bərabər dostunu da öz hərəkətləri, təmənnasız köməyi, davranışı, ünsiyyəti, düzgün qarşılıqlı münasibətləri ilə ucaldır, ona hörmət gətirir, nüfuz qazandırır. Amma hər iki tərəf dostluğun tələblərini yerinə yetirməli, bir-birinə sadəqətli olmalıdır. Nizamiyə müraciət edək:

*Yaxşı ad qazanmış gözəl dost ara,
Ondan yetişərsən ağ günə, vara (6).
Sadiq dostun sağaldar şəfasiyla yaranı,
Dönük dostun sızladar cəfasıyla yaranı (5)*

“İsgəndərnamə” poemasında ağıllı, mərifətli, ədəb-ərkanlı, elm-dərrakə sahibi olan şəxslərlə oturub-durmaq, həmfikir olmaq tövsiyə olunur. Belə şəxslərin yanında olmaqla insan savadlanır, təhsillənir, ağıllanır, mərifət qazanır (“Əqilli adamla dostluq bağlasan, Bilik və mərifət alarsan ondan”).

Nizami humanist şair idi. Yer üzündə sülhün, ədalətin bərqərar olmasını istəyir, hökmdarları mərhəmətə, qan tökməməyə, bir-biri ilə müharibə aparmamağa, bunun əvəzində ölkəsini abad etməyə, xalqın halına yanmağa, “yoxsulların ahından, qarğışından çəkinməyə” səsləyir, sonra xəbərdarlıq edirdi:

*Kim ki, zülmün evini bərpad edib indidən,
Öz sabahkı evini abad edib indidən (5)*

Nizami zülm eləməyi qəti pisləyirdi. Onun düzgün qənaətinə görə, zülmkarlar bir gün öz cəzalarına çatacaqlar:

*Dünyada zülm etmək qoçaqlıq deyil,
Hər kəs ki, zülm üçün qılıncı aldı,
Qan tökən şir kimi pəncəsiz qaldı (8).*

Nizami eyni zamanda yamanlıq etməyə meyilli adamlara da başa salmağa çalışırdı ki, bu, düzgün yol deyil, belə təşəbbüsdə olmasınlar (Yamanlıq etməkdən uzaq ol, uzaq, Pisliyin əvəzi pislik olacaq).

Dahi şairin qənaətinə, yaxşı adamların bəzi xırda eyibləri olur. Bunu şişirtməyə, aləmlə bir eləməyə lüzum yoxdur (“Yaxşı adamların göz yum eybinə”).

Bunu, sadəcə, onların nəzərinə çatdırmaq-la ötürmək olar.

Nizami yaradıcılığı tərbiyə məktəbidir, təhsilləndirici, inkişaf etdirici mənbədir. Biz bu məktəbə, bu mənbəyə nə qədər müraciət etsək də, usanmaq, yorulmaq bilmirik və hər zaman müraciət etməyə məcburuq.

Problemə aktuallığı. Nizami Gəncəvinin təhsil və tərbiyəyə dair fikirləri həmişə olduğu kimi müasir zamanda da aktual və faydalıdır.

Problemə yeniliyi. Nizami Gəncəvinin təhsil və tərbiyəyə dair fikirləri araşdırılır və onların şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması baxımından imkanları nəzərdən keçirilir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali təhsil müəssisələrində “Azərbaycanda pedaqoji fikir tarixi” fənni üzrə məşğələlərdə faydalanmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev və Gəncə. Bakı: Şərq-Qərb, 1999.
2. İlham Əliyev və mədəniyyət 2003-2008. 2 cild. II cild. Bakı: İdeal Print, 2008.
3. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 23 dekabr 2011-ci il.
4. Elçin. Nizami haqqında söz. “525-ci qəzet”, 2012, 2 dekabr
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Yazıçı, 1981.
6. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl / Tərcümə edən Məmməd Rahim. Ön sözün, izahların müəllifi və elmi redaktoru R. Əliyev. Bakı: Yazıçı, 1983.
7. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Yazıçı, 1982.
8. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Yazıçı, 1983.
9. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı: Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Yazıçı, 1982.

И.Б. Амиралиева

МЫСЛИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ ОБ ОБРАЗОВАНИИ И ВОСПИТАНИИ

РЕЗЮМЕ

Изучаются мысли гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви касательно образования и воспитания, а также рассматривается их влияние на развитие и формирование личности. С этой целью обращается внимание на поэмы Низами «Сокровищница тайн», «Семь красавиц», «Лейли и Меджнун», «Хосров и Ширин», «Искандернамэ». Основу главных педагогических идей Низами Гянджеви составляет концепция «мудрого человека». Статья может быть использована в университетах на занятиях по предмету «История педагогической мысли в Азербайджане».

I.B. Amiraliyeva

NIZAMI GANJAVI'S THOUGHTS ABOUT EDUCATION AND UPBRINGING

SUMMARY

The thoughts of the genius Azerbaijani poet Nizami Ganjavi are studied in relation to education and upbringing, as well as their influence on the development and formation of the personality. For this purpose, attention is drawn to Nizami's poems "The Treasury of Secrets", "Seven Beauties", "Leyli and Majnun", "Khosrov and Shirin", "Iskandername". The basis of the main pedagogical ideas of Nizami Ganjavi is the concept of "wise man". The article can be used at universities as part of classes on the subject "History of pedagogical thought in Azerbaijan".

Redaksiyaya daxil olub: 29.01.2018

NƏSİRƏDDİN TUSİNİN HƏYATI, FƏALİYYƏTİ VƏ DÜNYAGÖRÜŞÜ

Fidan İsmayılova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: fidas.isyayilova@inbox.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. M.M. Əmirov,*
ped.ü.fəls.dok. L.N. Nağıyeva

Açar sözlər: *Azərbaycan renessansı, Tusi elmi irsi, "Əxlaqi-Nasiri", pedaqoji ideyalar, elmi düşüncə tərz, ümumbəşəri dəyərlər*

Ключевые слова: *ренессанс Азербайджана, научное наследие Туси, "Эхлаг-Насири", педагогические идеи, научное мышление, общечеловеческие ценности*

Keywords: *Azerbaijan's renaissance, Tusi's scientific heritage, "Ehlagi-Nasiri", pedagogical ideas, scientific thinking, universal values*

Nəsirəddin Tusi irsinin öyrənilməsi xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin öyrənilməsidir. Keçmişimizi öyrənməklə uğurlu gələcəyimizə zəmin yaratmış oluruq. Nəsirəddin Tusinin pedaqoji irsinin öyrənilməsi xalqımızın milli mentalitetinin qorunub saxlanılması işinə birbaşa təsir göstərir. Bu baxım azad düşüncə və müstəqilliyə meyllilik, insanpərvərlik və ədalət ideali, insan ağılının tükənməz gücünə, elmi idraka, insanın praktik olaraq dəyişən yaradıcı fəaliyyətinin böyük imkanlarına dərin inam - bütün bunlar Azərbaycan intibahının titanlarına məxsus olan cəhətlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətində renessans xüsusiyyətlərin inkişafı Nəsirəddin Tusi yaradıcılığı ilə sıx əlaqədardır. Yuxarıda sadalananlardan aydın olur ki, mövzunun tədqiq edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Tusinin əsərləri bir çox elmlərin inkişafına müsbət təsir göstərdiyi üçün onun elmi irsi daim diqqət mərkəzində olmuş, dünyanın məşhur alimləri onun elmi fəaliyyətini tədqiq etmişlər. "İranın Kembric tarixi" (1956) ensiklopediyasının müəllifləri, A.E. Şmit (1913), B.A. Rozenfeld (1953), E.G. Browne (1956), Q.D. Məmmədbəyli (1961), M. Dinorşoyev (1968), Y. Eqbal (1976), B. Badie (1977), N. Rahmatullayev (1980) və digər alimlər öz əsərlərində Tusinin hərtərəfli elmi fəaliyyətinə yüksək qiymət vermişlər və onun 1260-cı ildə yaratdığı Marağa rəsədxanasının elmi nailiyyətlərini geniş işıqlandırmışlar.

Nəsirəddin Tusi 17 fevral 1201-ci ildə Tus şəhərində dünyaya gəlmişdir. Erkən yaşlarında elmlə məşğul olmuş, Qurani-Kərimi, hədisləri,

hüquqşünaslığı, məntiq, fəlsəfə, riyaziyyat, tibb və astronomiya kimi elmləri öyrənməyə başlamışdır. Onun ilk müəllimi atası olmuş, sonralar isə Tusinin təhsili ilə Bəhmənyar əl-Azərbaycani və Əbu Əli İbn Sina məktəblərinin müəllimləri məşğul olmuşlar.

Hələ uşaq yaşlarında Tusinin oxumağa böyük həvəsi var idi. Fenomenal yaddaşa malik olması ona oxuduğu, gördüyü və eşitdiyi hər şeyi yadda saxlamaq imkanı verirdi. Tusinin dərin zəkası məsələnin əsas mahiyyətini görməyə, faydasız və zəruri olmayan şeylərdən azad olmağa kömək edirdi.

Beləliklə, Tusinin hərtərəfli və dərin biliklərə yiyələnməsi ona qısa bir müddətdə elm aləmində hörmət qazandırmışdı. O, İbn Sinanın yolunu davam edərək, təbiətşünaslıq problemlərini peripatetik fəlsəfənin işığında həll etməyə çalışırdı. M.N. Boltayev bu barədə belə yazırdı: "...Canlı təbiətin cansız aləmdən yaranması haqqında müfəssəl bir nəzəriyyəyə biz Nəsirəddin Tusinin əsərlərində rast gəlirik" [1]. Tusi əsərlərində bəşəriyyətin yaranma tarixini, onun bioloji növ kimi formalaşma yollarını da işıqlandırır. "Tusiyə görə insan kainatın bütün cansız və canlı məxluqları ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Ancaq, bitki və heyvanlardan fərqli olaraq, insan özünün ağılı, şüuru və iradəsi sayəsində Allaha daha yaxındır və dünyada fəvqəladə yer tutur" [2].

Şərqin başqa alimləri kimi, Tusi də antik filosofların zəngin irsini müqəddəs Quranın hikməti ilə bəriləndirməyə çalışırdı. Tusinin özü bu haqqında belə yazır: "İlahiyyatdan (kəlamdari) sonra mən fəlsəfəni də öyrənməyə başladım və

bu elmdən çox faydalandım. İlahiyyatdan fərqli olaraq, fəlsəfə şüurumuza imkan verir ki, sadəcə sələflərimizin fikirlərini təkrarlamayaraq, həqiqəti müstəqil surətdə dərk edək". Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, orta əsr müsəlman alimləri ortodoks İslam ideologiyası (kəlam elmi) ilə yanaşı qədim yunan fəlsəfəsindən də bəhrələnirdilər. Tusi öz əsərlərində Demokritin (e.ə.460-370) atomistik məktəbinə aid filosoflara istinad edir, və bu da onun qədim yunan fəlsəfəsini dərinləndirən bilməsinin sübutudur [3].

Tusinin ensiklopedik biliklərə malik olması haqqında ətraflı məlumatlandırılan Kuhistan İsmaililərinin rəhbəri Nəsirəddin Möhtəşəm onu fəxri qonaq kimi öz sarayına dəvət edir və Məymun Akademiyasının (Xarəzm) alimi Əbu Əli İbn Miskəveyin "Ət-Təharə" (digər adı "Təhzi-bul Əxlaq", yəni "Mənəviyyatın təmizliyi") adlı kitabını ərəbcədən fars dilinə tərcümə etməyi gənc alimə təklif edir. Bu kitab dərin məzmunu və gözəl üsluba malik idi, əxlaqa dair yazılmış kitabların ən yaxşısı hesab olunurdu və o zaman çox məşhur idi. O zamana kimi etika, fəlsəfə, siyasət və məntiq üzrə bir çox məsələləri işləyib hazırlamış olan Tusi bu elmlərə dair baxışlarını ifadə etmək üçün yaxşı bir fürsət əldə etmiş oldu. O, bu mövzuda Miskəveyindən daha yaxşı bir əsər yazma biləcəyini bildirərək, sadəcə tərcümə deyil, həmçinin kitaba şəhər və yaşayış məntəqələrinin tikintisi üçün bölmələr əlavə etmək, müəllifin şərh etdiyi bütün əxlaqi keyfiyyətlərin təhlilini vermək və bunu orijinal və mükəmməl formada, oxucuların əksəriyyətinin başa düşəcəyi dildə etməyi təklif etdi. Tusi qarşısına qoyduğu məqsədə nail oldu: onun 1235-ci ildə hökmdara təqdim etdiyi "Əxlaqi-Nəsiri" kitabı, Yaxın və Orta Şərqdəki bir çox mədrəsə və mollaxanalarda etika kitabı kimi istifadə olunurdu.

Tusi, "Əxlaqi-Nəsiri" əsərini yazarkən Platonun, Aristotelin, İbn Sinanın, Qəzalinin, Birünün əsərləri də daxil olmaqla, həmin dövrdə mövcud olan bütün elmi mənbələri nəzərə almış, "Kəlilə və Dimnə", "Ərdəşir Babəkən", "Anuşirəvanın nəsihətləri", Nizamulmülkün "Siyas-namə" və s. kitabların ideyalarından, xalq folklorundan, dastanlardan geniş istifadə etmişdir.

"Əxlaqi-Nəsiri" kitabı öz pedaqoji məzmununa və dəyərinə görə zəngin bir pedaqoji xəzinədir və Nəsirəddin Tusinin etik-pedaqoji irsi içərisində onun xüsusi yeri vardır. Bu kitab-

da müəllif uşağın ana bətnindən başlayaraq onun inkişaf xüsusiyyətlərini, şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən bioloji və sosial amilləri elmi şəkildə təhlil etmiş, tərbiyənin bütün tərkib hissələrinə: əqli, əxlaqi, əmək, fiziki və estetik tərbiyəyə geniş yer vermişdir. Kəskin idrak, dərin zəkaya, uzaqgörən ağıla malik olan Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi-Nəsiri" əsərinin pedaqoji-etik dəyərini yüksək qiymətləndirən Rəhim Sultanov yazır: "Bizim fikrimizə, "Əxlaqi-Nəsiri"-nin ən başlıca cəhəti antik yunan fəlsəfəsinin, qədim İran tərbiyə nəzəriyyəsinin, klassik ərəb şəri əqidəsinin və Azərbaycan iqtisadi-siyasi təcrübəsinin, üzü bir vəhdət halında sistemə salmasından ibarətdir" [4].

"Əxlaqi-Nəsiri" əsərində Tusi özünü bacarıqlı pedaqoq və istedadlı bir müəllim kimi göstərmişdi. İnsanın anadangəlmə bacarıqları, ətraf mühitin onun formalaşması və inkişafına təsiri haqqında danışarkən, müəllif təhsil və tərbiyənin bu işdə mühüm rolunu qeyd edirdi. Tusi "Əxlaqi-Nəsiri" əsəri ilə Şərq xalqlarının tarixinə maarifçi, müəllim və əxlaq nəzəriyyəçisi kimi daxil oldu.

Kitabın yazılmasından az müddət sonra, Tusi həbs olunaraq assasinlərin "Əlamut" ("Qartal yuvası") qalasına sürgün olunur. Onun həbs edilməsinin bir sıra səbəbləri göstərsə də, yalnız bunlardan biri daha inandırıcı görünür. Bu da "Müsəlman ruhanilərinin "Əxlaqi-Nəsiri" əsərinin diqqətəlayiq mütərəqqi ideyalarından qəzəblənməsi idi." Tusi özü bu məsələyə belə münasibət bəsləyirdi: "Qələbədən sonra, təbii olaraq, məğlub olanları tamamilə məhv etmək lazım deyil, çünki onlar artıq kölə və aşağı sinif statusundadırlar" [5].

"Əlamut" qalasında alim sürgün həyatını yaşayırdı. İsmaililər hərəkəti öz inkişafının ən yüksək zirvəsinə çatmışdı və çalışırdılar ki, müxtəlif elm sahələri üzrə böyük alimləri öz mərkəzlərinə toplayıb, onlara tədqiqat aparmaq üçün imkanlar yaratsınlar. Xacə Nəsinin Əlamutda olması, sonralar onun o dövrün ölkələrinə - Çinə qədər elmi nəzəriyyələrinin yayılması göstərir ki, o, orada elmi tədqiqat fəaliyyəti ilə məşğul olmuş [6].

Qaladan çıxma hüququndan məhrum olan Tusi dözülməz mənəvi təzyiqlərə baxmayaraq, İsmaili mühitində qaldığı on iki ildən artıq bir müddətdə bir neçə elmi əsər yazdı: "Şəhrül İsa-

rət" (Əbu Əli ibn Sinanın "İşarət" fəlsəfi əl yazmasının qeydləri), "Təhrir-Məjəsti", "Təhrir-Öqlədis", "Əsasul-İqtibas" (bu əsər İbn Sinanın "Şifa" kitabından sonra məntiqə dair ikinci kitab hesab olunur)

1256-cı ildə Çingiz xanın nəvəsi Xulaqu xan Azərbaycan sərhədinə yaxınlaşır və "Əlamut" qalasını tutur. Tusi və digər alimlər azadlığa buraxılırlar. Bundan sonra Tusi Moğol hökmdarının şəxsi məsləhətçi təyin olundu.

1274-ci ildə Bağdadda vəfat etmiş və məşhur "Cami Məscid"də dəfn olunmuş N. Tusinin qəbrinin üstündə yazılmış: "Elmin köməkçisi, elm ölkəsinin şahı, dövr anası belə oğullar doğmamışdır" - sözləri dahi Tusiyə bir daha əbədi

şöhrət gətirmişdir. Belə bir vətəndaş ilə nəinki onunla eyni fikirdə olanlar və ya soydaşları, həm də bütün bəşəriyyət fəxr etməlidir.

Problemnin aktuallığı ondan ibarətdir ki, Nəsirəddin Tusinin elmi-pedaqoji görüşlərinə dair fikir və mülahizələr sistemləşdirilərək onun yaradıcılığını tədqiq edən elm tarixinə bir töhfədir.

Problemnin yeniliyi ondan ibarətdir ki, Şərqi dahi mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusinin həyatı, fəaliyyəti və dünyagörüşünə aid yeni-yeni faktlar tədqiq edilərək müəyyənləşdirilib və ümumiləşdirilib.

Problemnin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təhsil işçiləri Tusinin pedaqoji görüşlərindən gündəlik işlərində istifadə edə biləcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Болтаев М.Н. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. Душанбе, 1961.
2. Ələkbərov F. Orta əsrlər Azərbaycan alimlərinin təkamül görüşləri. "Elm" qəz., 1988, 13 avqust
3. Рзаев А.К. Насиреддин Туси. Политико-правовые воззрения. Баку: ЭЛМ, 1983.
4. Nəsirəddin Tusi. "Əxlaqi-Nasiri" / Farscadan tərc. ed. R. Sultanov. Bakı: Lider, 2005.
5. Məmmədova A.Ə. Mənbələrdə Nəsrəddin Tusinin şəxsiyyəti haqqında // Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət elmi məqalələr məcmuəsi, Bakı, 1999.
6. Rzayev A. Nəsirəddin Tusi (həyatı, elmi, dünya görüşü). Bakı: "İrşad" İslam araşdırmaları mərkəzi, 1996.

Ф. Исмаилова

ЖИЗНЬ, ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И МИРОВОЗРЕНИЕ НАСИРАДДИНА ТУСИ

РЕЗЮМЕ

Наследие Туси является сокровищницей энциклопедических знаний как для всего Ближнего и Среднего Востока, так же в равной степени и для Азербайджана, составной части Восточного мира, поскольку оно сыграло особую роль в формировании и развитии образа мышления азербайджанского народа. Его научно-художественное наследие, относящееся к эпохе Ренессанса в Азербайджанской культурной истории можно рассматривать, как неотъемлемую составляющую народной духовных ценностей. Своим духовно-чувственным восприятием, уровнем логического мышления он сыграл важнейшую роль в развитии азербайджанской науки.

F. İsmaylova

TUSI'S NASREDDIN LIFE, ACTIVITY AND WORLDVIEW

SUMMARY

The heritage of Tusi is a treasure trove of encyclopedic knowledge both for the entire Middle East and equally for Azerbaijan, an integral part of the Eastern world, as it played a special role in shaping and developing the way of thinking of the Azerbaijani people. His scientific and artistic heritage relating to the Renaissance in Azerbaijan's cultural history can be viewed as an integral part of the people's spiritual values. With his spiritual-sensory perception, level of logical thinking, he played a major role in the development of Azerbaijani science.

Redaksiyaya daxil olub: 29.12.2017

ARTİ-nin ELMİ-PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞI ŞÖBƏSİNİN 85 İLLİYİ

ELMİ ZİRVƏYƏ APARAN YOL

1931-ci ildə yaradılmış indiki Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun əsası 1932-ci ildə **Aspirantura şöbəsi** kimi yaradılan hazırki **Elmi-pedaqoji kadr hazırlığı şöbəsi** öz işini “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa (2009-cu il), Elm haqqında Qanununa (2016) əsasən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 01 iyul tarixli 129 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş Doktoranturların yaradılması və doktoranturaya qəbul qaydalarına, İnstitutun Nizamnaməsi, şöbənin əsəsnaməsi və illik fəaliyyət planına əsasən qurur.

Qloballaşma insanların təfəkkürünün varlığın yeni reallıqlarına uyğunlaşmasını irəli sürür, geniş miqyaslı informasiyanı təhlil edə bilərək operativ qərar qəbul edən, dövlətin bir çox vacib sahələrinin gələcəyini müəyyən edə bilən yeni nəsil kadrların hazırlanmasını diktə edir. Bu şəraitdə ali təhsil sistemi xüsusi funksiya yerinə yetirir, çünki təhsil siyasəti elə şəkildə yenidən qurulmalı olur ki, informasiya-texnoloji, texniki, mədəni sahələrdə innovasiya proseslərin artan sürəti şəraitində düzgün istiqamət götürmək qabiliyyətinə malik olan mütəxəssislər hazırlana bilsin.

İnformasiya texnologiyalarının güclü inkişafı, ümumilikdə isə keçmişə münasibətdə hadisələrin başvermə sürətinin yüksək səviyyədə artması ilə bağlıdır. Ümummillə lider Heydər Əliyev hələ keçən əsrin 70-ci illərində informasiya texnologiyalarının inkişafının insan həyatında mühüm dəyişikliklərə səbəb olacağını hiss edərək bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmiş və bugünkü inkişafın təməlini qoymuşdur. Heydər Əliyev demişdir ki, dövlət müstəqilliyinin xalqımıza bəxş etdiyi nemətlərdən biri də odur ki, biz artıq təhsil sistemimizi xalqımızın, millətimizin tarixinə, mədəniyyətinə, ənənələrinə uyğun qururuq. Doğrudur, bu proses çox mürəkkəb prosesdir. Bu proses qısa müddətdə başa çatma bilməyəcəkdir. Bu gün təhsil sahəsində çalışan bütün vətəndaşlara, müəllimlərə, təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinə müraciət edərək xahiş edirəm ki, onlar tezliklə

təhsil sistemində işlərin müstəqil Azərbaycanın prinsipləri əsasında qurulmasına nail olsunlar.

XXI əsrin başlanğıc illərində siyasi və iqtisadi sahələrdə Azərbaycanın potensialının güclənməsi əhalinin rifahının yüksəlməsinin əsas şərtlərindən biri oldu. Qloballaşma yolu ilə gedən müasir dünya qarşısında duran beynəlxalq rəqabətə tez uyğunlaşmaq bacarığı, onun uğurlu və davamlı inkişafı da mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biridir. Yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrin rəqabət üstünlüyü başlıca olaraq təhsillə müəyyənləşən insan potensialının inkişafı ilə bağlıdır. İndiki zamanda ölkəmizin iqtisadi inkişafının təminatı məhz bu sahə ilə sıx bağlıdır. Hazırda ölkəmizin bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində də sürətli dəyişikliklər baş verir. Lakin hələ həll olunmalı bir sıra problemlər qalmaqdadır. Onların həlli yollarını əvvəlcədən görmək çətindir. Çünki əldə olunan bilik sürətli dəyişikliklərə görə tez bir zamanda köhnəlir, bu səbəbdən bilik və təhsilin paradiqması dəyişilir. Məhz bu deyilənləri nəzərə alıb deyə bilərik ki, insanların əldə etdiyi ali təhsil bilikləri də dəyişilir. Aktual məsələlərdən biri də indiki dövrdə universitetlərdə müasir tələblərə uyğun yeniliklər və beynəlxalq rəqabətə dözümlülük yaratmaqdır. Bunu nəzərə alan dövlətimiz dünyanın bir çox nüfuzlu ölkələrində olduğu kimi, ali təhsil sahəsinə diqqəti daim artırır.

Azərbaycanın vahid Avropa təhsil məkanına daxil olması, bir tərəfdən tədris-təhsil modellərinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, digər tərəfdən Azərbaycanın formalaşmış təhsil sisteminin etik-mədəni özünəməxsusluğunun saxlanmasını bir zərurət kimi irəli sürdü. Bu məqsədlə təhsil sisteminin bütün sahələrində vəziyyətin təhlili, mühüm faktorların nəzərə alınması qloballaşma proseslərinin intensivləşdiyi şəraitdə Azərbaycanın ali təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas zəmini oldu.

III minilliyin əvvəllərində planetin ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının müxtəlif sahələrində dünyada yaranmış situasi-

yanın bütün ciddi təhlilləri, bir çox aparıcı alimlərin fikrincə, dövrün əsas məzmununu təşkil edən qloballaşma kontekstində aparılır. Söhbət artıq sosial mövcudluğun ənənəvi milli dövlət qurumları çərçivələrinə sığmayan, keyfiyyətə yeni ümumiliyindən gedir.

Təhsil xərclərinin ilbəil artması Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin təhsili dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri hesab etməsi ilə birbaşa bağlıdır. "Təhsil əsri" elan edilən XXI əsrdə yüksək intellektə malik insan kapitalının formalaşması və güclü iqtisadiyyatın qurulmasında təhsilin rolu heç vaxt indiki qədər aktual olmamışdır. Prezident bununla bağlı belə deyir: "Biz maddi dəyərlərimizi, iqtisadi potensialımızı insan kapitalına çevirməliyik".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin təhsilə diqqəti və qayğısı sayəsində hazırda təhsil sistemində əsaslı islahatlar həyata keçirilir, müxtəlif problemlər üzrə Dövlət Proqramları yerinə yetirilir. Bunlardan 31 yanvar 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası", 22 may 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı", "Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması Proqramı (2008-2012-ci illər)", 4 may 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Elmin inkişafı üzrə Milli strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı (2009-2015-ci illər)" xüsusi yer tutur.

Təhsilin və elmin inkişafı proqramları sahəsi üzrə fəaliyyət "Təhsil haqqında", "Elm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunlarına, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi haqqında Əsasnaməyə və digər normativ-hüquqi aktlara əsaslanır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli 13 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"ndan irəli gələn tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətində fəaliyyətin aparılması, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün tiptən olan təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi, fəaliyyət sahəsinə aid

normativ-hüquqi sənədlərin işlənilib hazırlanmasında iştirak edilməsi, dövlət təhsil standartlarına uyğun olaraq monitorinq və qiymətləndirmələrin həyata keçirilməsi, təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi texnologiyasının işlənməsi və təkmilləşdirilməsi təhsilin inkişafı proqramları sahəsi üzrə mühüm vəzifələrdəndir.

Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunda elmi tədqiqatlar, doktorant və dissertantların dissertasiya mövzularında nəzərə alınmışdır.

Akademik R.Ə. Mehdiyev "İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış" məqaləsində yazır: "Qloballaşma, informasiya texnologiyaları, internetin hökmranlığı əsrində təlim-tədris prosesini köhnəlmiş meyarlarla qurmaq mümkün deyildir. Müasir reallıq aparıcı dövlətlərdə ictimai-siyasi və humanitar sahələrdə islahatların fəlsəfəsini, cəmiyyətdə rolunu və statusunu köklü surətdə dəyişmiş, bu sahədə potensial artıq strateji resursa çevrilmişdir".

Təhsilin modernləşdirilməsi milli ənənələr kontekstində müstəqil düşüncə predmeti idisə, yeni mərhələdə islahatların parametrləri müəyyən dərəcədə Avropa təhsil sistemi tərəfindən müəyyən olunur.

Ali təhsilin modernləşdirilməsinin əsas məqsədi ölkənin ali təhsilinin Avropa təhsil məkanına integrasiyası, onun məzmununu Boloniya prosesinin prinsiplərinə uyğun qurulması, cəlbəddici və rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə uyğun ali təhsilli kadrlara yaranan tələbatın ödənilməsi, habelə (həmçinin) informasiya cəmiyyətinin və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq kadr potensialının yaradılması, əhalinin müasir tələblərə cavab verən ali təhsil almaq imkanlarının təmin edilməsi üçün iqtisadi və sosial baxımdan səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılmasıdır. Azərbaycanda pedaqogika elminin inkişafını şərtləndirən, onun inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri də elmi-pedaqoji kadr hazırlığıdır. Elmi-pedaqoji kadr hazırlığının əsas məqsədi təhsil işçilərinə pedaqogika, didaktika, psixologiya, defektologiya üzrə yenilikləri çatdırmaqla təhsilin elmi əsaslar üzrə idarə olunmasını təmin etmək ali məktəblərin professor-müəllim heyətinin peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Ali təhsil islahatının yaxın və uzaq perspektivdə həyata keçirilməsi keyfiyyəti elmi-pedaqoji kadrların hazır-

lanmasından asılıdır. Buna görə də elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması üçün lazımı şərait yaradılır, professor-müəllim heyətinin yeniləşməsinə və gəncələşməsinə diqqət yetirilir. Nəticədə təhsil sahəsində çalışan professor-müəllim heyətinin peşəkarlıq səviyyəsi yüksəlir. Ali pedaqoji məktəblərin pedaqogika kafedralarını, Azərb. ETPEİ-nin (indiki Təhsil İnstitutu) müvafiq şöbələrini zəruri sərəştəyə malik elmi və elmi-pedaqoji kadrlarla təchiz etmək, yüksək ixtisaslı kadr hazırlığının mühüm tərkib hissəsi kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycanda elmi-pedaqoji kadr hazırlığının ilkin mərhələsi XX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısına təsadüf edir, ancaq o dövrdə elmi-pedaqoji kadr hazırlığının qaydasını, formalarını və müddətini dəqiq müəyyən edən normativ sənədlər olmadığından "elmi əməkdaş", "elmi işçi", "aspirant" kimi anlayışlar arasında dəqiq fərq qoyulmamış, onların hüquq və vəzifələri müəyyən edilməmişdi. O zamanlar elmi işçilərin hazırlanması üçün maliyyə vəsaiti də ayrılmırdı.

1929-cu il mayın 18-də respublika XMK nəzdində Dövlət Elm Şurası elmi işçilərin hazırlanması haqqında əsasnamə təsdiq etdi. Əsasnamədə göstərilirdi ki, aspiranturada təhsil müddəti 3 ildir. Aspirant həmin müddət ərzində elmi işini hazırlamalı və fakültənin açıq iclasında onu müdafiə etməlidir.* Aspirant elmi işlə yanaşı, təhsil illərində rus dilini, azərbaycanlı olmadığı təqdirdə Azərbaycan dilini, həm də milliyyətinə asılı olmayaraq xarici dillərdən birini öyrənməli idi. 30-cu illərə kimi Azərbaycanda pedaqoji elmlər üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlayan müəssisə olmadığından, nə müəllim kadrları hazırlayan ali məktəblər, pedaqogika elminin qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirə bilmirdi. Gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsini ümumiləşdirməyə, pedaqogikanın elmi-nəzəri problemlərini, tərbiyə nəzəriyyəsini və didaktikanın mühüm problemlərini araşdırmağa ciddi ehtiyac duyulurdu. Bunun üçün həmin problemlə məşğul olan xüsusi elmi-tədqiqat müəssisəsinin yaradılması vacib idi.

1931-ci ildə təsdiq olunan Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedologiya İnstitutunda 1932-ci ildə aspirantura yaradıldı.

İlk dövrdən aspiranturaya ən bacarıqlı, istedadlı gənclər (Əhməd Seyidov, Mehdi Mehdizadə,

Məmmədsəlim Tahirli, Zümrüd Axundova, Qulam Hüseynov və b.) qəbul olunmuşdur. Sonralar (məsələn, 1935-ci ildə) aspiranturaya, əsasən, bir neçə il institutda fəaliyyət göstərmiş şəxslər (Mərdan Muradxanov, Vəlixan Mustafazadə, Əliş Həsənov, Əmir Tağıyev, İsmayıl Mərdəliyev, Surxay Hacıyev, Mirzəağa Quluzadə və b.) qəbul edilmişlər. Həmin şəxslər alimlik dərəcəsi aldıqdan sonra pedaqoji elmlərin, ədəbiyyatın inkişafında böyük xidmət göstərmişlər. Elə həmin ildə institut əməkdaşlarından Qulam Məmmədov, İsgəndər Novruzov, Aleksey Loqinov və b. qiyabi aspiranturaya qəbul edilmişlər.

İlk aspirantlardan Ə. Seyidov, M. Mehdizadə və başqalarına keçmiş SSRİ-nin mərkəzi şəhəri olan Moskva alimləri rəhbərlik edirdilər. 1935-ci ildə Əli Abdullayev Moskva Elmi-Tədqiqat Fiziologiya İnstitutunun aspiranturasına göndərildi. 1936-cı ildə aspirant O.M. Çeqqlakova Moskvada psixologiya üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə etdi.

Keçən əsrin 30-40-cı illərində pedaqogika ixtisası üzrə aspirantura xətti ilə elmi və elmi-pedaqoji kadr hazırlığında obyektiv və subyektiv xarakterli çətinliklər mövcud idi. Belə ki, aspirantların bəzilərinin təhsil hazırlığının kifayət qədər olmaması, rus və xarici dilləri zəif bilmələri, başqa dillərdəki ədəbiyyatlardan istifadəni çətinləşdirir, onların ixtisas səviyyələrinə mənfi təsir göstərməklə fərdi hazırlıq planlarının yerinə yetirilməməsi ilə nəticələnirdi. Başqa bir çətinlik isə pedaqoji elmlər üzrə yüksək ixtisaslı elmi rəhbərlərin - elmlər doktorlarının, professorların çatışmazlığı ilə bağlı idi.

1939-cu ildə aspirantura xətti ilə elmi kadrların hazırlanmasına diqqət daha da artırıldı. Aspirantların bəziləri (M. Muradxanov, V. Mustafazadə, Ə. Tağıyev, Ə. Həsənov və b.) bir il müddətinə Leninqrada, A.İ. Gertsen adına Pedaqoji İnstitutun aspiranturasına göndərilmişdilər. Onların yüksək ixtisaslı alimlərin rəhbərliyi altında yetişdirilmələri üçün hər cür şərait yaradılmışdı. Leninqradın görkəmli pedaqoqlarından Ş.İ. Qanelin, Y.Y. Qolant, L.Y. Raskin, İ.V. Svadkovski və M.M. Rubinsşteynin rəhbərliyi və yaxından köməyi həmin aspirantların bacarıqlı tədqiqatçı kimi yetişmələrinə güclü təsir göstərirdi. Onlar Leninqraddan qayıtdıqdan sonra ciddi tədqiqata girişdilər və ilk növbədə pedaqogikanın nəzəri problemlərini, o cümlədən kommu-

nist tərbiyəsi və Azərbaycan pedaqoji fikrin tarixi məsələlərini işləməyə başladılar. Həmin dövrlərdə sovet rus alimlərinin köməyindən daha çox istifadə edilmişdir.

Aspiranturaya, bir qayda olaraq, ən azı iki il maarif sahəsində iş stajına malik olan, elmi axtarışlara böyük həvəs göstərən, səriştəli müəllimlər, ali məktəbi fərqlənmə diplomu ilə bitirən tələbələr qəbul edilirdilər. Onlar pedaqogikanın tarixi və nəzəriyyəsi, psixologiya, defektologiya, sosiologiya və xüsusi metodikaların aktual problemləri üzrə tədqiqat aparırdılar.

Aspirantlara rəhbərlik işinə institutun bir sıra təcrübəli əməkdaşları ilə yanaşı Milli Elmlər Akademiyası, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Pedaqoji Universiteti və digər ali təhsil müəssisələrinin görkəmli alimləri cəlb edilmişlər.

Aspirant və dissertantlar üçün institutda gənc alimlər şurası fəaliyyət göstərir. Bu şuranın məşğələlərində elmi-tədqiqatın metodoloji əsasları, pedaqoji tədqiqatın metodları, təcrübə materiallarının işlənməsi, alınmış nəticələrin təcrübədə sınaqdan keçirilməsi və s. məsələlər üzrə müəhazirələr oxunmuş, həmçinin işgüzar söhbətlər təşkil edilmişdir. Bu müəhazirə və məsləhətlərə respublikanın görkəmli pedaqoq, psixoloq və metodistləri cəlb olunmuşlar.

II dünya müharibəsindən sonra respublikamızda getdikcə inkişaf edən pedaqoji institutların və pedaqoji elmin tələbatını təmin etmək məqsədilə pedaqoji elmlər sahəsində kadr hazırlanması sürətlə genişləndi, pedaqoji elmlər namizədlərinin sayı ildən-ilə artdı, pedaqoji elmlər doktorlarının yetişməsinə şərait yarandı. Dövlət və hökumət orqanları elmi və elmi-pedaqoji kadr hazırlığını genişləndirmək məqsədilə müvafiq qərar və sərəncamlar qəbul etdilər. 1944-cü il yanvarın 2-də SSRİ Xalq Komissarları Soveti yanında Ümumittifaq Ali Məktəb İşləri Komitəsinin "Ali məktəblərdə aspirantlar hazırlanmasını yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında" əmrində aspirantların müsabiqə yolu ilə seçilməsi, müttəfiq və muxtar respublikaların ali məktəblərinin aspiranturasına yerli millətdən olan şəxslərin qəbuluna üstünlük verilməsi məqsəduyğun hesab olundu.

Ötən əsrin 60-cı illərin ikinci yarısında respublikada pedaqoji elmlər üzrə elmi-pedaqoji kadr hazırlığında ixtisaslaşdırılmış müdafiə şuralarının yaradılması və ADU-nun müdafiə

şurasına pedaqoji elmlərin müvafiq problemləri üzrə doktorluq dissertasiyalarının müdafiəsini təşkil etmək hüququnun verilməsi pedaqoji elmlərin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilməklə, respublikanın elmi-pedaqoji həyatında böyük canlanma yaratdı, elmi-pedaqoji kadr hazırlığının yeni sistemi formalaşmağa başladı. 60-cı illərdə və 70-ci illərin birinci yarısında elmi və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasının müxtəlif problemləri ilə əlaqədar rəsmi dövlət orqanlarının diqqət və qayğısını ifadə edən mühüm qərarlar qəbul edilir. Bu qərarların məntiqi nəticəsi olaraq elmi və elmi-pedaqoji kadr hazırlamağın əsas vasitəsi olan aspiranturada təhsil alanların sayı artdı, kadr hazırlığı respublikanın ali pedaqoji məktəblərinin tələbatına uyğun davam etdirildi.

Doktorant və dissertant hazırlığında mühüm mərhələ onların dissertasiya mövzularının düzgün seçilməsi ilə bağlıdır. Düzgün tərtib olunan plan dissertasiya işinin vacib tərkib hissəsidir. Təkrar tədqiqat mövzularına yol verilməməsi məqsədi ilə 1970-80-ci illərdə Azərbaycan ETPEİ-də Pedaqoji və Psixoloji elmlər üzrə Elmi-Tədqiqatları Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması oldu. Bu pedaqoji elmlərin inkişafında və elmi-pedaqoji kadr hazırlığında xüsusi mərhələ hesab olunmalıdır. 1974-cü ildə yaradılan həmin şuranın ilk sədri prof. Nürəddin Kazımov, sonra prof. Zəhid Qaralov olmuşdur. Müxtəlif illərdə prof. Y.Ş. Kərimov, Ş. Mikayılov, A.O. Mehrabov şuraya rəhbərlik etmişlər. Qısa müddətdə şuranın içində fasilə əmələ gəlmiş və şuranın institutdan alınması təhlükəsi yaranmışdı. Təhsil Problemləri İnstitutunun direktoru olmuş Qulu Novruzovun gərgin əməyi nəticəsində şura instituta qaytarıldı. Hazırda Təhsil Tədqiqatları üzrə Problem Şurasına pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor İntiqam Cəbrayilov rəhbərlik edir.

Elmi dərəcə və adların verilməsini təsdiq edən SSRİ AAK-sı 1932-ci ildə yaradılmış, 1934-cü ildə fəaliyyətə başlamışdı. 1974-cü ilədək SSRİ Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi yanında olmuş, Sov. İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin "Elmi və elmi-pedaqoji kadrların attestasiyasını daha da təkmilləşdirmək tədbirləri haqqında" qərarına əsasən SSRİ Nazirlər Soveti yanında AAK-na çevrilmişdi. SSRİ AAK-sı 1992-ci ilə kimi Azərbaycanın ali məktəb və elmi-tədqiqat

institutları elmi şuralarının qərarına əsasən alimlik dərəcələrini təsdiq etmiş, respublikamızda yaradılan şuralara doktorluq və namizədlik dissertasiyalarını müdafiə etmək hüququ vermiş, onların tərkibini təsdiq etmişdir. Hazırda bu işi Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası həyata keçirir.

Pedaqoji və psixoloji elmlər üzrə elmi tədqiqatların əlaqələndirilməsində şura faydalı işlər görmüş, sisteməlik olaraq hər il respublikanın ali pedaqoji məktəbləri, universitetləri, Azərbaycan ETPEİ (hazırkı Təhsil İnstitutu), MMTİ (keçmiş Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu) və digər institutlarda işlənən yüzlərlə elmi-tədqiqat mövzularını əlaqələndirərək onların vahid planını tərtib etmiş, mövzu seçmək işində tez-tez təsadüf olunan təsadüfiliyə, paralelçiliyə, təkrarçılığa yol verilməməsinə çalışmış, namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının mövzularının aktuallığına, nəzəri və praktik əhəmiyyətinə nəzarət etmiş, kollektiv və kompleks tədqiqatlar şəbəkəsini genişləndirmişdir.

Elmi-pedaqoji kadr hazırlığında, aspirant və dissertantların elmi hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsində 1978-ci ildən başlayaraq hər il keçirilən ali məktəb aspirantlarının respublika elmi konfransı da böyük rol oynayır. Gənc tədqiqatçıların elmi yaradıcılıqlarının hesabatına çevrilən belə ənənəvi konfranslar elmin başqa sahələri ilə yanaşı, pedaqogikanın nəzəriyyəsi və tarixinin müxtəlif istiqamətləri və problemləri üzrə geniş elmi fikir mübadiləsinə meydan açır. İnstitutun aspirant (doktorant) və dissertantların həmin tədbirlərdə fəal iştirak edirlər.

Müəllimlərin və alimlərin diqqətini cəlb edən iş təcrübəsi qazanmış, elmi axtarışlara ciddi maraq göstərən qabaqcıl müəllimlər, məktəb rəhbərləri beş il müddətinə institutun müvafiq şöbələrinə təhkim olunur, elmi məsləhətçilərin köməyi ilə müəyyən problem üzrə tədqiqat aparır və müvəffəqiyyətlə namizədlik dissertasiyası müdafiə edirlər. İndiyə qədər bu yolla namizədlik dissertasiyası müdafiə edənlərin sayı 250-ni keçmişdir. İndi 100 nəfər qabaqcıl müəllim, tərbiyəçi, məktəb rəhbəri, elmi işçi institutun dissertantıdır.

Aspirant və dissertantların səmərəli fəaliyyət göstərmələrinə elmi rəhbərlər faydalı məsləhətləri ilə yaxından kömək göstərirlər. Xüsusilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasından akademik R.M. Əliquliyev, V.M. Abbasov, Rusiya

Təhsil Akademiyasından akademik Ş.A. Amonaşvili, H.H. Əhmədovun institutun professorlarından Y.Ş.Kərimov, Ş.A. Mikayılov, V.C. Xəlilov, A.N. Abbasov, P.B. Əliyev, İ.H. Cəbrayılov, R.İ. Əliyev; Bakı Dövlət Universitetinin professorlarından H.Ə. Əlizadə, M.Ş. Babayev, Ə.Ə. Əliyev, K.İ. Xudaverdiyev, A.C. Hacıyev; Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professorlarından F.A. Rüstəmov, M.S. Cəbrayılov, Ə.T. Baxşəliyev, S.M. Quliyev, S.S. Həmidov, A.S. Adıgözəlov, Q.E. Əzimov, M.M. Əmirov, R.L. Hüseynzadənin dosentlər Ə.M. Abbasov, A. Hacıyev və başqalarının yetirmələri dissertasiyalarını vaxtında və uğurla müdafiə etmiş və qalanları da tədqiqatlarını davam edirlər.

Hazırda institutda çalışan elmi işçilərin əsas hissəsi onun aspiranturasının yetişdirməsidirlər. İnstitutun hazırladığı yüksək ixtisaslı kadrlar eyni zamanda respublikamızın müxtəlif pedaqoji və elmi müəssisələrində, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyində çalışırlar. AMEA-da akademiya üzvü kimi təmsil olunurlar.

İnstitutun yetirmələri respublikanın müxtəlif elmi və pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi işçi, baş müəllim, dosent, professor, kafedra müdiri, prorektor və rektor kimi fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyun 2000-ci il tarixli sərəncamı yaradılan Təhsil Problemləri İnstitutunda (ARTPI) keçmiş **aspirantura şöbəsinin** bazasında yeni yaradılmış **Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması şöbəsi**, 2014-cü ildə İnstitutda aparılan struktur dəyişikliyindən sonra şöbənin adı redaktə olunur və **Elmi-pedaqoji kadr hazırlığı şöbəsi** kimi fəaliyyətini uğurla davam etdirir. Elmi-pedaqoji kadr hazırlığı şöbəsi Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun struktur vahidi olub, onun nizamnaməsində formalaşmış ümumi və öz əsasnaməsinə uyğun vəzifələrin yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır. Şöbə işini institutun nəzdində olan bütün şöbələrin müvafiq əməkdaşlıqları, elmi müxbirləri, doktorant və dissertantları ilə əlaqələndirir, fəlsəfə və elmlər doktoru proqramları üzrə doktorant və dissertant hazırlığına rəhbərlik edir.

ARTPI-nin struktur şöbəsi olaraq ölkənin ali təhsil müəssisələri, AMEA-nın institutları, təhsil mərkəzləri və qurumları ilə yaxın əməkdaşlıq edir. Yerli və xarici (dövlət və özəl olmaqla) təhsil sisteminin idarəetmə strukturlarının doktorantura

şöbələri ilə əməkdaşlığını qurur, müvafiq sahə üzrə təhsil sahəsində maarifləndirmə mexanizmini hazırlayır. Beynəlxalq əməkdaşlığa əsasən universitetlərarası və qurumlararası ikitərəfli razılaşmalar, anlaşma memorandumları, əməkdaşlıq protokolları və digər bu kimi hüquqi vasitələr çərçivəsində həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 14 dekabr tarixli 235 nömrəli qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunda fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru proqramı üzrə doktorant və dissertant hazırlığına icazə verilmişdir.

İnstitutun adı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 14 dekabr tarixli 235 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş doktoranturalar yaradılan Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin və elmi təşkilatların siyahısında da yer almışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının fəaliyyətini tənzimləyən müvafiq hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 21 fevral tarixli 857 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, 2008-ci il 5 iyun tarixli 769 №-li və 2011-ci il 15 fevral tarixli 381 nömrəli Fərmanları ilə əlavələr və dəyişikliklər edilmiş (əlavə II), Doktorantura hazırlığı ali təhsilin üçüncü səviyyəsidir və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş doktorantura ixtisaslarının (proqramlarının) təsnifatına uyğun müvafiq ixtisaslar üzrə geniş profilli alim və mütəxəssis hazırlığının həyata keçirilməsini təmin edir.

Doktoranturada təhsil **fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru** proqramları üzrə həyata keçirilir. Elmi dərəcələrin və adların verilməsi qaydaları haqqında Əsasnaməsinin 2-ci, 4-cü və 38-ci bəndlərinə əsasən fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi iddiaçılarına dissertasiyalarının müdafiəsindən sonra dissertasiya şuralarının təqdim etdiyi vəsatət əsasında, 4-6 ay ərzində baxılaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən müəyyən edilmiş nümunədə diplom verilir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi-pedaqoji kadr hazırlığı şöbəsi öz işini "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa (2009-cu il), Elm haqqında Qanununa (2016) əsasən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 01 iyul tarixli 129 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş Doktoranturaların yaradılması və doktoranturaya qəbul qaydalarına, İnstitutun Nizamnaməsi, şöbənin əsasnaməsi və illik fəaliyyət planına əsasən qurur.

Hazırda doktorantlarımız öz tədqiqatlarını İnternet vasitəsilə dünyaya təqdim edə bilirlər. Son iki ildə onlarla doktorant və dissertant təhsil müddətindən xeyli əvvəl dissertasiyalarını tamamlayaraq müdafiə şuralarına təqdim etmiş, müdafiə etmiş və diplomlarını almışlar. Onlar xarici dillərə yiyələnərək yaxın və uzaq xarici ölkələrdə Azərbaycan xalqını, onun elminin inkişafını, millimənəvi dəyərlərini, tolerantlıq və multikultural dəyərlərini, adət-ənənələrinin bəşəri xüsusiyyətlərini şərəflə təqdim və təbliğ edirlər. Bu elmi zəfərlərə aparan şərəfli yolda bütün tədqiqatçılara yeni yaradıcılıq uğurları ilə yanaşı bu yolda əzmkar olmağa çağırırıq.

Hümeyir Əhmədov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Təqdim olunan məqalələrə tələblər

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 6-8 səhifə olmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqaləyə aid açar sözlər verilir.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə (disklə) təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən - Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur. Yazıldığı dildən əlavə digər iki dildə məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə müəllifin soyadı, adı, atasının adı, məqalənin adı, irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar təqdim olunur: adı, soyadı, iş yeri, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ünvanı, E-mail.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı; ikinci sətirdə müəllifin adı və soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı; üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail).
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsəduyğun deyildir.
9. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlara, redaktə aparmaq hüququna malikdir.
10. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və orta ixtisas təhsili məktəbinin Pedaqoji Şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
11. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
12. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
14. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda «ardı növbəti nömrədə» adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
19. Məqalələrdə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

***Məcmuə “Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.***

Çapa imzalanıb: 01.02.2018
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 47 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 32.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ**

**Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139 b
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az**